

PSIHOLOŠKA OBZORJA

*Slovenska znanstveno-strokovna psihološka revija
(uradna revija Društva psihologov Slovenije)*

Glavna in odgovorna urednica

izr. prof. dr. Cveta Razdevšek Pučko

HORIZONS OF PSYCHOLOGY

Official Journal of the Slovenian Psychological Association

Editor-in-Chief

Assoc. Prof. Cveta Razdevšek Pučko, PhD

Izdaja / Published by

Društvo psihologov Slovenije

(Slovenian Psychological Association)

Ljubljana

ISSN 1318–1874

Letnik (Volume) 20, številka (Number) 4, 2011

PSIHOLOŠKA OBZORJA HORIZONS OF PSYCHOLOGY

Slovenska znanstveno-strokovna psihološka revija
Official Journal of the Slovenian Psychological Association
Letnik (Volume) 20, številka (Number) 4, 2011, ISSN 1318-1874

Izdaja / Published by

Društvo psihologov Slovenije / Slovenian Psychological Association
Ulica Stare pravde 2, 1000 Ljubljana, Slovenija

Glavna in odgovorna urednica / Editor-in-Chief

Cveta RAZDEVŠEK PUČKO
Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta
Oddelek za temeljni pedagoški študij
Kardeljeva ploščad 16, 1000 Ljubljana, Slovenija
Tel. +386 (0)1 5892 328, Fax: +386 (0)1 5347 997
email: cveta.razdevsek@pef.uni-lj.si

Uredniški odbor / Editorial Board

Gašper CANKAR
Maja FURLAN
Luka KOMIDAR
Anja PODLESEK
Vlasta ZABUKOVEC

Uredniški svet / Scientific Board

Tiziano AGOSTINI
Karin BAKRAČEVIČ VUKMAN
Valentin BUCIK
Zlatka CUGMAS
Petra DOLENC
Mojca JURIŠEVIČ
Tina KAVČIČ

Darja KOBAL GRUM
Lidija MAGAJNA
Vlado MIHELJAK
Aljoscha NEUBAUER
Sonja PEČJAK
Vesna RADONJIČ MIHOLIČ
Argio SABADIN

Meta SHAWE-TAYLOR
Gregor SOČAN
Lea ŠUGMAN BOHINC
Vladimir TAKŠIČ
Predrag ZAREVSKI
Maja ZUBANČIČ

Lektoriranje angleških ključnih besed, vsebinska obdelava in razvrstitev besedila: *Maja FURLAN*

Oblikovanje ovitka: *Jana LESKOVEC*

Tehnično urejanje in prelom: *Žiga HRČEK*

Tisk: *Tiskarna Vovk d.o.o., Domžale*

Pogostost izhajanja: *Na leto izidejo štiri številke*

Ustanovitelj, izdajatelj in založnik: *Društvo psihologov Slovenije*

Naročniški naslov: *Psihološka obzorja, Društvo psihologov Slovenije, Ulica Stare pravde 2, 1000 Ljubljana, Slovenija, telefon/fax: +386 (0)1 282 1086*

Davčna številka: SI 51264218; Poslovni račun: 02010-0091342732

© 2011 Društvo psihologov Slovenije. Revija je zaščiten z zakonom o avtorskih pravicah. Revija v celoti ali katerikoli njen del ne smeta biti razmnoževana ali posredovana na noben način (fotokopije, mikrofilmi, elektronsko posredovanje, snemanje, prevajanje) brez predhodnega pisnega privoljenja izdajatelja.

Bibliografski zapisi o prispevkih, objavljenih v reviji *Psihološka obzorja*, so ustrezno kategorizirani in vključeni v slovensko podatkovno zbirko COBIB. Revija je opredeljena kot pomembna in odmevna znanstvena in strokovna periodična publikacija v psihološki znanosti, torej so objave v njej visoko referenčne za napredovanje v znanstvenih in strokovnih nazivih.

Psihološka obzorja so indeksirana v PsycINFO, svetovni bibliografski bazi psihološke literature.

Revija izhaja s finančno podporo Agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije ter Znanstvenoraziskovalnega inštituta Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

Vsebina

Uvodna beseda urednice 7

Znanstveni raziskovalnoempirični in teoretsko pregledni prispevki

Jelena ŽELESKOV DJORIĆ, Janko MEDJEDOVIC 9
Romantična navezanost odraslih in struktura osebnosti

Zlatka CUGMAS 23
Odnosi študentov s starši, prijatelji in romantičnimi partnerji

Ana KOZINA 45
Anksioznost učencev in dijakov v Sloveniji: vzorec razlik po spolu in starosti

Andreja AVSEC, Marina VIDMAR 59
Socialna inteligentnost, empatija in agresivno vedenje: je stereotipna predstava agresivnega človeka kot socialno nekompetentnega zavajajoča?

Polona GRADIŠEK 73
Odzivanje staršev na želje otrok po izdelkih iz oglasov

Maja MILAVEC, Domen NOVAK, Matjaž MIHELJ in Marko MUNIH 95
Vpliv občutljivosti motivacijskih sistemov BIS in BAS na izvajanje rehabilitacijskih nalog po možganski kapi

Ana OŽURA in Vita ŠTUKOVNIK 115
Uporaba Rorschahovega testa v klinični nevropsihologiji

Strokovni raziskovalnoempirični in pregledni prispevki

Dušica BOBEN 129
Mnenje slovenskih in evropskih psihologov o uporabi psiholoških testov danes in pred desetimi leti

Frank M. DATTILIO 155
Globalna priljubljenost kognitivno-vedenjske teorije

Ocena knjig

Marko POLIČ 161
Ocena knjige »Človek in ekološka kriza« prof. dr. Vida Pečjaka

<i>Zlatka CUGMAS</i>	165
<i>Predstavitev diagnostičnih pripomočkov za ocenjevanje govorne kompetentnosti in bralne pismenosti otrok ter znanstvene monografije Govor in branje otrok</i>	
<i>Seznam recenzentov v letu 2011</i>	173
<i>Predvideni prispevki v naslednji številki (letnik 21, številka 1, 2012) PSIHOLŠKIH OBZORIJ</i>	175
<i>Navodilo avtorjem prispevkov</i>	179

Contents

Editorial 7

Scientific papers (empirical research and theoretical papers)

Jelena ŽELESKOV DJORIĆ, Janko MEDJEDOVIC 9
Romantic Adult Attachment and Basic Personality Structure

Zlatka CUGMAS 23
The relationships of college students with their parents, friends and romantic partners

Ana KOZINA 45
Anxiety of elementary and secondary school students in Slovenia: gender and age analyses

Andreja AVSEC, Marina VIDMAR 59
Social intelligence, empathy, and aggressive behavior: Is a stereotype of aggressive individual as socially incompetent inaccurate?

Polona GRADIŠEK 73
Parents' responses to their children's wishes for advertised products

Maja MILAVEC, Domen NOVAK, Matjaž MIHELJ in Marko MUNIH 95
The effect of the sensitivity of the BAS and BAS motivational systems on performance in stroke rehabilitation tasks

Ana OŽURA in Vita ŠTUKOVNIK 115
Use of the Rorschach test in neuropsychology

Professional papers

Dušica BOBEN 129
Slovenian and European Psychologists' Opinion on Test and Testing: Today and 10 Years Ago

Frank M. DATILIO 155
The Global Popularity of Cognitive-Behavior Therapy

Book Review

Marko POLIČ 161
Review of the Book »Man and the Ecological Crisis« by Vid Pečjak

Zlatka CUGMAS 165
Presentation of diagnostic instruments for the assessment of children's language competences, reading literacy and the scientific monograph Children's language and reading

<i>List of all reviewers in Volume 20 (2011)</i>	173
<i>Content of the next issue, No. 1, Vol 21 (2012), of HORIZONS OF PSYCHOLOGY</i>	175
<i>Instructions for contributors</i>	179

Spoštovane kolegice in kolegi, naročniki in bralci naše revije,

ko sem pred tremi leti prevzemala uredniško vlogo Psiholoških obzorij, seveda kljub dotedanjim izkušnjam z urednikovanjem nisem imela popolne predstave o tem, kaj me čaka. Pri tem ne mislim le na zelo obsežno in odgovorno strokovno delo, ko sem se morala npr. kot urednica odločiti, ali bomo prispevek umestili med znanstvene ali med strokovne prispevke, ko sem skušala presoditi, ali je avtor upošteval pripombe recenzenta, in to tudi v primerih, ko mi je bila tematika prispevka razmeroma nepoznana; ko sem skušala prispevke v posamezni številki kljub veliki raznovrstnosti vendarle urediti v neko smiselno zaporedje; ko sem na najrazličnejše načine iskala potencialne recenzente, ki bi bili strokovnjaki na določenem področju, ob tem pa bi bili tudi pripravljeni sprejeti (neplačano) recenzentsko delo. Poleg teh in še drugih opravil, ki so mi bila tudi strokovni izziv, je urednikovanje pomenilo tudi veliko komunikacij (z avtorji, z recenzenti, z društvom, z urejevalci besedil, s tiskarno) in seveda s tem povezano obilico pisanja, (sporočil, različnih seznamov, poročil, prijav na razpise...).

Naj to naštevaje ne izzveni kot pritoževanje; ta tri leta so mi pomenila tudi pridobivanje dragocenih izkušenj, spoznavanje kolegic in kolegov, ki jih drugače ne bi spoznala. Ob tem moram povedati, da je bilo spoznavanje pogosto omejeno le na virtualni svet: veliko avtorjev in recenzentov sem (s)poznala le po elektronski pošti, dopisovali smo si kot dobri znanci, pa se nismo nikoli srečali v živo. Ne zamerite mi, če vas ob srečanju ne bom spoznala. V teh treh letih sem tudi prebrala toliko prispevkov v Psiholoških obzorjih, kot jih verjetno poprej v vseh letih nisem. Veliko sem se naučila, ne le o različnih področjih psihologije, tudi o ljudeh. Zato mi ni žal časa, ki sem ga posvetila temu delovanju.

V mojem prvem sporočilu pred tremi leti sem zapisala, da se zavedam, da bomo le s skupnimi prizadevanji lahko uresničili novoletno željo, da bi bili vsi skupaj lahko ponosni na naša Psihološka obzorja.

Sprašujem se, ali in kaj nam je uspelo?

Ko sem prevzela uredništvo, je revija čakala na evalvacijo pri Thomson Scientific. Optimistično sem bila prepričana, da bo vključitev med revije v bazi Web ob Science najboljša popotnica in zagotovilo, da bo prispelo v objavo več člankov in da bodo čakali na objavo ne le zaradi postopka recenzije, ampak preprosto zato, ker bo kvalitetnih člankov dovolj. To pričakovanje se je izkazalo kot preoptimistično in novi urednik bo s ponovitvijo postopka skušal ta cilj uresničiti.

Morda moramo biti bolj samozavestni, saj smo v pogovoru z Marto Plebani, predstavnico Thomson Reuters (Country Account Manager za Hrvaško, Italijo in Slovenijo) ugotovili, da izpolnjujemo vrsto kriterijev kvalitete, ki so nam samoumevni, vendar se z njimi nismo posebej pohvalili, oz. jih sploh nismo omenili: imamo uredniške načrte (npr. vsako leto eno tematsko številko), objavljamo prispevke avtorjev

iz drugih držav, objavljamo prispevke v angleščini, vsi prispevki imajo povzetke in ključne besede tudi v angleščini, upoštevamo APA standarde, imamo standardiziran recenzentski obrazec, dve anonimni recenziji, prispevki so na razpolago na spletni strani (v pdf formatu, z enoletnim embargom), uvrščeni smo v PsycINFO.

V teh treh letih nam je uspelo vsako leto pripraviti tematsko številko, ki je bila prvo leto v celoti v angleščini. Posamezni prispevki v angleščini so bili objavljeni praktično v vsaki številki.

Imamo torej revijo, ki se lahko pohvali z vrsto kriterijev kvalitete, ki pa niso zadostni pogoj. Dobre revije ni brez dobrih avtorjev, zato še vedno velja povabilo, ki sem ga zapisala pred tremi leti: veliko vas je, psihologov in drugih strokovnjakov, ki raziskujete in imate kaj povedati tudi drugim. Vabim vas, da pošiljate svoje prispevke in obogatite zakladnico psihološke literature z vašim znanjem in izkušnjami.

Vsem avtorjem, ki ste se temu vabilu že odzvali, se zahvaljujem. Nekateri ste iz različnih razlogov potrpežljivo čakali na objavo, včasih tudi celo leto, drugim smo, tudi po spletu »srečnih« okoliščin objavili prispevek tako rekoč v mesecu ali dveh.

Dobre revije tudi ni brez vestnih in odgovornih recenzentov. Hvala vsem, ki ste v teh letih pisali recenzije, ki ste se odzvali prošnjam, pa čeprav ste včasih napisali recenzijo šele potem, ko sem vam poslala »prijazni opomin«. Zaslužite si posebno zahvalo, vsako leto smo objavili vaš seznam. Nekateri ste morda ugotovili, da prispevek, ki ste ga recenzirali, ni bil objavljen. Včasih (zelo redko) se je zgodilo, da se avtorji niso strinjali z vašimi pripombami in so prispevek umaknili. Vesela sem, da je bilo teh primerov zelo malo.

Naj izrečem ob koncu mojega triletnega uredništva še nekaj zahval: najprej hvala vsem dosedanjim urednikom, ki so postavili in utrdili že omenjene kriterije kvalitete naše revije. Posebna zahvala moji predhodnici, dr. Anji Podlesek, ki je pred tem z veliko mero strokovnosti in natančnosti urejala revijo in mi ob mojih začetkih pomagala prebroditi prve težave. Še do vključno prve številke v letu 2010 (letnik 19) je skrbela za vsebinsko - metodološki pregled besedil. Dr. Luka Komidar (prihodnji urednik) je bil natančen in zanesljiv »tehnični urednik«, na katerega sem se lahko vedno zanesla. V zadnjem obdobju sta njuno vlogo prevzela Maja Furlan in Žiga Hrček. Po nekaterih uvodnih težavah smo se ob koncu že zelo dobro ujeli.

Posebna zahvala gre trem urednicam tematskih številk: dr. Andreji Avsec (tretja številka letnika 2009, na temo emocionalne inteligentnosti); prof.dr. Ljubici Marjanovič Umek (četrti številka letnika 2010, posvečena razvojni psihologiji) in dr. Mojci Juriševič (tretja številka letnika 2011, posvečena pedagoški psihologiji). Uredile so tri kvalitetne, vsebinsko bogate številke, ki dajejo odličen vpogled v tematiko, ki so jo obravnavale.

Če so bila tudi po njihovi zaslugi zadnja tri leta Psihološka obzorja ženskega spola, sedaj predajamo revijo v moške roke. Novemu uredniku, dr. Luki Komidarju želim uspešno delo. Glede na izkušnje, ki jih ima, sem prepričana, da mu bo šlo to dobro od rok, v njegovo in naše zadovoljstvo.

Cveta Razdevšek Pučko

Romantic Adult Attachment and Basic Personality Structure

Jelena Zeleskov Djoric and Janko Medjedovic*
Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade, Serbia

Abstract: The main goal of this study was localization of attachment dimensions in the space described by basic personality traits. Study purported to examine relations between attachment and basic personality structure, in a sample of 203 respondents. Romantic adult attachment was measured by the Experience in Close Relationship Scale, basic personality structure was assessed by the NEO-PI-R personality inventory, and Disintegration, which represents operationalization of Schizotypy as a basic personality trait, was estimated by the Delta 10 test. The results of Principal component analysis showed that attachment dimensions are not separate constructs in relation to basic personality traits. Furthermore, results indicate that attachment dimensions represent emotional dysregulation in close interpersonal relationships, because positive correlations are found between dimensions of Attachment and Mania (.35), Anxiety (.51) and Depression (.55). Negative correlations have been obtained between Attachment and Positive emotions (-.34) and Feelings (-.31). These results suggest that Attachment dimensions should be considered as an expression of basic personality traits in romantic adult's relationships.

Key words: attachment, romantic relationships, five-factor personality model, disintegration

Romantična navezanost odraslih in struktura osebnosti

Jelena Želeskov Djoric in Janko Medjedovic*
Inštitut za kriminološke in sociološke raziskave, Beograd, Srbija

Povzetek: Glavni cilj študije je bil lokalizacija dimenzij navezanosti v implicitnem prostoru, določenem z osnovnimi dimenzijami osebnosti. Poleg tega je bil cilj študije tudi proučitev odnosov med navezanostjo in temeljnimi dimenzijami osebnosti na vzorcu 203 odraslih. Partnersko navezanost smo ocenili z Vprašalnikom izkušenj v intimnih partnerskih odnosih, temeljne osebnostne lastnosti smo ocenili z vprašalnikom NEO-PI-R. Dezintegracija, ki predstavlja operacionalizacijo shizotipije kot osnovne lastnosti osebnosti, smo ocenili z vprašalnikom Delta 10. Komponentna analiza je pokazala, da dimenziji navezanosti nista neodvisna konstrukta glede na temeljne osebnostne lastnosti. Poleg tega rezultati kažejo, da se dimenziji navezanosti nanašata na čustveno disregulacijo v intimnih medosebnih odnosih, saj smo dobili pozitivne korelacije med dimenzijama navezanosti in dimenzijami maničnosti (.35), anksioznosti (.51) ter depresivnosti (.55). Negativne korelacije smo ugotovili med navezanostjo in dimenzijama pozitivna čustva (-.34) ter občutki (-.31). Rezultati kažejo, da je dimenzije navezanosti potrebno opazovati kot izraz temeljnih osebnostnih lastnosti v partnerskih odnosih.

Ključne besede: navezanost, partnerski odnosi, petfaktorski model osebnosti, dezintegracija

CC = 3020, 3120

* Address/Naslov: Institute of Criminological and Sociological Research, Gracanicka 18, 11000 Belgrade, Serbia, e-mail: jelena.zeleskov.djoric@gmail.com; jankomed@yahoo.com

According to the attachment theory every human being has an evolutionally created behavioral system which activates in moments of danger and which is reflected in the fact that a child seeks the proximity of a parental figure who gives it a feeling of security (Bowlby, 1969). While working with children without parental care, the founder of attachment theory, John Bowlby, has remarked that the mother-child relationship was of the utmost importance for the subsequent development of personality, as well as that the child's need for the mother is a primary human need (Bowlby, 1969). The term »attachment« primarily related to the unequal, specific relationship that is formed between the mother and the child in the earliest childhood and that lasts throughout life. As a consequence of the child's repeated and everyday experiences with the mother, the child begins to build an image of itself and others (primarily the mother). Depending on the mother's responsiveness to the child's signals, her sensitivity and availability to its needs, the child builds an image of itself as being more or less worthy of the mother's attention, as well as an image of the mother as a person who is there or is not there when it needs her. These mental models contain personal convictions and expectations about how the attachment system works, and consequently, the child organizes its behavior so as to gain the mother's attention.

Bowlby thought that belief in the availability and support of an attachment figure represents a significant condition of secure functioning throughout a person's life and that partnership relations can be seen as a prototype of adult affective relations (Bowlby, 1988). Observation of partner relations through the lenses of attachment theory begun by the end of the 1980s when Hazan and Shaver published a theoretical article entitled "A biased overview of the study of love", where they explained why partnership can be seen as an attachment process (Hazan & Shaver, 1988). The authors argued that adult partners exhibit behavioral characteristics identical to those observed in relations between the child and its caregiver, so that a person feels safer and more secure when his/her partner is nearby; when sad or ill, he/she seeks partner proximity as a source of comfort and protection. Moreover, the kinds of individual differences observed in child-mother relations are very similar to those observed between partners, because adults enter partnership with the expectations and beliefs that they have formed about themselves and others on the basis of their past affective bonds. These internal working models are relatively stable throughout a person's life. Starting from description of attachment in children, researchers developed various self-assessment instruments to measure attachment in adults (Brennan, Clark, & Shaver, 1998; Collins & Read, 1990). Although the category model of attachment propose four attachment styles, a dimensional model of adult attachment have been conceptualized recently. It's consisted of two dimensions – Anxiety and Avoidance (Brennan, Clark, & Shaver, 1998). Attachment Anxiety relates to beliefs about self-worth and whether or not one will be accepted or rejected by partner. Attachment Avoidance relates to beliefs about taking risks in approaching or avoiding other people. In this research we used dimensional model of adult attachment.

Attachment and basic personality structure

There is a number of studies that tried to identify relationships between adult attachment and five personality traits obtained through lexical explorations of personality (Costa & McCree, 1992; John, Naumann, & Soto, 2008): Neuroticism, Extraversion, Openness to experience, Agreeableness and Conscientiousness. Carver described negative correlations between the traits of Extraversion and Agreeableness and the dimension of Avoidance (Carver, 1997). There were also findings that linked attachment dimensions to other factors from the space of basic personality structure as well. Some studies have demonstrated that Anxiety and Avoidance correlated negatively with Agreeableness, Conscientiousness and Extraversion, and positively with Neuroticism (Gallo, Smith, & Ruiz, 2003; Nofle & Shaver, 2006; Donnellan, Burt, Levendosky, & Klump, 2008). Marušić, Kamenov, & Jelić (2006) have established that Openness correlated negatively with the dimension of Avoidance, in men and women alike, while the dimension of Anxiety was not significantly correlated with it.

One of the personality traits that was not adequately covered by the Big Five model is the disposition to psychotic experiences. Subsequent studies have demonstrated that the disposition to psychosis is a broad, continuous personality trait that consists of various modalities (Claridge, 2010), which represents the most important argument for considering this trait as a part of basic personality structure. Consistent with the idea that Disintegration represents a basic personality trait, are results of factor analysis of shared space defined by measures of dissociative experiences and Big Five traits: although dissociative experiences correlate positively with domain of Neuroticism, they form a latent component outside the space of of Big Five traits (Kwapil et al. 2002). Other studies (Ross, Lutz, & Bailley, 2002) found that positive aspects of schizotypy (cognitive aberrations that can produce hallucinations and delusions) were significantly predicted by Neuroticism ($\beta = .26$), and Openness ($\beta = .26$), while negative aspects (social anhedonia and withdrawal) were predicted by Extraversion ($\beta = -.39$), Agreeableness ($\beta = -.32$), Openness ($\beta = -.28$) and Neuroticism ($\beta = .13$).

One of the empirically based concepts of Schizotypy is Disintegration (Knežević, Opačić Kutlešić, & Savić, 2005). The structure of schizotypal traits was obtained through principal components analysis of various measures of Schizotypy and pro-psychotic experiences. It has been demonstrated that variations of these measures are most optimally explained by ten components that represent modalities of a broad dimension called Disintegration. These ten components are: *General executive dysfunction* (dysregulation of attention, planning, memory, emotional reactions etc.), *Perceptual distortions* (depersonalization and derealization), *Increased awareness* (synesthesia, responsiveness to aesthetic stimuli), *Depression* (pronounced feelings of sorrow, loneliness, self-pity etc.), *Paranoia* (suspicion, distrust, ideas of persecution and impression of conspiracy), *Mania* (elevated mood, high activity, extreme optimism etc.), *Social anhedonia* (shyness, preference for solitude, lack of the need to make friends), *Flattened affect* (emotional indifference, numbness, affective superficiality), *Somatoform dysregulation* (sensory and motor conversions, impression of change of internal organs, insensitivity to pain, and the

feeling of corporal numbing) and *Magical thinking* (belief in telepathy, illogical thinking, superstition, etc.).

Empirical findings suggest that schizotypal traits play an important role in explanation of attachment dimensions in adults. Thus, the dimensions of Anxiety and Avoidance correlate positively with paranoia, hallucinatory experiences and social anhedonia (Berry, Wearden, Barrowclough, & Liversidge, 2006), although when paranoia is controlled for, the relationship between hallucinations and attachment dimensions falls below the threshold of statistical significance (Pickering, Simpson, & Bentall, 2008). Furthermore, both dimensions correlate positively with cognitive disorganization (Berry, Band, Corcoran, Barrowclough, & Wearden, 2007). One of important studies that demonstrate the extent to which schizotypia is related to attachment is the one conducted by Tiliopoulos and Goodall. According to it, Anxiety correlates positively with cognitive, perceptual and interpersonal aspects of subclinical psychotic experiences. Moreover, it also correlates positively with unusual experiences, paranoid ideation, social Anxiety, reduced affect, eccentric behavior and unusual verbalization. Avoidance is a little less correlated with Schizotypy. Positive correlations were found between Avoidance and interpersonal aspects, paranoid ideation, social Anxiety, reduced affect and negative symptomatology of pro-psychotic experiences (Tiliopoulos & Goodall, 2009). These findings suggest that Schizotypy is without doubt exceptionally important for a better understanding of attachment in adults. These results provide some insight in the nature of Attachment dimensions: Avoidance, which is associated with negative images others, expresses itself in interpersonal relations as social indifference, isolation or social withdrawal. Attachment Anxiety has also social roots: a fear of losing a social object is a consequence of social information processing bias which represent a cognitive and perceptive aspects of Schizotypy.

Goals of this study

In their article about relationships between attachment and the Big Five model, Nofle and Shaver state that every new psychological construct must demonstrate its irreducibility to basic personality traits, which means that new psychological construct must have an additional content which is not described in personality space. Otherwise, one could say that the construct is just a «clone» of basic personality traits that only bears another name, i.e. represents a different operationalization of the already conceptualized traits (Nofle & Shaver, 2006). In the psychology of individual differences, authors often postulate new concepts without offering clear indications about their distinctiveness in relation to the already existing constructs. Although a construct can theoretically be independent, that must be also proven empirically, by confirmation of its irreducibility to some more basic behavioral dispositions. Even if that does not take place, study of the phenomenon operationalized through that construct may not lose its importance, but its status is appropriately and precisely established, which unquestionably increases knowledge of the phenomenon under study.

In order to demonstrate attachment's independence from the Big Five model, authors that investigated this topic (Nofle & Shaver, 2006; Donnellan et al., 2008) reported

correlations that were indeed of moderate intensity. However, maybe this goal would be better served by some of the methods of grouping of observed measures around their latent components, such as multidimensional scaling or factor analysis. We have chosen principal component analysis in order to examine the status of attachment dimensions in relation to basic personality structure. Second goal of this study was to explain dimensions of attachment by identifying particular predictors from the sets formed by modalities of Disintegration and aspects of the Five-factor model traits.

Method

Sample

The sample consisted of 203 university-educated respondents from Serbia. The average respondent age was 43.37 years, 58% of participants were females. All the respondents filled out the questionnaires voluntarily.

Measures

Basic personality structure was assessed with the NEO-PI-R personality inventory (Costa & McCrae, 1992), with metrical characteristic revised in Costa and McCrae (2008). It examines five broad personality domains and their subordinate aspects. The domain of Neuroticism ($\alpha = .91$) is represented by the following aspects: Anxiety, Hostility, Depression, Self-Consciousness, Impulsiveness and Vulnerability. Extraversion ($\alpha = .80$) consists of Warmth, Gregariousness, Assertiveness, Activity, Excitement seeking and Positive emotion. The aspects of Openness ($\alpha = .80$) are Fantasy, Aesthetics, Feelings, Actions, Ideas and Values. The domain of Agreeableness ($\alpha = .86$) consists of Trust, Straightforwardness, Altruism, Compliance, and Tendermindedness. Finally, the domain of Conscientiousness ($\alpha = .90$) is made of Competence, Order, Dutifulness, Self-discipline, Achievement Striving and Deliberation. The instrument consists of 240 items, with 48 items representing each domain and 8 items representing each domain aspect.

Disintegration is measured by the Delta 10 test (Knežević, Opačić, Kutlešić, & Savić, 2005). This instrument measures ten modalities of schizotypal personality traits. The scale's overall reliability is $\alpha = .97$, while the reliabilities of the subscales range from $\alpha = .84$ to $\alpha = .91$. The questionnaire contains 82 items. All modalities of Disintegration are operationalized through 8 items, except Somatoform dysregulation that contains 10 items. Validity of Delta 10 is based on the procedure of test construction: items of ten Disintegration modalities have been obtained through the factor analysis of 26 measures of pro-psychotic experiences (Knežević, Opačić, Kutlešić, & Savić, 2005).

Romantic adult attachment is measured by the Experience in Close Relationship Scale (Brennan, Clark, & Shaver, 1998). Some recent data about reliability, validity and factor structure of this inventory can be examined in the article of Wei, Russell, Mallinckrodt, & Vogel

(2007). It examines two attachment dimensions: Avoidance ($\alpha = .81$) and Anxiety ($\alpha = .88$). The questionnaire contains 36 items, with 18 items for each of the dimensions of romantic adult attachment.

Each item in these instruments also contained a 5-point Likert's scale on which the respondents assessed the degree of their agreement, with "1" indicating complete disagreement and "5" indicating complete agreement.

Procedure

The participants were selected from various institutions and corporative firms from Serbia. Measures were administrated to them in their working place. Researcher was present while the respondents filled the questionnaires. Average time of data gathering was 75 minutes per participant.

Results

Exploration of a shared space of Five factor's facets and attachment dimensions

In order to establish whether attachment dimensions represent separate entities in relation to basic personality traits, we have carried out an exploratory principal component analysis. We have extracted each component whose *eigen* value was larger than one, and then we rotated the components orthogonally, using the Varimax algorithm. We have also analyzed orthogonal and oblique structures and established that the differences between them were almost negligible. The same components were loaded by attachment dimensions when the analysis was carried out through both forms of rotation. We have chosen the orthogonal rotation nevertheless, because it produced certain secondary loadings that might be of interest for interpretation and that do not appear in the oblique solution. Thus, we have extracted seven components that explained 62.31% of the variance of original items (6.08, 14.48%; 4.59, 10.95%; 4.55, 10.84%; 3.23, 7.85%; 3.18, 7.58%, 2.40, 5.71% and 2.07, 4.92% are *eigen* values and percentages of explained variance for each rotated component). SCREE test also suggested that seven components should be analyzed. The pattern matrix of these components is demonstrated in Table 1.

Table 1. *The pattern matrix of extracted components rotated using Varimax method.*

	1	2	3	4	5	6	7
Somatoform dysregulation	.82						
Depression	.80						
Perceptual distortions	.77						
Magical thinking	.75						
Flattened affect	.74						
Mania	.74						
Paranoia	.71						
Increased awareness	.68					.39	
Social anhedonia	.60				-.46		
General executive dysfunction	.59		.46				
Achievement striving		.81					
Self-discipline		.79					
Competence		.71					
Dutifulness	-.31	.70					
Order		.68					
Activity		.58			.33		.31
Deliberation		.48	-.32				-.47
Anxiety			.76				
Hostility			.76	-.34			
Impulsiveness			.71				.31
Depression	.33		.70				
Self-Consciousness			.69		-.33		
DIMENSION ANXIETY			.56				-.44
Vulnerability		-.51	.55				
Trust				.75			
Tendermindedness				.75			
Warmth				.71	.37		
Altruism		.31		.69			
Compliance				.55	-.43		
Excitement seeking					.62		
Assertiveness		.37			.59		
Gregariousness					.56		
Modesty				.44	-.52		
Straightforwardness					-.48		
Positive emotion					.46	.32	
Esthetics						.67	
Feelings						.63	
Ideas						.63	
DIMENSION AVOIDANCE	.39					-.48	
Values							.70
Actions							.58
Fantasy						.43	.55

Note. Only saturations larger than .30 are shown in the table.

The results demonstrate that attachment dimensions do not form a separate component in relation to those formed by the traits of basic personality structure. The dimension of Anxiety basically behaves as an aspect of the domain of Neuroticism. It rather strongly saturates a component defined most of all by the aspects of Neuroticism (.561). Also, the dimension of Anxiety saturates the negative pole of a component constituted first of all by Values, Actions and Fantasy, and then by the aspects that describe poor impulse control and high activity. The dimension of Avoidance saturates negatively a component defined by the aspects of Openness (Aesthetics, Feelings, Ideas and Fantasy), Positive emotion and Increased awareness. The secondary loading of this dimension belongs to a component that is clearly defined by the modalities of Disintegration, with a low participation of Depression and the opposite pole of the aspect of Dutifulness.

Prediction of attachment dimensions

Because of numerous predictor variables (thirty aspects of the Five-factor model and ten modalities of Disintegration), identification of the specific traits that contribute most to the prediction was carried out through stepwise backward regression. This procedure starts from the overall set of predictors and then eliminates those that do not contribute to the prediction or do so feebly. The number of significant predictors we have obtained was somewhat bigger than the one we could have obtained if we had analyzed the whole set of variables, because we have eliminated all the predictors that were redundant in the set. The results of this analysis are demonstrated in Tables 2 and 3.

Table 2. *Predictors and their coefficients in prediction of the dimension of Anxiety.*

Predictors	<i>r</i>	<i>B</i>	β
Increased awareness	.19**	-.18	-.15*
Mania	.35**	.35	.29**
Anxiety	.51**	.04	.21**
Depression	.55**	.05	.24**
Self-Consciousness	.42**	.05	.19*
Assertiveness	-.13	.03	.12
Fantasy	-.02	-.03	-.15*
Esthetics	-.07	.02	.11
Action	-.22**	-.04	-.15*
Modesty	.00	-.03	-.12
Tendermindedness	.06	.04	.15*
Order	-.05	.03	.12
Achievement striving	-.19**	-.04	-.17*
Self-discipline	-.24**	-.04	-.16*

* $p < .05$. ** $p < .01$.

The model obtained through prediction of the dimension of Anxiety has the following characteristics: $R = .698$; $R^2 = .487$; $F = 12.732$; $p < .01$. The most successful predictor is Mania ($\beta = .290$; $p < .01$). It is followed by the aspects of Neuroticism, Depression ($\beta = .237$; $p < .01$), Anxiety ($\beta = .207$; $p < .01$) and Self-Consciousness ($\beta = .190$; $p < .05$). Feebly expressed domains of the aspect of Conscientiousness also contribute to the understanding of this dimension: Achievement striving ($\beta = -.171$; $p < .05$) and Self-discipline ($\beta = -.165$; $p < .05$). The weakest, yet statistically significant, predictive contributions were made by the feebly expressed Increased awareness ($\beta = -.146$; $p < .05$), Fantasy ($\beta = -.146$; $p < .05$), Action ($\beta = -.147$; $p < .05$), and Tendermindedness ($\beta = .147$; $p < .05$).

Table 3. *Predictors and their coefficients in prediction of the dimension of Avoidance.*

Predictors	<i>r</i>	<i>B</i>	β
Depression	.36**	.37	.27**
Gregariousness	.01	.02	.12
Positive emotion	-.34**	-.04	-.24**
Feelings	-.31**	-.04	-.20**
Straightforwardness	-.13	-.02	-.12
Dutifulness	-.19**	.03	.17*
Deliberation	-.24**	-.04	-.21**

* $p < .05$. ** $p < .01$.

The model obtained by prediction of the dimension of Avoidance has the following characteristics: $R = .521$; $R^2 = .271$; $F = 10.38$; $p < .01$. Depression is the personality trait that participates most in the predictor set ($\beta = .267$; $p < .01$), and then come Positive emotion ($\beta = -.241$; $p < .01$), Feelings ($\beta = -.203$; $p < .01$) and Deliberation ($\beta = -.206$; $p < .01$). Finally, the dimension of Avoidance was also significantly predicted by Dutifulness ($\beta = .175$; $p < .05$), as an aspect of Conscientiousness.

Discussion

This research purported to examine relations between basic personality structure and romantic adult attachment. Previous studies have pointed out that there is a correlation between romantic adult attachment and basic personality structure (Nofle & Shaver, 2006), but that attachment dimensions are not redundant in relation to basic personality structure (Picardi Caroppo, Toni, Bitetti, & Di Maria, 2005); in fact, these two constructs overlap, but attachment cannot be reduced to basic personality structure (Surcinelli, Rossi, Montebanocci, & Baldaro, 2010).

The results we obtained through principal component analysis demonstrate that attachment dimensions cannot be considered as separate in relation to basic personality structure, i.e. they represent expressions of basic personality traits in interpersonal

relationships (Table 1). Reducing attachment dimensions onto basic personality traits suggests that adult romantic attachment is a construct that belongs to personality space, and that individual differences in romantic attachment are probably generated by the same basic systems that produce stable affective, motivational and behavioral patterns in human personality, which are of most significant importance in adaptation processes (Michalski & Sackelford, 2010; Nettle, 2006). If we consider the adult attachment dimensions as a part of interpersonal processes related to mating (Immerman, 2003), this result would be expected to find. However, data obtained in this study is not congruent with the results of previous studies in this field (although former researches were not conducted with explicit goal to explore this topic), and thus represents a significant contribution to the understanding of these constructs. The latent structure of the examined variables demonstrates that the dimension of Anxiety saturates most the Neuroticism factor and negatively the component made of the facets of Openness. The dimension of Avoidance is dominantly situated on the negative pole of Openness, and then on the component of Disintegration. Past studies of relations between attachment and basic personality structure were primarily based on correlational analyses in which authors pointed out that Neuroticism correlated negatively with both Anxiety and Avoidance, as well as that there were no significant correlations between Openness and attachment dimensions (Nofle & Shaver, 2006). Our results of principal component analysis suggest that negative pole of Openness dimension (inclination for rigid values, reduced introspection, poor fantasy capacities, and absence of reaction to aesthetic stimuli) is very important for understanding attachment dimensions. These findings partially confirm the data obtained by Marušić, Kamenov, & Jelić (2006), regarding associations between Avoidance and Openness. Results shown here surely need to be replicated, but they speak directly against the status of adult attachment as a phenomenon that is different and separate from personality traits (Picardi Caroppo, Toni, Bitetti, & Di Mari, 2005; Surcinelli, Rossi, Montebanocci, & Baldaro, 2010).

Having successfully localized attachment dimensions in personality space, we tried to identify particular predictors of these dimensions and thus contribute to a better understanding of their content. The results of this analysis demonstrate that the dimension of Anxiety is related to depressed affect accompanied by increased activity, restlessness, lack of trust in others, and uneasiness in social interactions (Table 2). Contribution of Depression and Mania to regression function suggests that Anxiety dimension has similar features as bipolar affective disorder does. Past studies have confirmed that the respondents who had been diagnosed with bipolar affective disorder had a high score on the dimension of Anxiety. (Cole-Defke & Kobak, 1996; Rosenstein & Horovitz, 1996; Morriss, Gucht, Lancaster, & Bentall, 2009). Unlike Anxiety, the dimension of Avoidance describes the affectivity of individuals who often go through depressive moods, have weaker abilities of generating positive emotions or even have a flattened emotional life (Table 3).

As it can be seen, the results of previous analyses offer a clear picture of the nature of attachment dimensions, but they are ambiguous about the nature of their psychological content. Principal component analysis (Table 1) demonstrates that the dimension of Avoidance contains a schizotypal component, while the dimension of Anxiety is mostly neurotic by nature. However, explanation of these dimensions by particular predictors

(Tables 2 and 3) offers a contrary picture: Avoidance is primarily described by depression and lack of positive emotions, while the dimension of Anxiety possesses elements that are similar to bipolar disorder: increased mania and increased depression. How this dilemma is to be resolved? Disintegration represents a heterogeneous set of traits that are seen as being related to psychotic experiences (Knežević, Opačić, Kutlešić, & Savić, 2005). However, some of these traits are better representatives of these experiences (in differential-diagnostic sense), such as perceptual distortions or somatoform dysregulation, than some other modalities of Disintegration (such as depression and/or social anhedonia, which are by their content very close to aspects of Neuroticism or Extraversion). It should first be noted that no distinctive pro-psychotic phenomenon appears as a predictor of attachment dimensions (Tables 2 and 3). When the dimension of Avoidance was entered into analysis as the criterion, the most important predictor was Depression ($\beta = .267$). Although depressive experiences are represented in the Five-factor personality model by the facet of Depression, this particular predictor belongs to the modalities of Disintegration. Therefore, associations between Avoidance and Disintegration are not to be explained by the nature of Avoidance but by the fact that the modality of Disintegration is more successful predictor of this dimension than the facet of Depression from the Five-factor model. The reason for this predictor being more successful in prediction of Avoidance is of psychometric and not substantial nature. This fact explains correlations between Avoidance and Disintegration, but does not allow us to interpret Avoidance as schizotypal by nature, but rather neurotic, as it can be seen in Table 3. On the other hand, the two most important predictors of Anxiety are Mania ($\beta = .290$) and Depression ($\beta = .237$). Although differentially diagnostic symptoms of psychosis were not present here either, this combination of these traits clearly suggests bipolar affective disorder (Akiskal, 2007). On the basis of these results, we nevertheless assume that the dimension of Anxiety contains a schizotypal (moreover, bipolar) component, although on face value it does not seem so. This finding is congruent with earlier findings about correlations between attachment dimensions and Schizotypy (Berry et al., 2007), and especially with those that stress correlations between Schizotypy and the dimension of Anxiety (Tiliopoulos & Goodall, 2009). However, there are some differences between the data obtained in this study and earlier findings. First, it seems that former results about connections between attachment and Schizotypy are focused on interpersonal indicators of pro-psychotic phenomena (Berry, Barrowclough, & Wearden, 2008), highlighting relationships between social anhedonia and attachment Avoidance (Berry et al. 2006; Berry, et al., 2007; Troisi, Alcini, Coviello, Nanni, & Siracusano, 2010). On the other hand, attachment Anxiety was mostly correlated with positive schizotypal symptoms, such as paranoia (Meins, Jones, Fernyhough, Hurndal, & Koronis, 2008) and cognitive dysorganization (Berry et al., 2007). These associations were not confirmed in this study: there were no correlations between attachment dimensions and Disintegration modalities of Social anhedonia, Paranoia and General executive dysfunction. Traits that are saturated with emotional content were the ones that showed most important connections with attachment dimensions in present study. Among them, Depression is the best predictor of both dimensions of attachment (Tables 2 and 3), a finding that has been obtained in some recent studies (Cantazaro & Wei, 2010). A difference in relation to previous findings also is

that data obtained in this study highlight the association between Avoidance and affective dysfunctions of bipolar type: again it is the emotional dysregulation that shows connections with adult attachment. It seems that problems in emotional functioning that scales of DELTA 10 and NEO-PI-R measure (Depression, Mania, Anxiety) are the core of dysfunctions in romantic relationships. Anxiety, as a dimension of attachment, reflects mostly neurotic type of romantic relatedness, reflected in fear of loosing the partner and followed with emotions of depression and anxiety (Table 2). Avoidance attachment probably represents more severe problems in romantic bonding that are expressed in psychotic emotional phenomena such as manic-depression pattern (Table 3). Where is the origin of this relationship between attachment and emotional dysfunction? Causal links in cross-sectional designs, like this one, can not be determined. But emotional bond between child and mother can plausibly be assumed to be a common determinant of both adult attachment (Fraley, 2002) and schizotypal experiences, so the longitudinal researches could explore it as a possible source of connection between them.

Concluding remarks

On the basis of the results obtained in this study, we can conclude that attachment is not separated from basic personality structure but that it represents an expression of the traits of Neuroticism, Disintegration and low Openness in interpersonal relationships of adults. The concept of attachment is to be best understood as an expression of emotional dysregulation (in its subclinical nature) in close interpersonal relationships, and in that sense attachment is a concept whereby one could speak about psychic functioning in the emotional sphere of life. These results by all means open the question of investigation of the concept of adult attachment, its operationalization and the methods of its measurement. Can attachment theory, which has its practical application and is empirically confirmed for the earliest phases of children's development, be applied in the same way to adults as well? Do we measure a concept which is a part of basic personality structure that, in interpersonal relations, becomes its most important and most visible part? If the findings presented in this study happen to be reconfirmed, then adult attachment dimensions could not no longer be seen as separate from personality traits. This would have further implications for investigation of the status of attachment and its relations with personality and would open questions the answers of which would demand a methodology that surpasses correlational designs. Finally, these results implicate that relationships between personality and attachment must be reinvestigated on earlier phases of human development too. Only longitudinal studies which can offer causal explanations could unravel the knot of attachment and personality implied by the results of this study.

References

- Akiskal, H. S. (2007). The Emergence of the Bipolar Spectrum: Validation along Clinical-Epidemiologic and Familial-Genetic Lines. *Psychopharmacology Bulletin*, 40, 99–115.

- Berry, K., Wearden, A., Barrowclough, C., & Liversidge, T. (2006). Attachment styles, interpersonal relationships and psychotic phenomena in a non-clinical student sample. *Personality and Individual Differences, 41*, 707–718.
- Berry, K., Band, R., Corcoran, R., Barrowclough, C., & Wearden, A. (2007). Attachment styles, earlier interpersonal relationships and schizotypy in a non-clinical sample. *Psychology and Psychotherapy: Theory, Research and Practice, 80*, 563–576.
- Berry, K., Barrowclough, C., & Wearden, A. (2008). Attachment theory: A framework for understanding symptoms and interpersonal relationships in psychosis. *Behaviour Research and Therapy, 46*, 1275–1282.
- Bowlby, J. (1969). *Attachment and loss (vol. 1). Attachment*. New York: Basic Books.
- Bowlby, J. (1988). *A secure base*. New York: Basic Book.
- Brennan, K. A., Clark, C. L., & Shaver, P. R. (1998). Self-report measurement of adult attachment: An integrative overview. In J. A. Simpson & W. S. Rholes (Eds.), *Attachment theory and close relationships* (pp.46–76). New York: Guilford Press.
- Cantazaro, A., & Wei, M. (2010). Adult Attachment, dependence, self-criticism, and depressive symptoms: A test of a mediational model. *Journal of Personality, 78*, 1135–1162.
- Carver, C. S. (1997). Adult attachment and personality: Converging evidence and a new measure. *Personality and Social Psychology Bulletin, 23*,863–883.
- Claridge, G. (2010). Personality and psychosis. In P. J. Corr, & G. Matthews (Eds.), *The Cambridge handbook of personality psychology* (pp. 631–648). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Cole-Detke, H., & Kobak, R. (1996). Attachment processes in eating disorder and depression. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 64*, 282–290.
- Collins, N. L., & Read, S. J. (1990). Adult attachment, working models and relationship quality in dating couples. *Journal of Personality and Social Psychology, 58*, 644–663.
- Costa, P. T., & McCrae, R. R. (1992). *Revised NEO Personality Inventory (NEO-PI-R) and NEO Five-Factor Inventory (NEO-FFI) professional manual*. Odessa, FL: Psychological Assessment Resources.
- Costa, P. T., & McCrae, R. R. (2008). The revised NEO Personality Inventory (NEO-PI-R). In G. J. Boyle, G. Matthews, D. H. Saklofske (Eds.), *The SAGE handbook of personality theory and assessment: Personality measurement and testing, Vol. 2* (pp. 179–198). London: SAGE Publications Ltd.
- Donnellan, M. B., Burt, S. A., Levensky, A. A., & Klump, K. L. (2008). Genes, personality, and attachment in adults: A multivariate behavioral genetic analysis. *Personality and Social Psychology Bulletin, 34*, 3–16.
- Fraley, R. C. (2002). Attachment stability from infancy to adulthood: Meta-analysis and dynamic modeling of developmental mechanisms. *Personality and Social Psychology Review, 6*, 123–151.
- Gallo, L. C., Smith, T. W., & Ruiz, J. M. (2003). An interpersonal analysis of adult attachment style: Circumplex descriptions, recalled developmental experiences, self-representations, and interpersonal functioning in adulthood. *Journal of Personality, 71*, 141–181.
- Hazan, C., & Shaver, P. (1988). A biased overview of the study of love. *Journal of Social and Personal Relationships, 5*, 473–510.
- Immerman, R. S. (2003). Perspectives on human attachment (pair bonding): Eve's unique legacy of a canine analogue. *Evolutionary psychology, 1*, 138–154.
- John, O. P., Naumann, L. P., & Soto, C. J. (2008). Paradigm shift to the integrative Big-Five trait taxonomy: History, measurement, and conceptual issues. In O. P. John, R. W. Robins, & L.

- A. Pervin (Eds.), *Handbook of personality: Theory and research* (pp. 114–158). New York, NY: Guilford Press.
- Knežević, G., Opačić, G., Kutlešić, V., & Savić, D. (2005). *Preserving psychoticism as a basic personality trait: A proposed reconceptualization* [Abstract]. Proceedings of the 113th Annual Convention. American Psychological Association, Washington. p. 176.
- Kwapil, T. R., Wrobel M. J., & Pope, C. A. (2002). The five-factor personality structure of dissociative experiences. *Personality and Individual Differences*, 32, 431–443.
- Marušić, I., Kamenov, Ž., & Jelić, M. (2006). Personality and attachment to romantic partners. *Review of Psychology*, 13, 9–18.
- Meins, E., Jones, S. R., Fernyhough, C., Hurndal, S., & Koronis, P. (2008). Attachment dimensions and schizotypy in a non-clinical sample. *Personality and Individual Differences*, 44, 1000–1011.
- Michalski, R. L., & Shackelford, T. K. (2010). Evolutionary personality psychology: Reconciling human nature and individual differences. *Personality and Individual Differences*, 48, 509–516.
- Morriss, R. K., Van der Gucht, E., Lancaster, G., & Bentall, R. P. (2009). Adult attachment in bipolar disorder. *Psychology & Psychotherapy: Theory, Research & Practice*, 82, 267–277.
- Nettle, D. (2006). The Evolution of Personality Variation in Humans and Other Animals. *American Psychologist*, 61, 622–631.
- Noftle, E. E., & Shaver, P. R. (2006). Attachment dimensions and the big five personality traits: associations and comparative ability to predict relationship quality. *Journal of Research in Personality*, 40, 179–208.
- Picardi, A., Caroppo, E., Toni, A., Bitetti, D., & Di Maria, G. (2005). Stability of attachment-related Anxiety and Avoidance and their relationships with the five-factor model and the psychobiological model of personality. *Psychology and Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, 78, 327–345.
- Pickering, L., Simpson, J., & Bentall, R. P. (2008). Insecure attachment predicts proneness to paranoia but not hallucinations. *Personality and Individual Differences*, 44, 1212–1224.
- Rosenstein, D. S., & Horowitz, H. A. (1996). Adolescent attachment and psychopathology. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 64, 244–253.
- Ross, S. R., Lutz, C. J., & Bailey, S. E. (2002). Positive and negative symptoms of schizotypy and the Five Factor Model: A domain and facet level analysis. *Journal of Personality Assessment*, 79, 53–72.
- Surcinelli, P., Rossi, N., Montebanarocci, O., & Baldaro, B. (2010). Adult attachment styles and psychological disease: examining the mediating role of personality traits. *The Journal of Psychology: Interdisciplinary and Applied*, 144, 523–534.
- Tiliopoulos, N. & Goodall, K. (2008). The neglected link between adult attachment and schizotypal personality traits. *Personality and Individual Difference*, 47, 299–304.
- Troisi, A., Alcini, S., Coviello, M., Nanni, R. C., & Siracusano, A. (2010). Adult attachment style and social anhedonia in healthy volunteers. *Personality and Individual Differences*, 48, 640–643.
- Wei, M., Russell, D. W., Mallinckrodt, B., & Vogel, D. (2007). The experiences in Close Relationship Scale (ECR)-Short Form: Reliability, Validity, and Factor Structure. *Journal of Personality Assessment*, 88, 187–204.

Prispelo/Received: 03.08.2011

Prisjeta/Accepted: 07.11.2011

Odnosi študentov in študentk z njihovimi starši, prijatelji in romantičnimi partnerji

*Zlatka Cugmas**

Univerza v Mariboru, Pedagoška fakulteta, Maribor

Povzetek: V raziskavi, v kateri je sodelovalo 180 študentov in študentk prvih treh letnikov različnih fakultet, smo želeli ugotoviti povezanost med njihovimi odnosi (zaupanjem, odprto komunikacijo in odtujenostjo) z mamo, očetom, prijatelji in partnerjem v romantični zvezi (v nadaljnjem besedilu: partner) ter povezanost med temi odnosi, stilom navezanosti na partnerja, značilnostmi preteklih romantičnih zvez in odkritostjo do staršev ter partnerja. Za preučevanje odnosov s starši, prijatelji in partnerjem smo prevedli in ustrezno prilagodili Vprašalnik navezanosti na starše in vrstnike (IPPA; Armsden in Greenberg, 1987), stile navezanosti smo merili z njihovimi opisi, sami pa smo sestavili ocenjevalne lestvice značilnosti romantičnih odnosov in odkritosti do staršev in partnerja. Rezultati so pokazali, da so kakovostni odnosi s partnerjem pomembno pozitivno povezani z varnim stilom navezanosti na partnerja ter s kakovostnimi odnosi s prijatelji in starši. Udeleženci z različnimi stili navezanosti se pomembno razlikujejo v značilnostih svojih romantičnih zvez. Rezultati so pokazali tudi pomembne razlike med spoloma. Udeleženke imajo kvalitetnejše odnose z mamami, prijatelji in partnerji kot udeleženci.

Ključne besede: navezanost, partnerski odnosi, starši, prijatelji

The relationships of college students with their parents, friends and romantic partners

*Zlatka Cugmas**

University of Maribor, Faculty of Education, Maribor

Abstract: The purpose of the study, which included 180 college students from the first three years of study on different faculties, was to investigate the correlations between their relationships (trust, open communication and alienation) with their mothers, fathers, friends and romantic partners; correlations between these relationships, attachment style on romantic partners, characteristics of past romantic relationships and openness towards parents and romantic partners. For the purpose of study the relationships with parents, friends and romantic partners we translated and adapted Inventory of parent and peer attachment IPPA (Armsden & Greenberg, 1987). Attachment styles were measured using their descriptions. We developed the scales of characteristics of the subjects' romantic relationships and openness towards their parents and partners. The results showed significant positive relations between subject's quality relationships with his/her partner, secure attachment style, and

* Naslov / Address: red. prof. dr. Zlatka Cugmas, Univerza v Mariboru, Pedagoška fakulteta Maribor, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija, e-mail: zlatka.cugmas@uni-mb.si

Za sodelovanje pri zbiranju podatkov se avtorica zahvaljuje udeleženkam in udeležencem izbirnega predmeta Razvoj navezanosti in njene aplikacije na oddelku Psihologija na Filozofski fakulteti Univerze v Mariboru v študijskem letu 2010/11.

quality relationships with friends and parent. Subjects with different attachment styles significantly differed in the characteristics of their romantic relationships. The results showed some significant gender differences. Female subjects had more quality relationships with their mothers, friends and partners than male subjects.

Key words: attachment, romantic relationships, parent, friends

CC = 3560

Uvod

Romantična navezanost je proces navezanosti

C. Hazan in Shaver (1987) sta med prvimi postavila tezo, da je ljubezen med partnerjema proces navezanosti, tj. biosocialni proces, pri katerem se oblikuje čustvena vez med odraslima človekoma prav tako, kot se oblikuje čustvena vez med otrokom in njegovimi starši.

Raziskovalci (Ainsworth, Blehar, Waters in Wall, 1978) so pri otrocih odkrili naslednje funkcije navezanosti: *vzdrževanje bližine* (otroci uživajo ob prisotnosti objekta navezanosti in se upirajo ločitvi od njega), *varno izhodišče* (otroci pri doživljanju distresa iščejo udobje in oporo pri objektu navezanosti) in *varna osnova* (objekt navezanosti otroku nudi varnost za raziskovanje okolja). Vse tri omenjene funkcije navezanosti se razvijejo (in sicer v zapisanem vrstnem redu; Fraley in Davis, 1997) tudi med partnerjema v romantični zvezi (Hazan in Zeifman, 1994; cit. v Markiewicz, Lawford, Doyle in Haggart, 2006).

Tudi v procesu navezovanja obstajajo podobnosti pri otrocih in partnerjih. Ločimo tri faze razvoja navezanosti, in sicer: *prednavezanost* (pri romantičnih partnerjih spogledovanje), *nastanek navezanosti* (pri romantičnih partnerjih zaljubljenost) in *prava navezanost* (pri romantičnih partnerjih prava ljubezen) (Erzar in Kompan Erzar, 2011). Pri ločitvi ali izgubi objekta navezanosti tako pri otrocih v odnosu do staršev kot pri partnerjih zasledimo iste faze odzivov, in sicer *protest*, *brezvoljnost s pasivnostjo* in *odmik*. Zadnja od omenjenih faz omogoči normalno funkcioniranje in novo navezovanje (Bowlby, 1973, 1980; cit. v Sharpsteen in Kirkpatrick, 1997).

Kljub temu, da obstajajo vzporednice med navezanostjo otrok-starši in navezanostjo med partnerjema, pa obstajajo tudi razlike. Kot povzemata Erzar in K. Kompan Erzar (2011), romantični odnosi integrirajo tri socialno vedenjske sisteme, to je *navezanost*, *spolnost* in *starševstvo*. Poleg tega je navezanost med partnerjema dvosmerna. Obema se dogaja, da sta včasih anksiozna in pri partnerju iščeta varnost, oporo in zaščito oz. jih partnerju nudita, ko jih le-ta potrebuje (Hazan in Shaver, 1987).

Za razvojno psihologijo je še posebno pomembno vprašanje, kako se razvija navezanost med partnerjema in kako se funkcije navezanosti prenesejo od staršev, kot primarnih objektov navezanosti, na partnerja (Fraley in Davis, 1997).

Izkušnje z romantičnimi odnosi pri ljudeh z različnim stilom navezanosti

Osebe, ki občutijo varnost v odnosih z drugimi (stil navezanosti *varnost*), doživljajo v povezavi s svojimi romantičnimi zvezami več pozitivnih čustev (Hazan in Shaver, 1987; Simpson, 1990; Simpson, Collins, Tran in Haydon, 2007), kot sta sreča (Hazan in Shaver, 1987) in zadovoljstvo (Simpson, 1990), v primerjavi z osebami z anksioznimi (tj. nevarnimi) stili navezanosti. Varno navezane osebe poročajo o prijateljskih odnosih s partnerjem (Hazan in Shaver, 1987) in o tem, da je za njihovo romantično zvezo značilno medsebojno zaupanje (Hazan in Shaver, 1987; Simpson, 1990) ter soodvisnost (Simpson, 1990). Če občutijo ljubosumnost do partnerja, od treh čustev, ki sestavljajo to sestavljeno čustvo (to so strah, jeza in žalost), pred partnerjem v največji meri izrazijo jezo (s katero ga želijo odvrniti od neželenih dejanj), kar je verjetno posledica tega, da zaupajo sebi in partnerju, da zaradi te jeze zveza ne bo ogrožena (Sharpsteen in Kirkpatrick, 1997). Sprejemajo in podpirajo partnerja kljub njegovim pomanjkljivostim (Hazan in Shaver, 1987). Svoje romantične zveze razumejo kot resne in tudi v resnici njihove romantične zveze trajajo dalj časa kot zveze oseb z anksioznimi stili navezanosti (Feeney in Noller, 1990; Hazan in Shaver, 1987; Simpson, 1990). V zvezi s svojimi romantičnimi zvezami poročajo o prisotnosti samospoštovanja (Feeney in Noller, 1990). Simpson (1990) na osnovi številnih raziskav povzema, da se varno navezane osebe bolj učinkovito spopadajo z negativnimi čustvi, ki se pojavljajo v medsebojnih odnosih, kot anksiozno navezane osebe. Konfliktov s partnerjem ne razširijo izven samega izvora in jih manj prizadenejo. Trdijo, da so konflikti manj usodni in se dogajajo manj pogosto, kot to trdijo osebe z anksioznimi stili navezanosti. Ko s partnerjem razpravljajo o konfliktu, čutijo manj distresa (Campbell, Simpson, Boldry in Kashy, 2005). Kot navaja Simpson s sodelavci (2007), se v primeru neustreznega vedenja partnerja osebe z varnim stilom navezanosti jezijo na način, ki spodbudi konstruktivno reševanje zveze. Ko se partner obnaša pozitivno, pa doživijo zelo raznovrstna pozitivna čustva. Prepričane so, da pozitivno obnašanje dokazuje, da je partner koristen, ko ga potrebujejo, se nanje odziva in jim je v oporo. Osebe s stilom navezanosti *varnost* so prepričane, da romantična čustva med partnerjema rastejo in pojenjajo, ampak občasno dosežejo intenzivnost, ki so jo imela na začetku romantične zveze, pri nekaterih romantičnih parih pa ljubezen nikoli ne pojenja (Hazan in Shaver, 1987). Ko varno navezana oseba zazna potencialno ogroženost, zaupa, da bo objekt navezanosti pozoren, odziven in bo razumel njene potrebe ter ublažil distres. Ta prepričanja bodo povečala njene občutke varnosti, deaktiviral se bo sistem navezanosti, kar ji bo omogočilo uporabo konstruktivnih, na problem vezanih strategij reševanja problema (Simpson idr., 2007). V ogrožujoči situaciji se celo poveča intimnost z objektom navezanosti (Mikulincer in Shaver, 2003; cit. v Simpson idr., 2007). Osebe z izkušnjami varne navezanosti so bolj pripravljene upoštevati in sprejemati preference in želje svojega partnerja; pred uresničevanjem lastnih potreb in želja preučijo, kaj bi bilo najboljšo za zvezo in ne le samo zanje, uporabljajo konstruktivne strategije reševanja problemov s partnerjem, kjer se osredotočijo predvsem na sam problem; partnerju lažje oprostijo prestopke in so bolj sposobne spodbujati in dosegati stvari, ki so koristne za oba partnerja v zvezi (Simpson idr., 2007).

Osebe s stilom navezanosti *izogibanje* v raziskavah najpogosteje poročajo, da še nikoli niso bile zaljubljene oz. niso v času zbiranja podatkov. Če so zaljubljene, trdijo, da zaljubljenost ni močna (Feeney in Noller, 1990). Obstajata dva tipa stila navezanosti *izogibanje*, in sicer *plašljivo izogibajoči* in *odklonilno izogibajoči* (Bartholomew, 1990). Osebe s prvim tipom čutijo strah pred navezanostjo in intimnostjo (Hazan in Shaver, 1987) in se izogibajo intimnosti (Feeney in Noller, 1990). Osebe z drugim tipom pa izražajo manjšo željo po soodvisnosti s partnerjem (Simpson, 1990). Njihova ljubezen je igriva (*ludus*; primer reprezentativne postavke: *Verjamem, da tisto, česar moj partner ne ve o meni, ga ne more prizadeti.*) (Feeney in Noller, 1990). Moški s tem tipom navezanosti po razvezi najmanj časa in najmanj čustveno intenzivno doživljajo distres (Simpson, 1990). Osebe z izogibajočim stilom navezanosti poročajo o čustvenih dvigih in padcih v romantični zvezi (Hazan in Shaver, 1987). So ljubosumne na partnerja (Hazan in Shaver, 1987), pri čemer se najbolj izrazi žalost, kar je verjetno posledica njihovih dvomom glede prihodnosti romantične zveze (Sharpsteen in Kirkpatrick, 1997). Romantično zvezo obravnavajo kot manj resno (Simpson, 1990). Dogodke, ko jim partner nudi oporo, zaznavajo manj pozitivno kot osebe z ostalimi stili navezanosti, kar je povezano z ugotovitvami drugih avtorjev (Bowlby, 1973; Mikulincer in Florian, 1998; cit. v Cambell idr., 2005), da osebe z izogibajočim stilom navezanosti manj rade sprejemajo in nudijo oporo, ker ta dejanja omejujejo njihovo neodvisnost in občutek, da se lahko zanesejo le nase. Osebe s stilom navezanosti *izogibanje* so prepričane, da se prava romantična ljubezen pojavlja le v novelah in filmih in ne obstaja v realnem življenju, le redko se ohrani, če se že pojavi, in da je težko najti osebo, v katero se lahko zares zaljubimo (Hazan in Shaver, 1987). Ko se osebe z izogibajočim stilom navezanosti čutijo ogrožene, se njihov sistem navezanosti ne aktivira. Poskušajo zmanjšati in nadzirati svoja čustva z uporabo izogibajočih strategij, ki jim omogočajo vzdrževanje samostojnosti in nadzora nad drugimi in situacijo (Simpson idr., 2007). Osebe z izogibajočim stilom navezanosti doživljajo disfunkcionalno jezo, ko se njihov partner do njih obnaša neustrezno, z namenom, da bi ponovno dosegle nadzor ali samostojnost. Če pa se njihov partner obnaša pozitivno, so tega manj vesele, saj jih skrbi, da bodo izgubile nadzor nad sabo in partnerjem in lastno samostojnost (Simpson idr., 2007). Tudi hvaležnosti partnerju v teh situacijah ne izkazujejo (Mikulincer, Shaver in Slav, 2006; cit. v Simpson idr., 2007).

Osebe s stilom navezanosti *ambivalentnost (anksioznost, preokupiranost oz. preobremenjenost)* so lahko obsesivno preobremenjene s partnerjem in svojo romantično zvezo (Feeney in Noller, 1990; Hazan in Shaver, 1987). Poročajo o močni odvisnosti od partnerja (Feeney in Noller, 1990), nizki stopnji zaupanja (Simpson, 1990), veliki želji po recipročnosti in spojitvi s partnerjem (Hazan in Shaver, 1987). Izražajo močno željo po tem, da bi bila njihova romantična zveza resna (Feeney in Noller, 1990). Tudi za njihove romantične zveze so značilni čustveni dvigi in padci (Hazan in Shaver, 1987), ljubosumnost (Hazan in Shaver, 1987), pa tudi izjemna spolna privlačnost (Hazan in Shaver, 1987), idealiziranje partnerja in zanašanje na partnerja (Feeney in Noller, 1990). Ko doživljajo ljubosumnost, se le s težavo soočijo s partnerjem in mu izrazijo jezo, kar je verjetno povezano z občutki inferiornosti ali strahu pred izgubo

partnerja (Sharpsteen in Kirkpatrick, 1997). Od stilov ljubezni je zanje najbolj značilna posesivna ljubezen (*mania*) in nesebična ljubezen (*agape*), manj pa predana ljubezen (*eros*) in prijateljska ljubezen (*storge*) (Feeney in Noller, 1990). Njihove romantične zveze trajajo najmanj časa (Feeney in Noller, 1990). Osebe z anksioznim stilom navezanosti poročajo, da imajo veliko konfliktov s partnerjem, da se le-ti pogosto razširijo izven samega izvora konflikta. Konflikti jih zelo prizadenejo, saj menijo, da so lahko usodni za njihovo romantično zvezo. Ko s partnerjem razpravljajo o konfliktu, doživljajo močan distres, in sicer ne glede na vedenje partnerja (Campbell idr., 2005). Osebe s stilom navezanosti *ambivalentnost* so prepričane, da se ni težko zaljubiti, saj se tudi same pogosto zaljubijo, čeprav redko najdejo tisto, kar lahko v resnici imenujejo ljubezen (Hazan in Shaver, 1987). Ko se osebe z ambivalentnim stilom navezanosti počutijo ogrožene, uporabijo strategije, ki so usmerjene na njihova čustva, kar pomeni, da so pozorne na znake možne izgube partnerja in tuhtajo o najslabšem možnem scenariju razrešitve nastale situacije (Simpson, 2000). Osebe z ambivalentnim stilom navezanosti poročajo o »poplavi« negativnih čustev, ko se njihov partner slabo obnaša do njih, o izkušnjah z vsiljivimi bežnimi spomini in zaznavami, tuhtanju in razglabljanju o negativnih čustvih, zaradi česar so negotove glede svojega partnerja in partnerskega odnosa (Mikulincer, 1998; cit. v Simpson idr., 2007). Ko se njihov partner do njih obnaša neustrezno, doživljajo disfunkcionalno jezo z namenom, da bi dosegle varnost (Simpson idr., 2007). Ob pozitivnem obnašanju partnerja pa doživljajo manj intenzivna pozitivna čustva kot osebe z varnim stilom navezanosti, včasih celo negativna. Lahko se sprašujejo, ali si takšno vedenje partnerja sploh zaslužijo. Skrbi jih, da se ne bodo mogle oddolžiti za tovrstno vedenje in ne bodo mogle uresničiti pozitivnih pričakovanj svojega partnerja (Simpson idr., 2007).

Povezanost med navezanostjo na partnerja in zaznavo odnosov s starši

Že zgodaj v življenju posameznik na podlagi interakcij s starši razvije notranje delovne modele (Bowlby, 1979), ki vplivajo na njegovo zaznavanje, razumevanje in vključevanje v kasnejše socialne odnose (Parkes in Stevenson-Hinde, 1982; cit. v Overbeek, Vollebergh, Engels in Meeus, 2003). C. Hazan in Shaver (1987) sta ugotovila, da posameznikova zaznava kakovosti navezanosti na starše napoveduje njegov stil navezanosti v odraslosti. Creasey (2002) je v raziskavi z mladimi, starimi od 18 do 25 let, z intervjujem o navezanosti - AAI (George, Kaplan in Main, 1996) preučil delovne modele navezanosti v odnosu do mame in do očeta. Udeleženci z varnimi delovnimi modeli so pokazali več pozitivnega in manj negativnega vedenja v romantični zvezi v primerjavi z udeleženci z anksioznimi delovnimi modeli. Simpson s sodelavci (2007) je na osnovi vzdolžne raziskave z udeleženci, starimi povprečno 21,6 let, ugotovil, da so izkušnje in izražanje čustev v partnerskih odnosih pomembno povezane z zgodnjimi izkušnjami navezanosti. Pri udeležencih raziskave je *varnost*, merjena s postopkom *neznana situacija* pri 12. mesecih starosti, napovedovala njihovo kompetentnost v odnosih z vrstniki v prvih treh razredih osnovne šole (koliko so bili priljubljeni med vrstniki in so jih le-ti spoštovali; ali so razvili zrele prijateljske odnose, kazali razumevanje idej in perspektiv vrstnikov, ali so konstruktivno vključevali vrstnike v svoje

dejavnosti). Ti odnosi so napovedovali varnost udeležencev v odnosih s tesnimi prijatelji pri 16. letu starosti (ki je vključevala raven, v kateri so se udeleženci počutili udobno, ko so o svojih osebnih stvareh pripovedovali prijatelju; kako so se prijatelji odzivali na tovrstna razkrivanja; ali so se udeleženci počutili »blizu« prijateljem). Ti odnosi pa so napovedovali čustvene izkušnje v partnerski zvezi. Pokazalo se je, da so predhodni socialni odnosi najmočneje povezani s socialnimi odnosi, ki jim sledijo v naslednjem razvojnem obdobju, in šibkeje s socialnimi odnosi v nadaljnjih razvojnih obdobjih. Sicer pa raziskave (Collins in van Dulmen, v objavi; Roisman idr., 2005; v Simpson idr., 2007) kažejo, da kasnejše izkušnje z navezanostjo povsem ne izničijo izkušenj z navezanostjo v najzgodnejšem obdobju življenja, saj kakovost navezanosti na starše v obdobju dojenčka, merjena s postopkom *neznana situacija*, napoveduje nekatere vidike vedenja v partnerskem odnosu pri dvajsetem letu starosti.

D. Markiewicz s sodelavkami (2006) je preučila, katero funkcijo navezanosti (*vzdrževanje bližine*, *varno izhodišče* ali *varno osnovo*) pri udeležencih raziskave, razporejenih v tri starostne skupine (od 12 do 15 let; od 16 do 19 let in od 20 do 28 let) najbolje zadovoljijo naslednje pomembne druge osebe: mama, oče, vrstniki, romantični partner. Ugotovila je, da je mama pomemben vir varnosti ne glede na starost udeležencev. Dоследno v večji meri nudi *varno osnovo* kot oče ali vrstniki, in sicer v vseh starostnih skupinah in neodvisno od tega, ali ima udeleženec romantičnega partnerja ali ne. V manjši meri pa je objekt *bližine* in *varno izhodišče* pri starejših dveh starostnih skupinah kot pri mlajših, kar morda kaže na proces upada maminega mesta v hierarhiji navezanosti.

Na kakovost partnerskih odnosov pa vplivajo poleg navezanosti na starše tudi drugi dejavniki, povezani z odnosi v primarni družini. A. Nosko, Tieu, Lawford in Pratt (2011) so ugotovili, da odnosi s starši (ki so zajemali raven avtoritativnega stila vzgoje) pri mladostnikovi starosti sedemnajst let napovedujejo stil navezanosti in partnerske odnose pri starosti 26 let. Tisti udeleženci raziskave, ki so pri sedemnajstih poročali o pozitivnih odnosih s starši, so pri šestindvajsetih izražali varni stil navezanosti in pri pripovedovanju življenjske zgodbe poročali o ljubezni med partnerjema in pozitivno razvijajoči se romantični zvezi, medtem ko so udeleženci, ki so pri sedemnajstih poročali o manj pozitivnih odnosih s starši, pri šestindvajsetih letih izražali stil navezanosti *izogibanje*, v njihovih življenjskih zgodbah pa je bilo možno zaznati željo po neodvisnosti od partnerja in željo po ločitvi ali izkušnjo z ločitvijo. Je pa stil navezanosti posredni dejavnik med odnosi s starši in odnosi s partnerjem.

Sicer pa imajo tudi aktualni odnosi s starši pomemben vpliv na kakovost partnerske zveze. S. Sprecher in D. Felmlee (1992) sta ugotovili, da je zaznana opora (strinjanje z zvezo mladih) lastnih in partnerjevih staršev in prijateljev pozitivno povezana s kakovostjo partnerske zveze in z njenim trajanjem. Če se je opora spremenila, se je v isti smeri spremenila tudi kakovost partnerske zveze.

Donnellan, Larsen-Rife in Conger (2005) pa so v vzdolžni raziskavi z udeleženci od obdobja poznega mladostništva do obdobja zgodnje odraslosti dokazali, da na partnerske zveze vplivajo poleg odnosov v primarni družini tudi posameznikove osebnostne lastnosti, predvsem negativno čustvovanje, ki se kaže kot jeza, distres in anksioznost. Vseeno pa raziskave (pregled v Tomec, 2005) kažejo, da navezanost močneje napoveduje značilnosti partnerskega odnosa kot osebnostne lastnosti.

Problem in cilji

Problem raziskave je bil preučiti značilnosti partnerskih zvez pri študentih v povezavi z njihovimi odnosi s starši in prijatelji. Oblikovali smo pet ciljev raziskave. Prvi je bil ugotoviti povezanost med kakovostjo odnosov mladih na prehodu v odraslost z mamo, očetom ter prijatelji in med kakovostjo njihovih odnosov s partnerjem. Predvidevali smo, da čim bolj kot so kakovostni udeleženci odnosi z mamo, očetom in prijatelji, tem bolj so kakovostni njegovi odnosi s partnerjem, in obratno. Kakovost odnosov so izražali rezultati na lestvicah *zaupanje*, *odprta komunikacija* in *odsotnost odtujenosti*. Zadnje smo zaradi lažjega izražanja in večje jasnosti teksta preimenovali v *bližina*. Omejena hipoteza temelji na teoriji navezanosti, ki trdi, da so posameznikove izkušnje s starši tesno povezane z njegovimi kasnejšimi sposobnostmi oblikovanja poglobljenih čustvenih odnosov, še posebno partnerskih odnosov. Posameznik na osnovi odnosov s starši in kasneje vrstniki razvije notranje delovne modele, ki se odražajo v kakovosti odnosa s partnerjem (Bowlby, 1979). Pri ugotavljanju odnosov smo ločevali odnose z mamo od odnosov z očetom, saj smo želeli ugotoviti, ali imata starša enak pomen pri oblikovanju udeležencovih odnosov s partnerjem.

Drugi cilj je bil ugotoviti povezanost med kakovostjo odnosov mladih na prehodu v odraslost z mamo, očetom ter prijatelji in med njihovim stilom navezanosti na partnerja. Razlikovali smo naslednje stile navezanosti: *varnost*, *izogibanje* in *ambivalentnost*. Podobno kot pri prvem cilju, smo tudi pri drugem sprejeli predpostavko o notranjih delovnih modelih in oblikovali hipotezo, da čim bolj kot so kakovostni udeleženci odnosi z mamo, očetom in prijatelji, v tem večji meri je za njegov stil navezanosti na partnerja značilna varnost in v tem manjši meri izogibanje in ambivalentnost.

Tretji cilj je bil ugotoviti, ali se mladi na prehodu v odraslost razlikujejo v značilnostih njihovih preteklih partnerskih zvez glede na stil navezanosti na partnerja. Na osnovi ugotovitev drugih avtorjev, predstavljenih v teoretičnem delu prispevka, smo predvidevali, da se mladi z različnim stilom navezanosti na partnerja pomembno razlikujejo v značilnostih njihovih preteklih partnerskih zvez, in sicer mladi, ki izražajo varen stil navezanosti na partnerja, poročajo o najdaljšem trajanju partnerskih zvez (glej Hazan in Shaver, 1987; Simpson, 1990), o doživljanju največ pozitivnih in najmanj negativnih čustev (glej Hazan in Shaver, 1987; Simpson, 1990; Simpson idr., 2007), počutili so se najmanj negotovi (glej Simpson, 1990) in najbolj samozavestni (glej Feeney in Noller, 1990); mladi, ki izražajo izogibajoč stil navezanosti, so imeli najmanj partnerskih zvez (glej Feeney in Noller, 1990) in so bili ob njihovem razpadu najmanj prizadeti (glej Simpson, 1990); mladi, ki izražajo ambivalenten stil navezanosti, poročajo o največjem številu partnerskih zvez (glej Feeney in Noller, 1990), o največji intenzivnosti vpletenosti v te zveze (glej Feeney in Noller, 1990; Hazan in Shaver, 1987) in o največji ljubosumnosti na partnerja (glej Hazan in Shaver, 1987). Glede tega, koliko so udeleženci raziskave romantične zveze utrujale in dolgočasile, nismo oblikovali hipoteze, saj na podlagi literature nismo zasledili, da bi drugi avtorji preverili ti dve značilnosti v odnosu s stilom navezanosti.

Četrti cilj je bil ugotoviti, ali o udeležencih raziskave več vedo njihovi starši ali partnerji in koliko je tovrstno poznavanje udeleženca povezano z njegovim stilom navezanosti na partnerja in z njegovimi odnosi z mamo, očetom, prijatelji in partnerjem. Predvidevali smo, da je varna navezanost pozitivno povezana z odkritostjo do staršev in partnerja, anksiozna pa negativno.

Zadnji, tj. peti cilj je bil ugotoviti, ali obstajajo pomembne razlike med spoloma v obravnavanih spremenljivkah. Oblikovali smo ničelno hipotezo, da spol ni pomembno povezan z obravnavanimi spremenljivkami.

Metoda

Udeleženci

V raziskavi je sodelovalo 180 študentov (48,9 %) oz. študentk (51,1 %) prvega (22,8 %), drugega (52,8 %) in tretjega letnika (24,4 %) različnih humanističnih, družboslovnih in naravoslovnih fakultet, starih od 19 do 26 let ($M = 20,7$, $SD = 1,4$). 46,7 odstotkov udeležencev je poročalo, da niso v partnerski zvezi, ostali so bili v partnerski zvezi različno dolgo (od manj kot tri mesece do več kot tri leta).

Pripomočki

Vprašalnik navezanosti na starše in vrstnike (Inventory of parent and peer attachment IPPA; Armsden in Greenberg, 1987) vsebuje 25 postavk, pri katerih udeleženec oceni, koliko veljajo zanj na pet-stopenjski Likertovi lestvici (1 – skoraj nikoli ali nikoli ne drži, 2 – pogosto ne drži, 3 – včasih drži, 4 – pogosto drži, 5 – skoraj vedno ali vedno drži). Postavke odražajo naslednje značilnosti navezanosti: *stopnja vzajemnega zaupanja, kakovost komunikacije ter stopnja jeze in odtujitve*. Zaupanje se nanaša na občutek varnosti in na raven, v kateri se lahko udeleženec zanesa na objekt navezanosti. Odkrita komunikacija pripomore k boljšim odnosom med udeležencem in objektom navezanosti in k njegovi varni navezanosti na ta objekt. Odtujitev pa izraža anksiozen vzorec navezanosti, ki temelji na izogibanju in zavrnitvi (Armsden in Greenberg, 1987). Originalni vprašalnik je namenjen osebam, starim 15 do 20 let, ki odgovarjajo o svojih odnosih z mamo, očetom in vrstniki. Vprašalnik IPPA smo prilagodili tako, da smo s prvo različico merili udeleženčeve odnose z mamo (oz. osebo, ki ima vlogo mame), z drugo z očetom (oz. osebo, ki ima vlogo očeta), s tretjo s prijatelji(cami) oz. prijateljem(ico), s katerim(o) ni v romantični zvezi, in s četrto s partnerjem(ico). Udeleženci so bili opozorjeni, da če je več oseb, ki so v vlogi mame oz. očeta (npr. biološka in krušna mama oz. biološki in krušni oče), odgovarjajo za tisto osebo, ki je imela oz. ima nanje večji vpliv. Če pa v njihovem življenju ni te osebe (tj. nimajo mame oz. očeta oz. oseb, ki bi ju nadomeščale), naj ne odgovarjajo na vprašanja. Zaradi ekonomičnosti se v vprašalniku uporabljata besedi »prijatelj« in »partner« v moški obliki samostalnikov, čeprav vključujeta tudi osebe ženskega spola, kar je v navodilu, pri-

loženem vprašalnikom, posebej poudarjeno. Po vsebini postavk sta enaki lestvici za merjenje udeležencevih odnosov z mamo in očetom ter lestvici za merjenje udeležencevih odnosov s prijatelji in partnerjem. Ujemanje med postavkami lestvic za starše in lestvic za prijatelje oz. partnerja je v 64 odstotkih. Rezultate posameznih podlestvic IPPA smo dobili na osnovi navodil avtorjev vprašalnika, pri čemer je bilo treba obrniti ocene nekaterih postavk ter nato sešteti ocene postavk, ki se razvrščajo v posamezno podlestvico. Izračunali smo opisne vrednosti rezultatov na podlestvicah in notranjo zanesljivost podlestvic (koefficienti α znašajo od ,57 do ,92; glej tabelo 1). Obrnili smo tudi ocene postavk podlestvice, ki meri odtujenost od objekta navezanosti, in lestvico temu primerno preimenovali *bližina*.

Tabela 1. Opisne vrednosti rezultatov na podlestvicah IPPA z notranjo zanesljivostjo.

Lestvica	Število postavk	N	α	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Mo</i>	<i>Me</i>	Min-Max
Mama:								
Zaupanje	10	178	,92	3,99	0,74	4,20	4,10	1,10-5,00
Komunikacija	9	178	,89	3,48	0,81	3,00	3,56	1,78-5,00
Bližina	6	177	,71	3,88	0,68	3,83	3,83	2,00-5,00
Oče:								
Zaupanje	10	171	,91	3,79	0,80	4,40	3,90	1,40-5,00
Komunikacija	9	170	,90	3,18	0,85	3,22	3,11	1,00-5,00
Bližina	6	172	,79	3,67	0,82	3,00	3,67	1,33-5,00
Prijatelji:								
Zaupanje	10	178	,91	4,23	0,62	5,00	4,30	2,10-5,00
Komunikacija	8	177	,91	3,95	0,74	5,00	4,00	1,88-5,00
Bližina	7	179	,57	3,88	0,53	4,14	3,86	2,43-5,00
Partner:								
Zaupanje	9	115	,78	4,42	0,55	5,00	4,60	2,50-5,00
Komunikacija	8	116	,91	4,32	0,62	5,00	4,50	2,38-5,13
Bližina	7	115	,75	3,79	0,70	3,29	3,86	1,00-5,00

Število podatkov, zbranih z IPPA za partnerja, je večje od odstotka udeležencev, ki poročajo, da so v romantični zvezi, kar pomeni, da so nekateri udeleženci verjetno odgovarjali za partnerja(e), s katerimi so že prekinili romantično zvezo, čeprav niso dobili takšnega navodila. Verjetno je, da so odgovarjali na tak način pod vplivom predhodno apliciranega vprašalnika o značilnostih preteklih romantičnih zvez.

Ocenjevalna lestvica o značilnostih preteklih romantičnih zvez vsebuje enajst nedokončanih stavkov z značilnostmi udeležencevih preteklih partnerskih zvez (o njihovi dolžini, doživljanju pozitivnih in negativnih čustev, ljubosumnosti ipd.), ki jih udeleženec dokonča tako, da obkroži enega izmed petih odgovorov, ki se vrednotijo od 1 (*nič ali je(ga) ni bilo*) do 5 (*zelo veliko oz. zelo dolgo oz. zelo močno*). Primer nedokončanega stavka: Romantične zveze so me dolgočasile: 5 = *zelo močno*, 4 = *močno*, 3 = *malo*, 2 = *zelo malo*, 1 = *nič*. V analizi podatkov smo vsako postavko lestvice obravnavali posebej.

Ocenjevalni lestvici odkritosti do staršev in do partnerja

Sestavili smo ločeni ocenjevalni lestvici za merjenje udeleženčeve odkritosti do staršev in partnerja, ki se začneta z naslednjima nedokončanim stavkoma: *Koliko tvoji starši (če ne oba enako, odgovarjaj za tistega, ki mu bolj zaupaš) vedo o tem...* (lestvica odkritosti do staršev) oz. *Koliko tvoj(a) partner(ica) v romantični zvezi ve o tem...* Lestvici sestavlja 18 postavk, ki jih udeleženec oceni na 5-stopenjski Likertovi lestvici (1 = skoraj nič ali popolnoma nič ne ve, 2 = zelo malo ve, 3 = malo ve, 4 = veliko ve, 5 = zelo veliko ve). Postavke zajemajo udeležencevo preživljanje prostega časa, uspešnost pri študiju, prijatelje, načrte za prihodnost, politično in versko prepričanje ipd. Lestvici odkritosti do staršev in do partnerja se ujemata v dvanajstih postavkah. Ker je notranja zanesljivost obeh lestvic visoka (za odkritost do staršev je $\alpha = ,92$, za odkritost do partnerja pa $\alpha = ,93$), smo ocene vseh postavk posamezne lestvice sešteli in dobili rezultat odkritosti do staršev in rezultat odkritosti do partnerja. Lestvici bi lahko tudi drugače imenovali, saj to, koliko starši oz. partner ve o udeležencu, ni odvisno samo od udeleženčeve odkritosti, ampak tudi od drugih virov informacij, ki jih imajo starši in partner o udeležencu. To dejstvo smo upoštevali pri interpretaciji rezultatov.

Stili navezanosti na partnerja

Iz angleščine smo prevedli tri opise stilov navezanosti (to so: *varnost* (opis A), *izogibanje* (opis B) in *ambivalentnost* (opis C)), ki sta jih oblikovala C. Hazan in Shaver (1987). Nato smo iz slovenščine opise ponovno prevedli v angleščino in s tem potrdili pravilnost prevoda. Prevod smo ustrezno priredili, da se opisi povezujejo z odnosom s partnerjem. Opis A se nanaša na osebo, ki se zlahka zbliža s partnerjem. Ni ji neprijetno zaradi njune medsebojne odvisnosti. Ne skrbi jo, da bi jo partner zapustil oz. da bi se z njim preveč zbližala. Opis B se nanaša na osebo, ki se ne želi močno zbližati s partnerjem in si ne želi medsebojne odvisnosti. Opis C pa se nanaša na osebo, ki si želi večje bližine s partnerjem, kot jo partner sprejema. Udeleženci so na 5-stopenjski lestvici ocenili, koliko posamezni opisi veljajo zanje oz. za njihov odnos do partnerja (1 = *splah ne velja*, 2 = *ne velja*, 3 = *še kar velja*, 4 = *velja*, 5 = *zelo velja*). Udeleženci so dobili navodilo, naj odgovarjajo o svojem odnosu do aktualnega partnerja; če pa niso v romantični zvezi, pa naj odgovarjajo o svojem odnosu do preteklega(lih) partnerja(ev) oz. do oseb, ki bi lahko bili njihovi partnerji. Za tem so obkrožili, kateri od treh opisov A, B ali C jih najbolj pravilno opisuje.

Postopek

Podatke pričujoče raziskave smo zbrali avtorica prispevka in študenti oz. študentke izbirne predmeta *Razvoj navezanosti in njene aplikacije* na oddelku Psihologija Filozofske fakultete Univerze v Mariboru. Zbiranje podatkov je potekalo marca in aprila 2011, in sicer skupinsko, v predavalnicah izbranih fakultet ali individualno na domu udeležencev raziskave. Sodelovanje v raziskavi je bilo prostovoljno. Izpolnjevanje vprašalnikov je trajalo približno 30 minut. Da bi se izognili monotoniji pri izpolnjevanju vprašalnikov, smo jih aplicirali v naslednjem vrstnem redu: *IPPA - odnosi z mamo*, *Značilnosti preteklih romantičnih zvez*, *IPPA - odnosi z očetom*, *Odkritost do staršev*, *IPPA*

- odnosi s prijatelji, Odkritost do partnerja, IPPA - odnosi s partnerjem in Stil navezanosti na partnerja.

Podatki so bili obdelani s statističnim programom SPSS.

Rezultati z razpravo

46,7 odstotkov udeležencev poroča, da niso v partnerski zvezi, od ostalih 53,3 odstotkov, ki so v partnerski zvezi, jih je 5 odstotkov v zvezi manj kot 3 mesece, 12,2 odstotkov od 3 do 11 mesecev, 21,1 odstotkov od 1 leta do 3 let in 15 odstotkov več kot 3 leta. Izračuni so pokazali, da to, ali so v partnerski zvezi ali niso, ni povezano z njihovim spolom, letnikom študija in starostjo. Odstotek udeležencev, ki so v partnerski zvezi, je nižji od odstotka mladih v obdobju poznega mladostništva v ZDA (tj. 67-72 odstotkov; Furman in Wehner, 1997; cit. v Overbeek idr., 2003) in višji od odstotka mladih v obdobju poznega mladostništva na Nizozemskem (tj. 40 odstotkov; de Zwart in Warnaar, 1995; cit. v Overbeek idr., 2003). Udeleženci v pričujoči raziskavi so bili selekcionirani, tj. študentje; bili pa so starejši od udeležencev omenjenih primerjalnih študij. Verjetno je, da študentje zaradi dolgotrajnega šolanja kasneje vstopajo v partnerske zveze kot ostali mladi, ki so na prehodu v odraslost.

Povezanost med kakovostjo odnosov mladih na prehodu v odraslost s starši ter prijatelji in med kakovostjo njihovih odnosov s partnerjem

Iz tabele 1 je razvidno, da udeleženci pričujoče raziskave najbolj zaupajo partnerju in prijateljem, nato mami in najmanj očetu. Enako velja tudi za odprto komunikacijo (analiza postavk te podlestvice kaže, da zajema predvsem tisto, kar razumemo pod pojmom *varno izhodišče*). Glede doživljanja bližine (tj. nasprotje od jeze in odtujenosti) razlike glede različnih objektov navezanosti niso tako velike kot v primeru prej omenjenih podlestvic IPPA. Rezultati na podlestvici doživljanja bližine do partnerja so pri udeležencih pričujoče raziskave relativno nizki, kar pomeni, da se udeleženci včasih jezijo na partnerja in se počutijo odtujene od njega. To lahko razložimo s tem, da pri nekaterih udeležencih partnerska zveza ne traja dolgo. Za zgodnje romantične zveze je namreč poleg tega, da so manj intimne in kratkotrajne, značilno tudi to, da so bolj čustvene kot zveze v kasnejših letih (pregled v Darling in Cohan, 2002). Sicer pa je rang povprečnih ocen odnosov z mamo, očetom, prijatelji in partnerjem od 3,18 do 4,42 (možne ocene so bile od 1 do 5), kar kaže, da imajo udeleženci dobre odnose z vsemi preučevanimi objekti navezanosti, kar podpira ugotovitve drugih avtorjev (Ainsworth, 1989; v Overbeek idr., 2003), da partnerji lahko nadomestijo starše kot primarne objekte navezanosti, a navezanost na starše ostane. Izračuni enosmernih analiz variance kažejo, da se odnosi z mamo, očetom in prijatelji ne razlikujejo pomembno glede na to, ali je udeleženec v romantični zvezi ali ni.

Izračuni Pearsonovih korelacijskih koeficientov kažejo, da so rezultati odnosov s partnerjem (za vse tri podlestvice IPPA skupaj) najvišje povezani z rezultati odnosov s prijatelji (povprečen $r = ,47$), nato z mamo (povprečen $r = ,34$) in najnižje z rezultati

odnosov z očetom (povprečen $r = ,27$) (glej tabelo 2). Omenjenih korelacij ne moremo razlagati na osnovi podobnosti in razlik med uporabljenimi lestvicami za starše in prijatelje oz. partnerja, saj se tudi v primerih različnih postavk, vsebina le-teh bistveno ne razlikuje. Se pa rezultati ujemajo z ugotovitvami drugih avtorjev (Simpson idr., 2007), da so zgodnji socialni odnosi močnejše povezani s socialnimi odnosi, ki jim sledijo v naslednjem razvojnem obdobju, in šibkeje s socialnimi odnosi v nadaljnjih razvojnih obdobjih. Navezanost na starše pri 12. mesecih starosti najbolj napoveduje posameznikove odnose z vrstniki v osnovni šoli, le-ti odnose s prijatelji v mladostništvu, le-ti pa odnose s partnerjem na prehodu v odraslost, čeprav vsi predhodni odnosi pomembno (ne pa v enaki meri) napovedujejo prihodnje odnose. Ti raziskovalni dosežki kažejo, da se lahko varnost navezanosti tudi spreminja, ko posameznik vstopi v novo razvojno obdobje in se sreča z novimi socialnimi odnosi. To delno ovrže osnovno Bowlbyjevo predpostavko, da notranji delovni modeli, ki temeljijo na najbolj zgodnjih socialnih odnosih, vplivajo na kasnejše socialne odnose, in potrdi predpostavko drugih avtorjev (Carlson, Sroufe in Egeland, 2004; cit. v Simpson idr., 2007), da se lahko v različnih življenjskih obdobjih notranji delovni modeli spremenijo, ko posameznik razvije navezanost na druge objekte navezanosti. Tudi raziskava C. Hazan in Shaver (1987) je pokazala, da je korelacija med odnosi s starši in odnosi s partnerjem pomembna, a ni visoka. Višja je pri mlajših (študentih) kot starejših udeležencih (med udeleženci je bilo povprečno od 15 do 20 let starostne razlike). Običajno oseba razvije v življenju veliko pomembnih prijateljskih odnosov ter partnerskih zvez in vsaka od teh daje možnost za spremembe mentalnih delovnih modelov sebe in drugih (Hazan in Shaver, 1987).

Rezultati odnosov s prijatelji so višje povezani z rezultati odnosov z mamo (povprečen $r = ,37$) kot z očetom (povprečen $r = ,27$), kar potrjuje Bowlbyjevo (1969) tezo o mami kot primarnem objektu navezanosti. Mladi, ki so varno navezani na mamo, jo uporabijo kot varno osnovo za raziskovanje prijateljstev v mladostništvu in partnerskih odnosov od obdobja srednjega mladostništva dalje (Lieberman idr., 1999; cit. v Markiewicz idr., 2006), kar omogoča, da razvijejo bolj kakovostne odnose s prijatelji in partnerjem.

Korelacijski koeficienti med podlestvicami udeležencevih odnosov z mamo in z očetom so od ,27 do ,55, kar se ujema z ugotovitvijo drugih avtorjev (Fox, Kimmerly in Schafer, 1991), da obstaja zmerno visoka povezanost med otrokovo navezanostjo na mamo in na očeta.

Tabela 2. Pearsonovi korelacijski koeficienti med rezultati podlestvic IPPA.

R	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
Mama											
(1)Zaupanje											
(2)Komunikacija	,78***										
(3)Bližina	,71***	,59***									
Oče											
(4)Zaupanje	,55***	,47***	,48***								
(5)Komunikacija	,45***	,54***	,42***	,79***							
(6)Bližina	,31***	,27***	,46***	,63***	,58***						
Prijatelji											
(7)Zaupanje	,39***	,42***	,32***	,32***	,30***	,22**					
(8)Komunikacija	,30***	,43***	,28***	,25***	,32***	,15	,84***				
(9)Bližina	,39***	,34***	,48***	,25***	,27***	,37***	,60***	,48***			
Partner											
(10)Zaupanje	,24**	,33***	,33***	,16	,24*	,27**	,43***	,44***	,44***		
(11)Komunikacija	,27**	,38***	,31***	,19	,26**	,24*	,48***	,44***	,41***	,83***	
(12)Bližina	,38***	,34***	,49***	,41***	,37***	,27**	,49***	,39***	,67***	,55***	,54***

* $p < ,05$. ** $p < ,01$. *** $p < ,001$.

Povezanost med kakovostjo odnosov mladih na prehodu v odraslost na starše ter prijatelje in med njihovim stilom navezanosti na partnerja

Če obravnavamo ločeno udeležence, ki niso, in tiste, ki so v partnerski zvezi, ugotovimo, da ima 38 odstotkov udeležencev, ki niso v partnerski zvezi, varen stil navezanosti (na pretekle ali potencialne partnerje). Varen stil navezanosti pa ima kar 62 odstotkov udeležencev, ki so oziroma so bili v času raziskave v partnerski zvezi. Če obravnavamo vzorec kot celoto, ima največ udeležencev stil navezanosti na partnerja *varnost* (74,1 %), manj *izogibanje* (19,4 %) in najmanj *ambivalentnost* (6,5 %). Razporeditev stilov po pogostosti se ujema s pričakovanji, ne pa tudi z odstotki, ugotovljenimi v drugih raziskavah. Dobljeni odstotki anksiozne navezanosti pri udeležencih pričujoče raziskave so nižji od tovrstnih odstotkov, o katerih poročata C. Hazan in Shaver (1987). V njuni raziskavi je samo 56 odstotkov udeležencev izražalo varen stil navezanosti, 24 odstotkov izogibajoč in 20 odstotkov ambivalenten. Verjetno je razlog za odstopanja rezultatov ta, da so v raziskavi avtorjev C. Hazan in Shaver (1987) sodelovale osebe v večjem starostnem razponu (tj. od 14 do 82 let) kot v pričujoči raziskavi, kar verjetno pomeni, da imajo udeleženci pričujoče raziskave manj izkušenj s partnerskimi odnosi in še morda povsem ne prepoznajo svojega stila navezanosti na aktualnega ali pretekle potencialne ali dejanske partnerje. Poleg tega so udeleženci selekcionirani na študente, kar onemogoča posploševanje na celotno populacijo mladih

na prehodu v odraslost. V raziskavi, ki sta jo C. Hazan in Shaver (1987) izvedla s študenti, se stila navezanosti *varnost* in *izogibanje* nista dobro razlikovala, kar avtorja razlagata s tem, da mladi s stilom navezanosti *izogibanje* idealizirajo svoje odnose s pomembnimi drugimi. Morda je bilo idealiziranje prisotno tudi pri udeležencih pričujoče raziskave. Da pa starost, selekcioniranost vzorca in odsotnost diferenciacije stilov navezanosti *varnost* in *izogibanje* ne morejo biti edini razlogi za relativno visok odstotek udeležencev v pričujoči raziskavi, ki izražajo varen stil navezanosti na partnerja, sklepamo na osnovi dejstva, da je tudi v slovenski raziskavi s študenti ljubljanske univerze (glej Žvelc in Žvelc, 2006) bil odstotek varno navezanih nižji (tj. 48 odstotkov). Morda lahko pomembno razliko pojasnimo z dejstvom, da so udeleženci v pričujoči raziskavi ocenjevali svoj stil navezanosti na dejanskega ali potencialnega partnerja, v omenjeni raziskavi s študenti ljubljanske univerze pa stil navezanosti na splošno na ljudi. Ne moremo pa tudi izključiti možnosti, da so udeleženci pričujoče raziskave dajali socialno zaželene odgovore, zato je toliko bolj pomembno, da so morali poleg tega, da so se odločili, kateri stil jih najboljše opisuje, še na petstopenjski lestvici oceniti stopnjo, v kateri posamezni opis velja zanje.

Udeleženci pričujoče raziskave so se najvišje ocenili pri opisu *varnost* ($M = 3,57$, $SD = 1,03$), nato *izogibanje* ($M = 2,01$, $SD = 1,02$) in najnižje *ambivalentnost* ($M = 1,81$, $SD = 0,90$), kar se ujema z njihovimi odločitvami, kateri od opisanih stilov navezanosti najbolj drži zanje. Izračuni enosmerne analize variance so pokazali, da udeleženci, ki so se odločili, da zanje od vseh treh opisov stilov navezanosti najbolj velja opis stila navezanosti *varnost*, pomembno ($F(168) = 37,07$, $p = ,000$) najvišje ocenijo postavke stila navezanosti *varnost* ($M = 3,91$, $SD = 0,82$), nižje *ambivalentnost* ($M = 3,00$, $SD = 0,78$) in najnižje *izogibanje* ($M = 2,55$, $SD = 0,94$). Tisti, ki so se odločili, da zanje najbolj velja opis stila *izogibanje*, pomembno ($F(166) = 51,95$, $p = ,000$) najvišje ocenijo postavke stila navezanosti *izogibanje* ($M = 3,21$, $SD = 1,05$), nižje *ambivalentnost* ($M = 2,55$, $SD = 0,93$) in najnižje *varnost* ($M = 1,64$, $SD = 0,71$). Tisti, ki so se odločili, da zanje najbolj velja opis stila *ambivalentnost*, pomembno ($F(166) = 25,16$, $p = ,000$) najvišje ocenijo postavke stila navezanosti *ambivalentnost* ($M = 3,00$, $SD = 1,18$), nižje *izogibanje* ($M = 2,33$, $SD = 1,05$) in najnižje *varnost* ($M = 1,57$, $SD = 0,67$). Na osnovi zapsanega sklepamo, da je med udeleženci, ki so se odločili, da je zanje najbolj značilen opis A (*varnost*), tudi nekaj tistih, ki pri sebi opažajo znake ambivalentnosti ali izogibanja. To nam kaže, da bi bila lestvica postavk stilov navezanosti bolj občutljiva kot lestvica enostavnih opisov stilov navezanosti.

Tabela 3. Pearsonovi korelacijski koeficienti med rezultati podlestvic IPPA in stili navezanosti na partnerja.

	Varnost	Izogibanje	Ambivalentnost
Mama:			
Zaupanje	,22**	-,28***	-,25***
Komunikacija	,24**	-,18*	-,16*
Bližina	,20**	-,33***	-,23**
Oče:			
Zaupanje	,23**	-,19*	-,18*
Komunikacija	,22**	-,16*	-,16
Bližina	,22**	-,19*	-,10
Prijatelji:			
Zaupanje	,08	-,15	-,22**
Komunikacija	,10	-,10	-,18*
Bližina	,08	-,24**	-,22**
Partner:			
Zaupanje	,45***	-,46***	-,59***
Komunikacija	,54***	-,51***	-,49***
Bližina	,25**	-,56***	-,56***

* $p < ,05$. ** $p < ,01$. *** $p < ,001$.

Korelacijski koeficienti so pokazali, da je stil navezanosti na partnerja *varnost* najvišje (če primerjamo odnose z različnimi objekti navezanosti) povezan z rezultati odnosa s partnerjem (povprečen $r = ,41$), kar pomeni, da čim višje udeleženec ocenjuje zaupanje, odprto komunikacijo in bližino v partnerskem odnosu, tem bolj varen je njegov stil navezanosti na partnerja. Žal, vzročne zveze niso jasne. Možno je, da stil navezanosti vpliva na odnose s partnerjem ali da odnosi s partnerjem vplivajo na stil navezanosti nanj, pri čemer menimo, da je prva razlaga verjetnejša, saj predpostavljamo, da stili navezanosti v pomembni meri temeljijo na posameznikovih delovnih modelih, ki so se začeli razvijati že zgodaj v življenju (Bowlby, 1969). Stil navezanosti na partnerja *varnost* je nizko povezan z rezultati odnosa z mamo (povprečen $r = ,22$) in očetom (povprečen $r = ,22$), zveze so statistično pomembne na nivoju do ,01 in je nepovezan z odnosi s prijatelji. Stil navezanosti na partnerja *izogibanje* je najvišje negativno povezan z rezultatom odnosa s partnerjem (povprečen $r = -,51$), nižje z rezultati odnosa z mamo (povprečen $r = -,26$), nato z očetom (povprečen $r = -,18$) in najnižje z rezultati odnosa s prijatelji (povprečen $r = -,16$). Stil navezanosti na partnerja *ambivalentnost* je najvišje negativno povezan z rezultatom odnosa s partnerjem (povprečen $r = -,55$), nižje z rezultati odnosa z mamo (povprečen $r = -,21$) in prijatelji (povprečen $r = -,21$) ter najnižje z rezultati odnosa z očetom (povprečen $r = -,15$) (glej tabelo 3). Rezultati podpirajo ugotovitve drugih avtorjev (Overbeek idr., 2003), da so v poznem mladostništvu notranji delovni modeli, ki

se razvijejo v zgodnejših obdobjih življenja v interakciji s starši (in se, kot sklepamo, odražajo v aktualnih odnosih s starši) manj pomembni za čustveno prilagojenost.

V pričujoči raziskavi nismo preverili vloge vrstnikov, s katerimi je lahko imel udeleženec bolj ali manj pozitivne oz. negativne izkušnje (možno je, da manj pozitivne kot s prijatelji). Sprašujemo se, ali imajo na stile navezanosti na partnerja večji vpliv prijatelj ali vrstniki. Razlog, da smo v pričujoči raziskavi preučili odnose s prijatelji in ne vrstniki, je temeljil na predpostavki, da so odnosi s prijatelji bolj intimni kot z vrstniki in se zato lahko v večji meri odražajo v kakovosti odnosov s partnerjem. Je pa mogoče, da odnosi z vrstniki vplivajo tako na odnose s prijatelji kot na odnose s partnerjem. V nadaljnjih raziskavah bi morali preveriti vlogo vrstnikov, smiselno pa bi bilo preučiti tudi stile navezanosti oz. notranje delovne modele, povezane s starši in prijatelji (in ne le aktualnih odnosov kot v pričujoči raziskavi).

Značilnosti preteklih partnerskih zvez glede na stil navezanosti na partnerja

S stilom navezanosti na partnerja ni povezano število preteklih partnerskih zvez, kar ne potrjuje hipoteze, da imajo največ partnerskih zvez osebe z ambivalentnim, najmanj pa osebe z izogibajočim stilom navezanosti (Feeney in Noller, 1990). Morda rezultati niso potrdili hipoteze, ker udeleženci (v primerjavi s starejšimi osebami) niso imeli veliko partnerskih zvez. Možno je, da so odgovarjali socialno zaželeno ali pa nimajo dovolj informacij o vrstnikih, da bi lahko realno ocenili, ali so imeli veliko ali malo partnerskih zvez v primerjavi z vrstniki. Morda bi bilo bolje, če bi udeleženci napisali, koliko partnerskih zvez so imeli in ne, ali so jih imeli veliko ali malo v primerjavi z vrstniki.

Čim višji rezultat imajo udeleženci za stil navezanosti *varnost*, tem dalj časa so trajale njihove partnerske zveze ($r = ,19$), bolj so bili čustveno vpleteni vanje ($r = ,18$), več pozitivnih čustev so doživljali ($r = ,20$), močneje jih je prizadela prekinitev partnerskih zvez ($r = ,19$), manj so jih zveze utrujale ($r = -,21$) in več samozaupanja so doživljale v sklepanju in vzdrževanju zvez ($r = ,26$). Rezultati so podprli postavljeno hipotezo.

Čim višji rezultat imajo udeleženci za stil navezanosti *izogibanje*, tem manj so bili čustveno vpleteni v partnerske zveze ($r = -,27$), manj pozitivnih čustev so doživljali ($r = -,27$), manj jih je prizadela prekinitev zvez ($r = -,22$), bolj so jih romantične zveze utrujale ($r = ,36$) in dolgočasile ($r = ,37$), bolj so bili ljubosumni na partnerja ($r = ,28$) in bolj so bili negotovi glede partnerskih zvez ($r = ,20$). Rezultati so podprli postavljeno hipotezo.

Čim višji rezultat imajo udeleženci za stil navezanosti *ambivalentnost*, tem manj so bili čustveno vpleteni v partnerske zveze ($r = -,21$), manj pozitivnih čustev so doživljali ($r = -,22$), bolj so jih partnerske zveze utrujale ($r = ,30$) in dolgočasile ($r = ,22$), bolj so bili ljubosumni na partnerja ($r = ,22$) in negotovi ($r = ,18$). Rezultati so potrdili postavljeno hipotezo z izjemo glede čustvene vpletenosti, saj je za osebe z ambivalentnim stilom navezanosti značilno, da so čustveno preobremenjene s svojo partnersko zvezo – že na meji z obsesijo (Feeney in Noller, 1990; Hazan in Shaver, 1987). Korelacija med rezultati na lestvicah *izogibanje* (B) in *ambivalentnost* (C) ($r = ,54, p = ,000$) kaže, da udeleženci slabo razlikujejo med preučevanima anksioznima stiloma navezanosti.

Analiza rezultatov ločeno za udeležence, ki so, in tiste, ki niso v partnerski zvezi, je pokazala, da poročajo osebe, ki so oziroma so bile v času raziskave v partnerski zvezi, o tem, da so njihove partnerske zveze trajale dalj časa ($F(177) = 8,39, p = ,004$), da so

bile močnejše vpletene ($F(175) = 7,01, p = ,009$), da so doživljale več pozitivnih čustev ($F(174) = 7,03, p = ,009$) in da jih je prekinitev partnerskih zvez bolj prizadela ($F(174) = 5,27, p = ,023$).

Odkritost do staršev in partnerja

Če primerjamo opisno statistiko za odkritost udeležencev pričujoče raziskave do partnerjev in staršev, ugotovimo, da so udeleženci raziskave bolj odkriti do partnerja kot do staršev. Ko smo obravnavali celotni vzorec udeležencev, so bili podatki za odkritost do partnerja naslednji: $n = 115, M = 4,03, SD = 0,63$; do staršev pa naslednji: $n = 174, M = 3,34, SD = 0,71$. Nato smo obravnavali le tiste udeležence, ki so oziroma so bili v času raziskave v partnerski zvezi, in ugotovili, da so podatki odkritosti do partnerja naslednji: $n = 93, M = 4,12, SD = 0,62$; do staršev pa naslednji: $n = 95, M = 3,38, SD = 0,68$. Izračun enosmerne analize variance ni odkril pomembne razlike v odkritosti do staršev glede na to, ali je udeleženec v partnerski zvezi ali ni. Rezultati potrjujejo tezo, da s prehajanjem v odraslo obdobje partnerji v večji meri dobivajo vlogo primarnega objekta navezanosti (Hazan in Shaver, 1987). Sicer pa je povezanost med odkritostjo do staršev in do partnerja pomembna ($r = ,55, p = ,000$), kar kaže na vpliv tudi drugih dejavnikov, kot so npr. osebnostne lastnosti.

Odkritost do staršev je najmočnejše pozitivno povezana z odnosi z mamo (povprečen $r = ,50$), nato z očetom (povprečen $r = ,40$) in partnerjem (povprečen $r = ,39$) ter najšibkeje s prijatelji (povprečen $r = ,29$) (vse zveze so pomembne na nivoju $p < ,001$). Povezanost med odkritostjo do partnerja je najmočnejše pozitivno povezana z odnosi s partnerjem (povprečen $r = ,61$), z mamo (povprečen $r = ,37$), prijatelji (povprečen $r = ,26$) in najšibkeje z očetom (povprečen $r = ,22$). Dejstvo, da so rezultati odkritosti bolj povezani z odnosi z mamo kot očetom, kaže, da pri mladih mama zastopa »starše«, da razumejo očetovo vlogo bolj kot nudenje opore mami.

Bolj kot je pri udeležencih izražen stil navezanosti na partnerja *varnost*, višja je njihova odkritost do partnerja ($r = ,47$) in staršev ($r = ,26$). Bolj kot je izraženo *izogibanje*, nižja sta rezultata odkritosti do partnerja ($r = -,43$) in staršev ($r = -,19$). Bolj kot je izražen ambivalentni stil navezanosti, manjša je odkritost do partnerja ($r = -,28$), glede odkritosti do staršev pa zveza ni statistično pomembna. Te rezultate podpirajo drugi rezultati pričuje raziskave, da je varen stil navezanosti pozitivno povezan z odprto komunikacijo z objekti navezanosti (glej poglavje 2 v Rezultatih). Sprašujemo se, koliko je odkritost odvisna od notranjih delovnih modelov navezanosti in koliko zajema osebnostne lastnosti posameznikov. Na to vprašanje bomo poskušali odgovoriti v prihodnjih raziskavah.

Potrditev veljavnosti ocenjevalnih lestvic odkritosti predstavljajo pomembne korelacije med rezultati teh lestvic in odprto komunikacijo, ki smo jo preučevali z IPPA

$$(r_{\text{komunikacija z mamo in odkritost do staršev}} = ,59, p = ,000);$$

$$r_{\text{komunikacija z očetom in odkritost do staršev}} = ,46, p = ,000);$$

$$r_{\text{komunikacija s partnerjem in odkritost do partnerja}} = ,72, p = ,000).$$

Razlike med spoloma v obravnavanih spremenljivkah

Obstaja nekaj statistično pomembnih razlik med udeleženci in udeleženkami pričujoče raziskave v njihovih odnosih z mamami, prijatelji in partnerji (glej tabelo 4). Udeleženke raziskave izražajo pomembno več odprte komunikacije in bližine z mamami kot udeleženci. Udeleženke prijateljem bolj zaupajo, imajo z njimi več odprte komunikacije in izražajo več bližine kot udeleženci. Tudi do partnerjev čutijo več zaupanja, imajo z njimi več odprte komunikacije in izražajo več bližine kot udeleženci do partneric. Sklenemo lahko, da udeleženke poročajo o višji kakovosti odnosov z mamo, prijatelji in partnerjem kot udeleženci. Zanimivo je, da rezultati pričujoče raziskave ne kažejo pomembnih razlik med udeleženci in udeleženkami glede odnosa do očeta, kar ne podpira ugotovitev drugih avtorjev (Peterson idr., 1994; cit. v Markiewicz idr., 2006), da so pri dekletih odnosi z očetom (ne pa tudi z mamo) bolj odtujeni kot pri fantih.

Tabela 4. Izračuni enosmernih analiz variance za ugotavljanje razlik med spoloma v rezultatih podlestvíc IPPA (navedene so le statistično pomembne razlike).

	Udeleženci		Udeleženke		F
	M	SD	M	SD	
Mama:					
Komunikacija	3,17	0,69	3,76	0,81	26,46***
Bližina	3,75	0,61	4,01	0,72	6,68*
Prijatelji:					
Zaupanje	3,97	0,62	4,47	0,52	34,14***
Komunikacija	3,56	0,65	4,30	0,63	60,12***
Bližina	3,73	0,49	4,02	0,52	14,78***
Partner:					
Zaupanje	4,25	0,56	4,54	0,51	8,25**
Komunikacija	4,12	0,66	4,48	0,55	10,26**
Bližina	3,61	0,66	3,93	0,70	6,61*

* $p < ,05$. ** $p < ,01$. *** $p < ,001$.

Da so odnosi z mamo, prijatelji in partnerjem bolj kakovostni pri udeleženkah kot udeležencih, bi lahko razložili z več dejavniki. Creasey (2002) poroča, da se dekleta prej socializirajo kot fantje in razvijejo socialne spretnosti, kot so empatija, komunikacijske spretnosti ipd. Tudi fantje razvijejo vse te spretnosti, a nekoliko kasneje. A njegova raziskava je pokazala, da s spolom ni mogoče v celoti razložiti obnašanja v partnerski zvezi, da so pomembni tudi notranji delovni modeli navezanosti. Tudi S. Jurič (2011) je na vzorcu odraslih oseb odkrila, da so ženske bolj varno navezane kot moški. Avtorica navaja, da moški manj zaupajo vase, imajo močnejšo željo pobegniti iz čustveno distresne situacije, šibkeje izražajo čustva in se močnejše trudijo, da bi se izognili temu, da bi se morali razkriti partnerici.

Glede ocen stila navezanosti obstaja le ena statistično pomembna razlika med spoloma, in sicer glede ambivalentnosti ($F(166) = 4,22, p = ,042$), ki je več izražajo udeleženci ($M = 1,96, SD = 0,82$) kot udeleženske ($M = 1,68, SD = 0,96$). Rezultati se ne ujemajo z ugotovitvami drugih avtorjev, ki kažejo, da več žensk izraža ambivalenten stil navezanosti kot moških, več moških pa izraža izogibajoč stil navezanosti kot žensk (pregled v Creasey, 2002).

HI-kvadrat test je pokazal, da razlika med spoloma v izbiri najznačilnejšega stila navezanosti na partnerja ni statistično pomembna, kar se ujema z ugotovitvami drugih avtorjev (Feeney in Noller, 1990; Hazan in Shaver, 1987).

Izračuni enosmernih analiz variance so pokazali, da ne obstajajo razlike med spoloma v značilnostih preteklih partnerskih zvez.

Obstajajo pomembne razlike med spoloma v odkritosti do staršev ($F(173) = 13,14, p = ,000$) in partnerja ($F(114) = 4,02, p = ,047$). Udeleženske so bolj odkrite do staršev ($M = 3,53, SD = 0,76$) kot udeleženci ($M = 3,15, SD = 0,60$), bolj pa so odkrite tudi do partnerja ($M = 3,53, SD = 0,76$) kot udeleženci do partneric ($M = 3,53, SD = 0,76$), kar se ujema z rezultati glede komunikacije s preučevanimi objekti navezanosti.

Zaključki

V pričujoči raziskavi smo ugotovili, da so odnosi s partnerjem najmočneje povezani s stilom navezanosti na partnerja in z odnosi s prijatelji. V manjši meri so povezani z odnosi s starši, pri čemer ima mama večjo vlogo kot oče. Da starši pri otrocih, ki so v obdobju prehoda v odraslost, izgubljajo vlogo primarnih objektov navezanosti, kažejo tudi podatki, da so udeleženci bolj odkriti do partnerja kot do staršev. Kakovost njihovih partnerskih zvez je v pričakovani smeri povezana s stilom navezanosti na partnerja. Kot navajamo že v predhodnem poglavju, rezultati podpirajo postavljene hipoteze (zavrnili smo samo ničelno hipotezo glede razlik med spoloma v obravnavanih spremenljivkah), v veliki meri pa tudi ugotovitve drugih raziskovalcev navezanosti pri mladih na prehodu v odraslost.

Kljub temu je treba opozoriti na nekatere prednosti in pomanjkljivosti predstavljene študije. Odnose s starši, prijatelji in partnerji smo merili z lestvicami, ki so jih reševali udeleženci, kar pomeni, da smo dejansko merili le zaznavo udeležencev teh odnosov, ki pa se lahko razlikuje od dejanske kakovosti odnosov. To je lahko slabost ali prednost. Slabost, ker ne dobimo dejanske slike odnosov, prednost pa v tem, da imajo včasih večji pomen zaznave odnosov kot dejanski odnosi (glej Darling in Cohan, 2002) oziroma to, kako si posameznik te odnose razlaga. Pomanjkljivost pričujoče raziskave je, da rezultati temeljijo na tem, da so udeleženci poročali o sebi, kar pomeni, da ne moremo izključiti možnosti, da gre za socialno zaželene odgovore oz. neveljavne odgovore zaradi premajhnega samozavedanja. Zaradi preverjanja veljavnosti uporabljenih pripomočkov, pa je bilo koristno, da smo merili odnose s partnerjem z več pripomočki (npr. rezultate odprte komunikacije smo lahko primerjali z rezultati odkritosti do staršev in partnerja).

Stile navezanosti smo merili na osnovi treh opisov, povzetih po C. Hazan in Shaver (1987). Številni avtorji so se odločili za razčlenitev teh opisov v posamezne postavke.

Tovrstne lestvice so dale boljše mere zanesljivosti in veljavnosti kot nerazčlenjeni opisi (Sharpsteen in Kirkpatrick, 1997).

V raziskavi nismo nadzirali spremenljivke spolne usmerjenosti udeležencev oz. udeleženk, ki morda v obdobju prehoda v odraslost ni nepomembna.

Posploševanje rezultatov pričujoče raziskave ni dopustno, saj vzorec ni bil reprezentativen za celotno populacijo mladih na prehodu v odraslost. V raziskavi so sodelovali le študentje določenih letnikov, ki večinoma prihajajo iz severovzhodnega dela Slovenije. Možno je, da se študentje razlikujejo od drugih mladih v razvoju navezanosti, saj so zaradi študija še odvisni od staršev, kar lahko vpliva na pomembnost različnih objektov navezanosti (Markiewicz idr., 2006). Smiselno bi bilo preveriti njihovo finančno odvisnost in količino stikov s starši. Lahko bi povečali vzorec udeležencev, da bi bilo v njem tudi več tistih z anksiozno navezanostjo in tistih, ki so v partnerski zvezi. To bi nam omogočilo podrobnejše analize.

Verjetno je, da obstajajo za nekatere mlade še drugi objekti navezanosti, ki jih v raziskavi nismo preučili, npr. sorojenci, stari starši, trenerji, učitelji, terapevti ipd. Vsekakor pa je raziskava avtorja Markiewicz s sodelavci (2006) pokazala, da različni objekti navezanosti služijo različnim funkcijam navezanosti v različnih razvojnih obdobjih od zgodnjega mladostništva do zgodnjega odraslega obdobja in da se ta vzorec včasih razlikuje glede na spol mladih in glede na to, ali so ali niso v partnerski zvezi.

Nikakor pri interpretaciji ne gre prezreti dejstva, da odkriva pričujoča raziskava le korelacije med obravnavanimi spremenljivkami, ne pa tudi vzročnih zvez. Predpostavljamo lahko, da odnosi s starši vplivajo na odnose s partnerjem zaradi notranjih delovnih modelov, povsem verjetno pa je tudi, da odnosi s partnerjem vplivajo na odnose s starši. Prav tako ne smemo prezreti dejstva, da so zveze lahko tudi posredne, da npr. na odnose s partnerjem ali na stil navezanosti na partnerja, kakor tudi na odnose s starši in prijatelji vpliva tretji dejavnik, kot so npr. posameznikove osebnostne lastnosti in temperament. Da so osebnostne lastnosti povezane s stili navezanosti, so dokazale že številne študije (Carver, 1997; Mickelson, Kessler in Shaver, 1997; Shaver in Brennan, 1992). Preveriti bi bilo treba še druge dejavnike, ki lahko vplivajo na kakovost partnerskih zvez, in sicer, ali sta starša udeleženca poročena ali ločena. Ločitev staršev lahko vpliva na partnerske zveze mladih (glej Hazan in Shaver, 1987). Poleg tega ni nepomembna izpostavljenost konfliktom med staršema (Donnelan idr., 2005).

V nadaljnjih raziskavah bi bilo smiselno povečati vzorec udeležencev in analizirati odgovore ločeno po spolu. V pričujoči raziskavi smo odkrili, da so udeleženci odnosi z mamo pomembno povezani z njegovimi stili navezanosti na partnerja in odnosi s partnerjem, treba pa bi bilo ugotoviti, ali so povezave enako visoke pri udeležencih kot udeleženkah.

V analizah bi bilo smiselno upoštevati trajanje aktualne partnerske zveze. Udeleženci pričujoče raziskave so poročali o značilnostih svojih partnerskih zvez, a je včasih težko narediti posplošitev, saj se lahko pri posamezniku partnerske zveze razlikujejo med seboj. V nadaljnjih raziskavah bi se bilo smiselno omejiti na aktualno, najpomembnejšo ali najdaljšo partnersko zvezo.

Pomen preučevanja partnerskih odnosov pri mladih na prehodu v odraslost je velik. Raziskave s študenti (pregled v Creasey, 2002) kažejo, da resni konflikti med partnerji

lahko povzročajo psihološki distress, nižje samospoštovanje in študijske probleme. Poleg tega konflikti v zgodnejših partnerskih zvezah napovedujejo podobno obnašanje v poznejših tovrstnih zvezah (Creasey in Hesson-McInnis, 2001; Martin, 1990; cit. v Creasey, 2002). Zadovoljujoči partnerski odnosi imajo pomembno vlogo pri dobrem psihičnem počutju in telesnem zdravju (Berscheid, 1999; Berscheid in Reis, 1998; Burman in Margolin, 1992; Gottman, 1998; cit. v Donnellan idr., 2005). Kot sta ugotovili N. Darling in C. L. Cohan (2002), mladostnikovi romantični odnosi pomembno napovedujejo mladostnikove depresivne simptome. Nestabilnost romantičnih zvez v mladostništvu močneje aktivira sistem navezanosti kot bolj stabilne partnerske zveze, ki se pojavljajo kasneje v življenju. Prav realistična bojazen pred izgubo partnerja lahko pri osebah, ki tudi sicer izražajo anksiozni stil navezanosti, povzroči depresivne simptome. Če želimo, da bodo mladi na prehodu v odraslost deležni ustrezne obravnave in morebiti pomoči, je treba poznati zakonitosti njihovega navezovanja.

Literatura

- Ainsworth, M. D. S., Blehar, M., Waters, E. in Wall, S. (1978). *Patterns of attachment: A psychological study of the strange situation*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Armsden, G. C. in Greenberg, M. T. (1987). The inventory of parent and peer attachment: Individual differences and their relationship to psychological well-being in adolescence. *Journal of Youth and Adolescence*, 16(5), 427–454.
- Bartholomew, K. (1990). Avoidance of intimacy: An attachment perspective. *Journal of Social and Personal relationship*, 7(2), 147–178.
- Bowlby, J. (1969). *Attachment and loss. Vol. I: Attachment*. London: Hogarth Press.
- Bowlby, J. (1979). *The making and breaking of affectional bonds*. London: Tavistock.
- Campbell, L., Simpson, J. A., Boldry, J. in Kashy, D. A. (2005). Perceptions of conflict and support in romantic relationships: The role of attachment anxiety. *Journal of Personality and Social Psychology*, 88(3), 510–531.
- Carver, C. S. (1997). Adult attachment and personality: converging evidence and a new measure. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 23(8), 865–883.
- Creasey, G. (2002). Associations between working models of attachment and conflict management behaviour in romantic couples. *Journal of Counseling Psychology*, 49(3), 365–375.
- Darling, N. in Cohan, C. L. (2002). Romantic anxiety, avoidance and middle adolescents' depressive symptoms. V D. Welsh (moderator), *When Love Hurts: Adolescents romantic relationships and depressive symptoms*. Simpozij na konferenci Society for Research on Adolescent Development, Biennial Meeting New Orleans, LA.
- Donnellan, M. B., Larsen-Rife, D. in Conger, R. D. (2005). Personality, family history, and competence in early adult romantic relationships. *Journal of Personality and Social Psychology*, 88(3), 562–576.
- Erzar, T. in Kompan Erzar, K. (2011). *Teorija navezanosti [Attachment theory]*. Celje: Celjska Mohorjeva družba.
- Feeney, J. A. in Noller, P. (1990). Attachment style as a predictor of adult romantic relationships. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58(2), 281–291.
- Fox, N. A., Kimmerly, N. in Schafer, W. (1991). Attachment to mother / attachment to father: A meta-analysis. *Child Development*, 62(1), 210–225.

- Fraley, R. C. in Davis, K. E. (1997). Attachment formation and transfer in young adults' close friendships and romantic relationships. *Personal Relationships*, 4(2), 131–144.
- George, C., Kaplan, N. in Main, M. (1996). *Adult attachment interview*. Neobjavljen priročnik. Berkeley: Department of Psychology, University of California.
- Hazan, C. in Shaver, P. (1987). Romantic love conceptualized as an attachment process. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52(3), 511–524.
- Jurič, S. (2011). Difference in relationship satisfaction and adult attachment in married and cohabitating couples. *Anthropos*, 43(1–2), 51–69.
- Markiewicz, D., Lawford, H., Doyle, A. B. in Haggart, N. (2006). Developmental differences in adolescents' and young adults' use of mothers, fathers, best friends, and romantic partners to fulfil attachment needs. *Journal of Youth and Adolescence*, 35(1), 127–140.
- Mickelson, K. D., Kessler, R. C. in Shaver, P. R. (1997). Adult attachment in a nationally representative sample. *Journal of Personality and Social Psychology*, 73(1), 1092–1106.
- Nosko, A., Tieu, T. T., Lawford, H. in Pratt, M. W. (2011). How do I love three? Let me count the ways: Parenting during adolescence, attachment styles, and romantic narratives in emerging adulthood. *Developmental Psychology*, 47(3), 645–657.
- Overbeek, G., Vollebergh, W., Engels, R. C. M. E. in Meeus, W. (2003). Parental attachment and romantic relationships: Associations with emotional disturbance during late adolescence. *Journal of Counseling Psychology*, 50(1), 28–39.
- Sharpsteen, D. J. in Kirkpatrick, L. A. (1997). Romantic jealousy and adult romantic attachment. *Journal of Personality and Social Psychology*, 72(3), 627–640.
- Shaver, P. R. in Brennan, K. A. (1992). Attachment styles and the “Big five” personality traits: their connections with each other and with romantic relationship outcomes. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 18(5), 536–545.
- Simpson, J. A. (1990). Influence of attachment styles on romantic relationships. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59(5), 971–980.
- Simpson, J. A., Collins, W. A., Tran, S. in Haydon, K. C. (2007). Attachment and the experience and expression of emotions in romantic relationships: A developmental perspective. *Journal of Personality and Social Psychology*, 92(2), 355–367.
- Sprecher, S. in Felmlee, D. (1992). The influence of parents and friends on the quality and stability of romantic relationships: A three-wave longitudinal investigation. *Journal of Marriage and the Family*, 54(4), 888–900.
- Tomec, E. (2005). Navezanost v odraslosti [Adult attachment]. *Anthropos*, 37(1–4), 399–415.
- Žvelc, M. in Žvelc, G. (2006). Stili navezanosti v odraslosti [Adult attachment styles]. *Psihološka obzorja*, 15(3), 51–64.

Anksioznost učencev in dijakov v Sloveniji: vzorec razlik po spolu in starosti

*Ana Kozina**

Pedagoški inštitut, Ljubljana

Povzetek: Anksioznost je čustveni, kognitivni, vedenjski in fiziološki odziv posameznika z zaznavo nevarnosti ali grožnje, katerega vzroka se posameznik ne zaveda. Ponavadi ima številne negativne posledice in moti delovanje učencev in dijakov tako doma kot v šoli. Prispevek primerja anksioznost (čustvene in kognitivne komponente) po spolu in v treh starostnih skupinah: mlajši učenci (učenci 4. razreda osnovne šole), starejši učenci (učenci 8. razreda osnovne šole) ter dijaki (dijaki 4. letnikov programov splošne mature). Uporabili smo lestvico anksioznosti za otroke in mladostnike LAOM za merjenje splošne anksioznosti ter posameznih komponent anksioznosti v šolskem okolju (kognitivnih in čustvenih). Z dvosmerno analizo variance smo ugotovili pomemben učinek spremenljivk spola, starosti ter pomembne učinke interakcije obeh spremenljivk na anksioznost učencev in dijakov. Ugotavljamo, da so starejše učenke osnovne šole v primerjavi z učenci bolj anksiozne. V skupinah mlajših učencev in dijakov razlike med spoloma niso pomembne. Starejši učenci so v primerjavi z mlajšimi bolj anksiozni, dijaki pa manj anksiozni od obeh skupin osnovnošolcev. Vzorec razlik med različnimi skupinami je skladen z izsledki strokovne literature, ki ugotavljajo višjo anksioznost pri deklicah in višjo anksioznost pri starejših učencih. Prispevek podaja pomembne primerjave anksioznosti na reprezentativnem vzorcu slovenskih učencev in dijakov in obenem odpira nova raziskovalna vprašanja ter potrebo po preverjanju ugotovitev še na drugih starostnih skupinah in z drugimi pripomočki za merjenje anksioznosti.

Ključne besede: anksioznost, učenci, dijaki, spol, starost

Anxiety of elementary and secondary school students in Slovenia: gender and age analyses

*Ana Kozina**

Educational Research Institute, Ljubljana

Abstract: Anxiety is defined as a multidimensional response with emotional, cognitive, behavioral, and physiological domain with the anticipation of threat. Anxiety negatively interferes with the adaptive functioning of students in elementary and secondary schools and needs to be investigated in detail. The present article examines age and gender differences in representative samples of elementary (4th and 8th grade students) and secondary school students (students of 4th grade in Matura programs). The LAOM anxiety scale that measures anxiety with its components (emotional and cognitive) in students in schools was used. Based on the results of two-way ANOVA important age, gender and the interaction effect is evident in analyzed data. 8th grade female students are more anxious compared to 8th grade male students. The gender differences in 4th grade elementary sample and secondary school sample were not significant. 8th grade students are more anxious compared to 4th grade students, secondary school students are least anxious compared to both elementary school samples. The results are congruent with the findings of the

* Naslov/Address: dr. Ana Kozina, Pedagoški inštitut, Gerbičeva 62, SI-1000 Ljubljana, Slovenija,
e-mail: ana.kozina@pei.si

research literature indicating higher anxiety of females when compared to males and higher anxiety of older students when compared to younger students. The paper offers important findings regarding age and gender differences in representative school samples in Slovenia and proposes future research in direction of including different age groups and different measures of anxiety in the analyses.

Key words: anxiety, primary school students, secondary school students, gender, age

CC = 2360

Uvod

Anksioznost lahko ima številne negativne posledice in moti delovanje učencev in dijakov tako doma kot v šoli zaradi česar je poznavanje njenih značilnosti v teh skupinah pomembno. Pogosta prisotnost anksioznosti namreč prizadene otroka in mladostnika na čustvenem področju, lahko škodi otrokovemu telesnemu zdravju, učenju in razvoju medosebnih odnosov, še posebej v šolskem obdobju (Barret, Lock in Farrel, 2005; Coplan, Findlay in Schneider, 2010; Lowe in Raad, 2008; Stallard, 2009). V kolikor težavam, vezanim na povečano anksioznost, v otroštvu in mladostništvu ne namenimo ustrezne pozornosti ter jih ne obravnavamo, vztrajajo v odraslo dobo in povečajo verjetnost prilagoditvenih težav v odraslosti (Furr, Tiwary, Suveg in Kendall, 2009; Stallard, 2009).

Anksioznost je bila skozi zgodovino definirana na različne načine: kot dražljaj, poteza, motiv, gon in nazadnje kot čustveno stanje s subjektivno izkušnjo strahu in napetosti (Lewis, 1970, cit. v Endler in Kocovski, 2010). Ob pregledu definicij ugotavljamo, da večina definicij zajema v prvem delu multimodalnost pojava – anksioznost vsebuje kognitivno, čustveno in vedenjsko komponento (Lowe in Raad, 2008; Kocmur, 1999) – in v drugem delu zaznavo nevarnosti in grožnje. Tridelni model kognitivne, vedenjske in čustvene komponente je tudi model, po katerem so razvrščene motnje anksioznosti v klinični psihologiji. Mnogi raziskovalci dodajajo naštetim trem komponentam še fiziološko komponento (Brinšek in Stamos, 1997; Carr, 1998; Stallard, 2009).

Čustvena komponenta anksioznosti je pogostokrat jedro definicije. Osnovno čustvo anksioznosti je strah (Craig in Dobson, 1995; Furr idr., 2009). Vedenjska komponenta anksioznosti omogoči posamezniku, da se aktivno odzove in izogne bodočim neprijetnim dogodkom (Stallard, 2009). Najpogosteje zajema motorične odzive izogibanja, nemir (Brinšek in Stamos, 1997; Huberty, 2005; Silverman in Treffers, 2001), oklepanje znanega in znanih ljudi (Silverman in Treffers, 2001), hiter govor, razdražljivost, perfekcionizem, nesodelovalnost, nedokončanje nalog in iskanje lažjih nalog (Huberty, 2005). Kognitivna komponenta anksioznosti vsebuje skrbi, kognitivna popačenja, težave pri odločanju, težave pri reševanju problemov, motnje pozornosti, motnje spomina, pretirano občutljivost (Craig in Dobson, 1995; Huberty, 2005) in negativen samogovor (Craig in Dobson, 1995; Huberty, 2005; Silverman in Treffers, 2001). Najpogostejša so kognitivna popačenja in skrbi (Silverman in Treffers, 2001; Stallard, 2009). Fiziološka komponenta pripravlja telo na odziv s povečanim vzburjenjem avtonomnega živčnega sistema (Stallard, 2009). To se kaže kot

povečan srčni utrip, težave pri dihanju in povečana prevodnost kože (Endler in Kocovski, 2010; Silverman in Treffers, 2001; Kocmur, 1999). Drugi telesni znaki so še tiki, rdečica, napetost v mišicah, moteno spanje, bruhanje, slabost, eureza (Huberty, 2005), prebavne motnje, oblivanje vročine in mraza (Marjanovič Umek in Zupančič, 2004), glavoboli (Marjanovič Umek in Zupančič, 2004; Kocmur, 1999), bolečina v prsih, cmok v grlu, vrtoglavica, omotica, motnje ravnotežja, bolečine v trebuhu ali genitalijah, siljenje na vodo, težave v spolnosti, bolečine v mišicah, tremor, parestezije in utrujenost (Kocmur, 1999).

Anksioznost in spol

Anksioznost je v vseh starostnih obdobjih pogostejša pri ženskah kot moških (Clarke in Wardman, 1985; Craig in Dobson, 1995; Reynolds in Richmond, 1978; Silverman in Treffers, 2001). Razlike med spoloma so prisotne tako na kliničnih vzorcih (Lowe in Raad, 2008; Stallard, 2009) kot nekliničnih vzorcih (Chaplin, Gilham in Seligman, 2009; Guerrero, Hishinuma, Andrade, Nishimura in Cunanan, 2006). Ženski spol kaže tudi pomembno več inhibicije vedenja v primerjavi z moškim spolom (Silverman in Treffers, 2001), kar nekateri raziskovalci pripisujejo kulturnim stereotipom, ki deklicam dopuščajo bolj inhibirane vzorce vedenja. Tako raziskovalci še vedno puščajo odprto možnost, da so razlike med spoloma plod kulturno pogojenih stereotipov in tudi večje sposobnosti prepoznavanja in poročanja o simptomih anksioznosti pri ženskem spolu v primerjavi z moškim (Lowe in Raad, 2008). Tovrstne predpostavke podpira podatek, da razlike v obdobju malčkov še niso pomembne, kasneje pa postanejo (Silverman in Treffers, 2001).

Razlike med spoloma pa niso vedno enoznačne in so velikokrat odvisne od merjenih komponent anksioznosti in merjenih vrst anksioznosti. V mladostništvu na primer nekatere raziskave (Puklek in Vidmar, 2000; Puklek Levpušček in Videc, 2008) ugotavljajo odsotnost razlik med spoloma v socialni anksioznosti in inhibiciji spet druge (Olajunji in Cole, 2009) prisotnost razlik v smeri ženskega spola v socialni anksioznosti. Na nivoju komponent anksioznosti pa Olajunji in Cole (2009) ugotavljata, da ženski spol kaže višjo fiziološke komponente, medtem ko v čustveni komponenti anksioznosti ni bilo ugotovljenih pomembnih razlik med spoloma. M. Puklek Lepuvšček in M. Videc (2008) ugotavljata, da so razlike v smeri višje anksioznosti v mladostništvu prisotne na kognitivnih komponentah ne pa v vedenjskih. Na podlagi teh rezultatov so nas v prispevku zanimale razlike med spoloma po posameznih komponentah ne samo s splošni anksioznosti.

Anksioznost in starost

Anksioznost lahko v povezavi s starostjo raziskujemo na dva načina. To je primerjanje različno starih posameznikov v stopnji anksioznosti ter spremljanje posameznikove anksioznosti skozi daljše časovno obdobje. Z primerjavo različno starih posameznikov Connor (2002) ugotavlja, da so simptomi anksioznosti bolj pogosti v otroštvu, oziroma da mlajši otroci poročajo o več simptomih anksioznosti kot starejši otroci. Spet drugi (npr. Craig in Dobson, 1995; Silverman in Treffers, 2001) ugotavljajo, da se anksioznost zaradi vedno večjih kognitivnih zmognosti, ki omogočajo razvoj socialne

kognicije, zaskrbljenosti in predstav vezanih na morebitne negativne dogodke v prihodnosti, z leti povečuje. Podobno ugotavljajo raziskovalci na kliničnih vzorcih, da se težje oblike motenj anksioznosti pogosteje pojavljajo pri starejših kot mlajših otrocih (Stallard, 2009), ter longitudinalne raziskave, ki spremljajo anksioznost v otroštvu in mladostništvu daljšem časovnem obdobju. Stallard (2009) je primerjal otroke pri 9., 13. letih ter spremljal njihovo anksioznost do starosti 16 let. Najnižje stopnje anksioznosti so se pojavljale pri starosti devet let in najvišje pri starosti 16 let. Raziskave, ki se osredotočajo bolj na anksioznost kot stanje, poročajo, da je ta v mladostništvu pogostejša kot kasneje v odrasli dobi (Zupančič, Cecić Erpič in Boben, 2001), medtem, ko med anksioznostjo kot potezo ni pomembnih razlik med mladostniki in odraslimi (Zupančič idr., 2001). Drugi avtorji (Lowe in Raad, 2008) ugotavljajo, da anksioznost narašča vse do zgodnje odraslosti, ko nekoliko upade in se v pozni odraslosti zopet poveča.

Rezultati so lahko odvisni tudi od vrste proučevane anksioznosti. M. Puklek in Vidmar (2000) namreč ugotavljata na primeru socialne anksioznosti, da ta od zgodnjega do poznega mladostništva upada.

Kadar nas zanima stabilnost anksioznosti pri posamezniku in ne primerjava med različno starimi posamezniki kot v zgornjih primerih, uporabimo longitudinalne raziskave, ki primerjajo anksioznost posameznika skozi njegova različna razvojna obdobja. Te raziskave tako na kliničnih kot nekliničnih vzorcih kažejo, da povečana anksioznost v otroštvu in mladostništvu vodi v povečano anksioznost v odraslosti (Barret idr., 2005; Ialongo, Edelson, Werthamer-Larsson, Crockett in Kellam, 1996; Matthews, Deary in Whiteman, 2009). L. Woodworth in Fergusson (2001) sta na primer anksioznost merila na nekliničnem vzorcu pri starosti 16 let ter ponovno pri starosti 21 let. Rezultati so pokazali stabilnost anksioznosti. Podobno kažejo tudi rezultati longitudinalne raziskave z imenom Dunedin, v kateri so primerjali anksioznost ter diagnoze istih posameznikov pri 18. in 26. letih (Kim-Cohen, Caspi, Moffit, Harrington, Milne & Poulton, 2003). Stabilnost v času kaže tudi značilnost temperamenta vedenjska inhibicija, ki se povezuje z anksioznostjo (Silverman in Treffers, 2001). Ugotavlja se tudi stabilnost čustvenih težav, katerih jedro je najpogosteje anksioznost. Na primer približno polovica otrok, ki ima čustvene težave pri 10. letih, jih ima tudi pri 14. letih (Rutter, Graham, Chadwick in Yule, 1976, cit. v Lopez in Silverman, 2004).

Klinične raziskave tudi kažejo na stabilnost anksioznosti, vendar pa poudarjajo, da se ta anksioznost tekom različnih razvojnih obdobj lahko kaže skozi različne motnje anksioznosti. Na primer Berg, Rapoport in Whitaker (1989, cit. v Silverman in Treffers, 2001) ugotavljajo, da je kriterije za isto diagnozo motenj anksioznosti iz otroštva v odraslost doseglo 31 % vzorca otrok z obsesivno kompulzivno motnjo, medtem ko je kar 56 % otrok dosegalo katero izmed drugih oblik anksioznostnih motenj. Leonard, Swedo in Lenane (1993, cit. v Silverman in Treffers, 2001) poročajo še o višjih odstotkih, to je 43 % za isto motnjo anksioznosti in 96 % za katerokoli motnjo anksioznosti. Podobno tudi Cantwell in Baker (1989, cit. v Lopez in Silverman, 2004) trdita, da ima 66 % otrok enake ali podobne čustvene težave po štirih letih. Raziskave, ki obravnavajo anksioznost kot potezo in anksioznost kot stanje ugotavljajo, da je prva stabilna v času in druga ne. Razkorak v stabilnosti ugotavljajo tudi raziskovalci, ki primerjajo stabilnost različnih komponent anksioznosti.

Fiziološka komponenta se kaže kot bolj stabilna v času, medtem ko sta kognitivna in socialna komponenta bolj odvisni od situacijskih dejavnikov (Olatunji in Cole, 2009).

V prispevku preverjamo vzorec razlik med spoloma na vzorcih slovenskih učencev in dijakov, ter razlike v stopnji anksioznosti med mlajšimi učenci, starejšimi učenci in dijaki. Zanimalo nas je kako se vzorec razlik na nivoju komponent anksioznosti kaže na slovenskih vzorcih. Pričakujemo pomembne razlike med spoloma v vseh treh starostnih skupinah v smeri večje anksioznosti deklet. Pričakujemo tudi pomembne razlike v stopnji anksioznosti med vsemi tremi starostnimi skupinami. Smer razlik, zaradi razhajanj v ugotovitvah predhodnih raziskav, nismo predvideli vnaprej.

Metoda

Udeleženci

Analize razlik v anksioznosti so vključene v širše zastavljeno raziskavo o anksioznosti v šolskem okolju, zato je v analize vključen vzorec učencev in dijakov, ki so sodelovali v mednarodnih raziskavah trendov znanja matematike in naravoslovja TIMSS in TIMSS za maturante 2008. Vzorec učencev iz raziskave TIMSS 2007 je predstavljal reprezentativen vzorec učencev četrtil (mlajši učenci) in osmih razredov (starejši učenci) osnovne šole. Vzorčenje v TIMSS-u je bilo stratificirano, pri čemer so bili kot stratumi določene geografske regije Slovenije, znotraj teh pa je potekalo naključno izbiranje šol. Naključno je bilo tako izbranih 150 osnovnih šol. Znotraj izbranih šol so bili ponovno naključno izbrani posamezni oddelki med četrtilimi in osmimi razredi, po eden ali dva na vsako šolo. Naključno vzorčenje je potekalo s programom WinW3S (IEA DPC, v. 2006), ki je bil posebej za ta namen razvit v mednarodnih centrih raziskave TIMSS. Izbrani razredi na šoli so bili v raziskavo vključeni v celoti, v kolikor je bilo pridobljeno soglasje staršev. Vzorec učencev je tako bil sestavljen iz dveh podvzorcev. Vzorec starejših učencev je vključeval 5143 učencev osmega razreda, od tega 2545 učencev in 2569 učenk¹. Povprečna starost osmošolcev je bila 13,8 let. Vzorec mlajših učencev je sestavljalo 5284 učencev četrtega razreda, od teh 2621 učencev in 2663 učenk². Njihova povprečna starost je bila 9,8 let (Japelj Pavešič, Svetlik, Rožman in Kozina, 2008).

Način vzorčenja dijakov za raziskavo TIMSS 2008 za maturante je bil nekoliko drugačen. Posebnost vzorčenja je bila, da so bile zaradi zahteve po mednarodni primerljivosti vzorca v raziskavo vključene vse srednje šole s programom splošne mature v Sloveniji in znotraj njih vsi dijaki, ki so se pripravljali na maturo iz fizike ter vzorec dijakov, ki so se pripravljali na maturo iz matematike. Vzorec dijakov je tako sestavljalo 3343 dijakov, od teh 1743 fantov in 1600 deklet³. Njihova povprečna starost je bila 18,8 let (Japelj Pavešič, Svetlik, Kozina in Rožman, 2009).

¹ Nekaj učencev (29) ni navedlo ne podatka o spolu ne podatka o starosti.

² Nekaj učencev (12) ni navedlo ne podatka o spolu ne podatka o starosti.

³ Nekaj dijakov (12) ni navedlo ne podatka o spolu ne podatka o starosti.

Pripomočki

LAOM lestvica anksioznosti (Kozina, 2011) vsebuje 14 postavk in je oblikovana za merjenje splošne ravni anksioznosti ter posameznih komponent anksioznosti: čustvena komponenta – *čustva* (*Č*), kognitivna komponenta – *odločanje* (*O*) in kognitivna komponenta – *skrbi* (*S*). Trikomponentna hierarhična struktura lestvice je bila potrjena z KFA na vzorcih učencev (RMSEA=0,062; CFI=0,946; TLI=0,933; SRMR=0,033) in dijakov (RMSEA=0,066; CFI=0,941; TLI=0,928; SRMR=0,036). Komponenta *Č* zajema osem postavk, ki se vsebinsko nanašajo na neprijetna občutja, strah, napetost... (npr. *Kar naenkrat se počutim prestrašenega in ne vem zakaj; V šoli se počutim napeto*). Kognitivna komponenta – *O* vsebuje 3 postavke, ki se nanašajo na težave z odločanjem in pozornostjo (npr. *Težko se odločim za eno stvar*). Kognitivna komponenta – *S* zajema tri postavke in vsebinsko zajema skrbi povezane s šolo (npr. *Zelo me skrbijo moje ocene v šoli*). Lestvica je namenjena merjenju anksioznosti učencev in dijakov v šolskem okolju. Lestvica meri anksioznost na 5-stopenjski Likertovi lestvici (1=*nikoli*, 2=*redko*, 3=*včasih*, 4=*pogosto*, 5=*vedno*). Vse postavke so pozitivno vrednotne. Večja vrednost pomeni višjo stopnjo anksioznosti. Lestvica se je izkazala kot zanesljiva (uporabljen je Cronbachov α kot mera notranje skladnosti) tako na vzorcu učencev ($\alpha_{\check{C}}=,862$; $\alpha_O=,708$; $\alpha_S=,714$) kot na vzorcu dijakov ($\alpha_{\check{C}}=,878$; $\alpha_O=,732$; $\alpha_S=,717$). Občutljivost je ugotovljena z merami razpršenosti, metodo skrajnih skupin ter analizo koeficientov korelacije med posameznimi postavkami lestvice in skupnim dosžkom na komponenti ($r_{\text{povprečni - učenci}}=,60$; $r_{\text{povprečni - dijaki}}=,60$). Konstruktna veljavnost je bila potrjena z stabilnostjo strukture lestvice na različnih vzorcih ter pomembno povezanostjo dosežka na lestvici LAOM z v našem prostoru uveljavljeno mero anksioznosti STAI-X2 ($r_{\text{LAOM-STAI-X2}}=,42$) (Kozina, 2011).

Postopek

V raziskavo vključeni učenci in dijaki so lestvico LAOM reševali na dan izvedbe mednarodnih raziskav TIMSS. Zagotovljena je bila anonimnost reševanja ter neomejen čas. Večina učencev in dijakov je lestvico rešila v 5 minutah.

Rezultati

Pri preverjanju razlik v komponentah anksioznosti med spoloma in med različno starimi udeleženci smo uporabili dvosmerno analizo variance (ANOVA), ki omogoča hkratno primerjanje razlik v komponentah anksioznosti glede na spol in starost ter tudi primerjanje razlik glede na interakcijo med spremenljivkama spol in starost. Interakcija pomeni, da je od vrednosti na eni neodvisni spremenljivki (na primer spol) odvisen učinek druge neodvisne spremenljivke (na primer starost) na opazovano spremenljivko (Howell, 2008). Pri tem smo si, da bi nadzorovali porast skupne α napake zaradi multiplih post hoc testov pomagali z Bonferronijevo korekcijo. Ta določi statistično pomembnost glede na število vzporednih primerjav, to je širše sprejeto 5 % verjetnost deli s številom

primerjav (Howell, 2008). V primeru ugotovljenih statistično pomembnih vplivov smo naknadno parno preverili razlike med skupinami z enosmernimi analizami variance ter testi mnogoterih primerjav (Sidak test).

Tabela 1. Dvosmerna ANOVA za primerjanje razlik v komponentah anksioznosti glede na spol in starost.

	<i>F</i>	<i>p</i>	η^2
spol	7,506	,006	,001
Č starost	17,936	,000	,003
spol x starost	4,674	,009	,001
spol	13,826	,000	,001
O starost	117,022	,000	,018
spol x starost	18,688	,000	,003
spol	4,068	,044	,000
S starost	8,299	,000	,001
spol x starost	23,875	,000	,004

Opombe: Podatki so uteženi z utežjo HouseWeight. Č = čustva; O = odločanje; S = skrbi.

Mejo za statistično pomembnost učinkov smo v skladu z Bonferronijevo korekcijo določili pri $p = ,016$.

Ugotavljamo statistično pomemben učinek razlik med spoloma na komponentah anksioznosti *čustva* in *odločanje*, ne pa tudi na komponenti *skrbi*. Deklice poročajo o več strahu, napetosti in neprijetnih občutij v primerjavi z dečki. Prav tako poročajo o več težavah z odločanjem in več težavah pri usmerjanju pozornosti. Ugotovili smo tudi pomemben učinek razlik po starosti na vseh komponentah anksioznosti ter tudi pomemben vpliv interakcije spola in starosti na vse komponente anksioznosti. Vpliv interakcije pomeni, da je učinek razlik med spoloma na anksioznost različen med različno starimi udeleženci. Učinki so sicer pomembni, vendar pa mera velikosti učinka kaže majhne deleže pojasnjene variance s temi učinki. Glede na mere velikosti učinka lahko ugotovimo, da ima na komponente anksioznosti večji učinek starost v primerjavi s spolom. Če primerjamo odstotke pojasnenih varianc z učinki starosti po komponentah anksioznosti, ugotovimo, da je najvišji odstotek pojasnjene variance pri komponenti *odločanje*. Težave v odločanju in težave v usmerjanju pozornosti v največji meri razlikujejo med spoloma.

Ker smo ugotovili pomemben učinek interakcije spola in starosti, smo nadalje analizirali razlike med spoloma znotraj vsake starostne skupine z enosmerno ANOVO. Rezultati se nahajajo v tabeli 2.

Tabela 2. Enosmerna ANOVA za primerjavo razlik v anksioznosti pri učencih in dijakih glede na spol.

	ženski spol		moški spol		F	p	η^2
	M	SD	M	SD			
mlajši učenci							
Č	15,90	6,39	15,70	6,56	1,355	,244	,000
O	7,07	2,86	7,06	3,04	0,008	,931	,000
S	7,96	3,10	8,12	3,32	3,431	,064	,009
starejši učenci							
Č	16,27	5,98	15,47	5,77	23,98	,000	,005
O	7,56	2,51	6,96	2,55	73,10	,000	,014
S	8,42	2,62	7,91	2,66	61,14	,000	,012
dijaki							
Č	16,69	5,84	16,73	5,69	0,024	,877	,000
O	8,13	2,61	8,14	2,54	0,010	,922	,000
S	8,26	2,43	8,34	2,37	0,454	,500	,000

Opombe: Podatki so uteženi z utežjo HouseWeight. Č = čustva; O = odločanje; S = skrbi. Mejo za statistično pomembnost učinkov smo v skladu z Bonferronijevo korekcijo določili pri $p = ,004$. Stopnje svobode: učenci: $df1 = 1$, $df2 = 5593$; dijaki: $df1 = 1$, $df2 = 2129$.

Najvišji odstotki pojasnjene variance z razlikami v komponentah anksioznosti glede na spol so pri starejših učencih osnovne šole. Pri dijakih in mlajših učencih razlike med spoloma niso pomembne. Starejše učenke imajo višje rezultate na vseh komponentah anksioznosti v primerjavi s starejšimi učenci. Z razlikami med spoloma lahko pri starejših učencih pojasnimo 1% variance kognitivnih oblik anksioznosti in 0,5 % anksioznosti čustvenih oblik anksioznosti, kar kaže na to, da so razlike med spoloma večje v primeru kognitivnih komponent in ne toliko v čustveni komponenti. Starejše učenke imajo več težav pri odločanju in več skbi vezanih na šolo medtem ko so razlike med učenkami in učenci v prisotnosti strahu in neprijetnih občutij sicer prisotne vendar manjše.

Razlike v komponentah anksioznosti smo z enosmerno ANOVO preverili tudi med različno starimi udeleženci. Rezultati so zajeti v tabeli 3.

Tabela 3. Enosmerna ANOVA za primerjavo komponent anksioznosti med mlajšimi in starejšimi učenci ter dijakami.

	mlajši učenci		starejši učenci		dijaki		F	p	η^2	Sidak
	M	SD	M	SD	M	SD				
	(N = 4405)		(N = 4428)		(N = 2156)					
Č	22,40	9,18	22,81	8,34	16,71	5,79	143,439	,000	,073	3<1,2
O	13,02	4,92	14,10	4,54	8,13	2,58	1311,383	,000	,194	3<1<2
S	10,09	3,95	10,56	3,40	8,31	2,41	311,383	,000	,052	3<1<2

Opombe: Podatki so uteženi z utežjo HouseWeight. AN = anksioznost; Č = čustva; O = odločanje; S = skrbi. Stopnje svobode: $df1 = 1$, $df2 = 11584$.

Starejši učenci izkazujejo višje stopnje anksioznosti na vseh komponentah anksioznosti v primerjavi z mlajšimi učenci osnovne šole. Dijaki izkazujejo manj anksioznosti na vseh komponentah kot obe skupini osnovnošolcev. V tabelo so vključeni rezultati Sidak testa, ki kažejo pomembne razlike med večino starostnih skupin na ravni tveganja ,001. Razlike niso pomembne med mlajšimi in starejšimi učenci v komponenti *čustva*. Z razlikami med različno starimi udeleženci lahko največ variance pojasnimo na komponenti *odločanje* in sicer 19 %.

Razprava

Namen raziskave je bil ugotoviti kako se na slovenskih vzorcih učencev in dijakov kažejo razlike v anksioznosti med spoloma in po starosti. Ker strokovna literatura ugotavlja razlike med spoloma v smeri večje anksioznosti ženskega spola smo to povezavo preverili tudi mi. Pri tem nas je zanimalo kako se te razlike kažejo v različnih starostnih skupinah ter kako se te različne starostne skupine razlikujejo med seboj v stopnji anksioznosti. Ker je analiza anksioznosti po komponentah vsaj v otroštvu (Silverman in Treffers, 2001) zelo pomembna in ker se razlike med spoloma lahko pojavljajo različno glede na opazovano komponento (Olajunji in Cole, 2009) smo razlike analizirali po posameznih komponentah anksioznosti.

Rezultati kažejo, da je tako učinek spola kot učinek starosti na anksioznost pomemben. Ugotovili smo tudi, da je pomemben učinek interakcije spola in starosti na anksioznost. To pomeni, da so učinki spola različni v različnih starostnih skupinah ter da je učinek starosti različen glede na spol. Zaradi ugotovljenih učinkov smo preverili razlike med spoloma na vseh treh vzorcih: pri mlajših in starejših učencih ter dijakih. Zatem smo ločeno preverili tudi razlike v komponentah anksioznosti med različno starimi skupinami.

Razlike med spoloma

Glede na to, da raziskave poročajo o pomembnih razlikah med spoloma v stopnji anksioznosti že od predšolskega obdobja (Levinsohn, Gotlib, Levinsohn, Seeley in Allen, 1998; Olajunji in Cole, 2009), smo predpostavili, da bodo razlike v prid ženskemu spolu pomembne v vseh treh starostnih skupinah. Razlike med spoloma so se pokazale kot pomembne pri starejših učencih osnovne šole, ne pa tudi pri mlajših učencih in dijakih. Starejše učenke so bolj anksiozne kot starejši učenci. Bolj imajo izražene vse merjene komponente anksioznosti, *čustva*, *odločanje* in *skrbi*. Starejše učenke v okviru čustvene komponente *čustva* v večji meri poročajo o strahu, neprijetnih občutjih, tesnobi in napetosti kot pa starejši učenci. Prav tako poročajo v okviru kognitivnih komponent *odločanje* in *skrbi* o več težavah pri odločanju, o več težavah pri usmerjanju pozornosti ter o večji količini skrbi vezanih na šolo.

Pri mlajših učencih v starosti devet do enajst let tudi Mazzone in sodelavci (Mazzone, Ducci, Scoto, Passaniti, D'Arrigo, & Vitiello 2007) niso ugotovili pomembnih razlik v anksioznosti med spoloma. So jih pa isti raziskovalci ugotovili pri starejših učencih in dijakih. Podobno kot mi sta tudi H. A. K. Jacques in Mash (2004) na vzorcu

učencev s povprečno starostjo deset let in dijakov s povprečno starostjo 16 let predpostavila pomembne razlike med spoloma, in podobno kot pri nas so bile razlike pomembne pri 16. letih, ne pa pri desetih letih. Tudi Huberty (2005) ugotavlja, da so nekje do starosti deset ali enajst let razlike med spoloma še nepomembne, kasneje pa postanejo pomembne. Ker so mlajši učenci v vzorcu stari v povprečju 9,8 let, so naši podatki skladni z rezultati teh raziskav.

Navedene študije kažejo, da se razlike med spoloma v anksioznosti večajo s starostjo. To potrjuje vzorec razlik pri mlajših in starejših učencih naše raziskave. Vendar pa, če sledimo tej smeri, bi pričakovali pomembne razlike med spoloma tudi pri dijakih, ki so v povprečju stari 18,8 let. Vendar pa na našem vzorcu nismo ugotovili pomembnih razlik med spoloma pri dijakih. Neskladje z rezultati drugih študij lahko pojasnimo kot posledico izbire vzorca, saj so bili vzorčeni dijaki zadnjega letnika splošne mature, ki morebiti ne izkazujejo podobnih ravni anksioznosti kot splošna populacija enako starih posameznikov. Za spremljanje razlik med spoloma s starostjo bi bilo potrebno lestvico uporabiti na bolj reprezentativnih vzorcih dijakov. Se pa rezultati skladajo z vzorcem razlik med spoloma v socialni anksioznosti. M. Puklek in Vidmar (2000) sta namreč pomembne razlike med spoloma v socialni anksioznosti ugotovila v starosti 16 let, ne pa tudi 20. Tudi ta raziskava je bila kot naša osnovana na podatkih slovenskih vzorcev, vendar pa se je bolj specifično osredotočila na socialno anksioznost.

Sicer pa do porasta razlik med spoloma s starostjo lahko prihaja tudi zaradi splošnega porasta anksioznosti v tem obdobju o katerem bomo podrobneje govorili v poglavju o razlikah v anksioznosti glede na starost. Povišana anksioznost pa se na primer lahko pri starejših učenkah v večji meri kot pa pri starejših učencih izrazi zaradi socialnega okolja, ki je bolj naklonjeno izražanju anksioznosti pri ženskemu spolu v primerjavi z moškimi. O vplivu socialnega okolja na izražanje anksioznosti poročajo tudi drugi raziskovalci (Craske, 2003; cit. v Olatunji in Cole, 2009).

Ko upoštevamo tudi učinek starosti, lahko z razlikami med spoloma pojasnimo le 0,1 % skupne variance anksioznosti. Če pa pogledamo podrobneje samo starejše učence lahko z učinkom razlik med spoloma pojasnimo 1 % skupne variance anksioznosti, od tega največ variance anksioznosti starejših učencev pojasnimo z razlikami v kognitivnih komponentah (*odločanje in skrbi*) in manj v čustvenih komponentah (*čustva*). Glede na učinek razlik ugotavljamo, da so razlike med spoloma skorajda zanemarljive in prisotne samo pri starejših učencih ne pa tudi pri mlajših učencih in dijakih. Nekoliko večji je učinek starosti na anksioznosti o katerem bomo govorili v nadaljevanju.

Razlike med starostnimi skupinami

Z učinkom starosti lahko največ razlik – 2 %, pojasnimo v kognitivni komponenti *odločanje*, kar pa je še vedno zelo majhen odstotek pojasnenih razlik. Podobno kot spol smo zaradi pomembnega učinka interakcije tudi učinek starosti podrobneje analizirali. Mlajše in starejše učence ter dijake smo primerjali v stopnji anksioznosti. Med vsemi starostnimi skupinami smo našli pomembne razlike v anksioznosti. Starejši učenci v pri-

merjavi z mlajšimi izkazujejo višje stopnje anksioznosti na vseh treh komponentah. Dijaki izkazujejo manj anksioznosti kot obe skupini učencev. To pomeni, da dijaki v primerjavi z učenci izkazujejo manj strahu, manj neprijetnih občutij in napetosti ter tudi poročajo o manj težavah s pozornostjo, odločanjem in o manj skrbeh v primerjavi z obema skupinama učencev. Podoben vzorec razlik so ugotovili tudi Mazzone in sodelavci (Mazzone, idr., 2007), ki so z lestvico MASC primerjali anksioznost osem do devet letnikov, 11- do 13-letnikov in 14- do 16-letnikov. Rezultati njihove raziskave kažejo, da so v primerjavi z ostalima dvema starostnima skupinama najbolj anksiozni 11- do 13-letniki. Med podobnimi starostnimi skupinami, tj. skupino devet do deset let starih otrok ter 13 let starih otrok, sta tudi Olatunji in Cole (2009) odkrila podoben vzorec pri preučevanju količine skrbi. Starejši otroci so poročali o več skrbeh kot mlajši otroci.

V tem obdobju lahko razlike med starejšimi in mlajšimi učenci pripišemo razvoju kognitivnih procesov. Raven anksioznosti se namreč z razvojem zvišuje ravno zaradi razvoja kognitivnih sposobnosti (Silverman in Treffers, 2001). Razvoj kognitivnih sposobnosti, predvsem prehod iz konkretno logičnega na formalno logični nivo mišljenja, starejšim učencem omogoča boljše predstavljanje bodočih negativnih dogodkov in s tem povezanih negativnih misli in skrbi, ki so vsebina kognitivnega dela anksioznosti. V prid naši razlagi govorijo tudi mere velikosti učinka, ki so najvišje ravno pri komponenti *odločanje*, ki sodi v kognitivni del anksioznosti. Tudi raziskave na kliničnih vzorcih (Nelles in Barlow, 1988, cit. v Silverman in Treffers, 2001) kažejo, da je anksioznost pri mlajših učencih nižja. Poročajo na primer o relativni redkosti paničnih napadov pred obdobjem mladostništva, saj otroci še kognitivno ne zmorejo notranjih predstav o možnih katastrofičnih pojavih, kot je na primer izguba kontrole (Nelles in Barlow, 1988, cit. v Silverman in Treffers, 2001).

Prav tako starost starejših učencev te umešča v obdobje zgodnjega mladostništva za katerega je značilno najbolj intenzivno ukvarjanje z lastnimi občutki in s tem povezano tudi obdobje visoke anksioznosti (Elkind, 1979, cit. v Puklek in Vidmar, 2000). S starostjo naraščajo tudi skrbi, vezane na šolo in socialne situacije (Silverman in Treffers, 2001). Naši rezultati so s tem skladni, saj so v komponento *skrbi* vključene večinoma skrbi, vezane na šolo in šolsko situacijo.

Glede na razvoj kognitivnih procesov bi sklepali, da bodo najbolj anksiozni dijaki, ki so najstarejši in imajo kognitivne sposobnosti tudi najbolj razvite. Na primeru naših podatkov ni tako, saj dijaki kažejo nižjo anksioznost kot pa učenci. To je lahko v prvi vrsti posledica izbire vzorca, ki je reprezentativen samo za dijake zadnjih letnikov splošne mature, ne pa za vse dijake in še manj za vse mladostnike te starosti. V drugi vrsti pa lahko pri tej starostni skupini govorimo tudi že o prehodu v zgodnjo odraslo dobo za katero je z vidika anksioznosti značilen upad anksioznosti povezan. Raziskave kažejo, da se anksioznost v otroštvu in mladostništvu povečuje vse do obdobja zgodnje odraslosti, ko nekoliko upade in se v pozni odraslosti zopet poveča (Lowe in Raad, 2008). Konec obdobja mladostništva in prehod v zgodnjo odraslost nima jasno dolčenih mej in je v večji meri odvisen od razvojnih nalog, ki jih posameznik izpolnjuje. Z naraščajočo starostjo mladostnikov meje med mladostništvom in zgodnjo odraslostjo postajajo vse bolj ohlapne, saj so tudi precejšnje individualne razlike v doseganju relativne psihološke zrelosti (Marjanovič Umek in Zupančič, 2004). Upad na prehodu v zgodnjo odraslost je po-

vezan tudi z oblikovanjem stabilne identitete ter premikom od egocentrične pozicije v sociocentrično (Puklek in Vidmar, 2000). Dijaki v tej starosti namreč niso več v tolikšni meri kot starejši učenci osredotočeni na lastna občutja in na lastno egocentričnost kar omogoča znižanje anksioznosti. O upadu anksioznosti od starosti 16 do 18 let na podobnem vzorcu poročata tudi M. Zupančič in Justin (1998), ki sta spremljala osebnostne značilnosti slovenskih gimnazijcev. Na področju socialne anksioznosti o zmanjšanju te na prehodu iz zgodnjega do poznega mladostništva poroča M. Puklek in Vidmar (2000).

Nižje dosežke na komponenti *skrbi* pri dijakih lahko dodatno pojasnimo tudi z značilnostmi vključenega vzorca. Glede na ugotovitve M. Ule (Ule, 1995, cit. v Marjanovič Umek in Zupančič, 2004) se pri mladostnikih v Sloveniji v največji meri pojavljajo naslednje skrbi: skrb, da ne bodo naši zaposlitve, morebitni izbruh vojne, okužba z virusom HIV, da bi ostali brez lastnega stanovanja in da bodo revni. Ker v našem vzorcu vsi dijaki nameravajo nadaljevati šolanje (Japelj Pavešič, Svetlik, Kozina in Rožman, 2009), lahko predvidevamo, da jih skrbi v zvezi z zaposlitvijo, ki so po pogostosti med dijaki na prvem mestu, ne obremenjujejo in tako na tem področju niso v tolikšni meri obremenjeni s skrbmi kot pa so njihovi vrstniki drugih srednjih šol in vrstniki, ki niso vključeni v srednje šole.

Prispevek podaja pomembne podatke o razlikah med spoloma in med različnimi starostnimi skupinami slovenskih učencev in dijakov. V analize so vključeni trije veliki reprezentativni vzorci kar večja posplošljivost rezultatov. Prispevek vzorec razlik osvetljuje z vidika komponent anksioznosti in s tem podaja bolj natančno sliko anksioznosti v povezavi s spolom in starostjo. Pri interpretaciji rezultatov se moramo zavedati tudi nekaterih omejitev raziskave. Te se v prvi vrsti nanašajo na ozko reprezentativnost vzorca dijakov. V nadaljnjem raziskovanju bi bilo v analize smiselno vključiti še druge starostne skupine in na ta način pridobiti bolj celostno sliko anksioznosti učencev in dijakov. Pri tem se moramo zavedati, da naši rezultati ne govorijo o tem kako se anksioznost spreminja skozi čas, saj zasnova raziskave ni longitudinalne temveč prečne narave in s tem omogoča samo primerjavo anksioznosti med različnimi starostnimi skupinami. Prav tako bi bilo smiselno v podobnih analizah uporabiti tudi druge mere anksioznosti in s tem še dodatno preveriti vzorec razlik.

Literatura

- Barret, P. M., Lock, S. in Farrel, L. J. (2005). Developmental differences in universal preventive intervention for child anxiety. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 10(4), 539–555.
- Brinšek, B. in Stamos, V. (1996). *Nevrotske, stresne in somatoformne motnje v splošni medicini in psihiatriji*. Begunje: Psihiatrična bolnišnica Begunje.
- Carr, A. (1998). *The handbook of child and adolescent clinical psychology*. London, England: Routledge.
- Clarke, J. C. in Wardman, W. (1985). *Agoraphobia a clinical & personal account*. Sidney, Oxford, New York, Toronto, Paris, Frankfurt: Pergamon Press.

- Connor, D. F. (2002). *Aggression and antisocial behaviour in children and adolescents. research and treatment*. New York: Guilford Press.
- Copland, R., , L. C. in Schneider, B. H. (2010). Where do anxious children »fit« best? Childcare and the emergence of anxiety in early childhood. *Canadian Journal of Behavioural Science*, 42(3), 185–193.
- Craig, K. D. in Dobson, K. S. (1995). *Anxiety and depression in adults and children*. Thousand Oaks: Sage publications.
- Chaplin, T. M., Gilman, J. E. in Seligman, M. E. P. (2009). Gender, anxiety and depressive symptoms: A longitudinal study of early adolescents. *Journal of Early Adolescence*, 29(2), 307–327.
- Endler, N. S. in Kocovski, N. L. (2003). *Anxiety assessment*. Sneto z naslova http://sage.reference.com/psychassessment/article_n8.html.
- Furr, J. M., Tiwary, S., Suvég, C. in Kendall, P. C. (2009). Anxiety disorders in children in adolescents. V M. M. Antony in M. B. Stein (ur.), *Oxford handbook of anxiety and related disorders* (str. 636–656). Oxford, England: Oxford University Press.
- Guerrero, A. P. S., Hishinuma, E. S., Andrade, N. N., Nishimura, S. T. in Cunanan, V. L. (2006). Correlations among socioeconomic and family factors and academic, behavioural, and emotional difficulties in Filipino adolescents in . *International Journal of Social Psychiatry*, 52(4), 343–359.
- Howell, D. C. (2008). *Fundamental statistics for the behavioural sciences* (6th ed.). Belmont: Thomson Wadsworth.
- Huberty, T. J. (2005). *Anxiety disorders*. Sneto z naslova http://sage.reference.com/humandevlopment/article_n45.html.
- Ialongo, N., Edelsohn, G., Werthamer-Larsson, L., Crockett, L. in Kellam, S. (1996). The course of aggression in first-grade children with and without co morbid anxious symptoms. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 24(4), 445–456.
- Jacques, H. A. K. in Mash, E. J. (2004). A test of the tripartite model of anxiety and depression in elementary and high school boys and girls. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 32(1), 13–25.
- Japelj Pavešič, B., Svetlik, K., Kozina, A. in Rožman, M. (2008). *Matematični dosežki Slovenije v raziskavi TIMSS 2007*. Ljubljana: Pedagoški inštitut.
- Japelj Pavešič, B., Svetlik, K., Kozina, A. in Rožman, M. (2009). *Znanje matematike in fizike med maturanti v Sloveniji in po svetu*. Ljubljana: Pedagoški inštitut.
- Kim-Cohen, J., Caspi, A., Moffit, T. E., Harrington, H., Milne, B. J. in Poulton, R. (2003). Prior juvenile diagnosis in adults with mental disorder: Developmental follow-back of a prospective – longitudinal cohort. *Archives of General Psychiatry*, 37(4), 709–717.
- Kocmur, M. (1999). Nevrotske stresne in somatoformne motnje. V M. Tomori in S. Zihrel (ur.), *Psihijatrija* (str. 229–258). Ljubljana: Medicinska fakulteta.
- Kozina, A. (2011). LAOM multidimensional anxiety scale for measuring anxiety in children and adolescents: Addressing psychometric properties. *Journal of Psychoeducational Assessment*. Doi: 10.1177/0734282911423362
- Lewinsohn, P. M., Gotlib, I. H., Lewinsohn, M., Seeley, J. R. in Allen, N. B. (1998). Gender differences in anxiety disorders and anxiety symptoms in adolescents. *Journal of Abnormal Psychology*, 107(1), 109–117.

- Lopez, B. in Silverman, W. (2004). *Anxiety disorders in children*. Objavljeno na: http://sage.reference.com/applieddevscience/article_n35.html.
- Lowe, P. A. in Raad, J. M. (2008). *Anxiety*. Objavljeno na: http://sage.reference.com/educationalpsychology/article_n12.html.
- Marjanovič Umek, L. in Zupančič, M. (2004). *Razvojna psihologija*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete.
- Mattews, G., Deary, J. in Whiteman, M. C. (2009). *Personality traits*. Cambridge England: University Press.
- Mazzone, L., Ducci, F., Scoto, M. C., Passaniti, E., D'Arrigo, V. G. in Vitiello, B. (2007). The role of anxiety symptoms in school performance in a community sample of children and adolescents. *BMC Public Health*, 7.
- Olatunji, B. O. in Cole, D. A. (2009). The longitudinal structure of general and specific anxiety dimensions in children: Testing a latent trait-state-occasion model. *Psychological Assessment*, 21(3), 412–424.
- Puklek, M. in Videc, M. (2008). Psychometric properties of the Social anxiety scale for adolescents (SASA) and its relation to positive imaginary audience and academic performance in Slovene adolescents. *Studia Psychologica*, 50(1), 49–65.
- Puklek, M. in Vidmar, G. (2000). Social anxiety in Slovene adolescents: Psychometric properties of a new measure, age differences in relation with self-consciousness and perceived incompetence. *European journal of applied psychology*, 50(2), 249–258.
- Reynolds, C. R. in , B. O. (1978). What I think and feel: A revised measure of children's manifest anxiety. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 6, 271–280.
- Silvermann, W. K. in Treffers, P. D. A. (2001). *Anxiety disorders in children and adolescents. Research, assessment and intervention*. Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Stallard, P. (2009). *Anxiety. Cognitive behaviour therapy with children and young people*. New York, USA: Routledge.
- Woodworth, L. J. in Fergusson, D. M. (2001). Life course outcomes of young people with anxiety disorders in adolescence. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 40(9), 1086–1093.
- Zupančič, M. in Justin, J. (1998). The Slovene model of sports classes in grammar schools: psychological and educational point of view. *Educational Research and Evaluation*, 4(1), 42–56.
- Zupančič, M., Cecič Erpič, S. in Boben, D. (2001). *Vprašalnik velikih pet za otroke in mladostnike*. Neobjavljeno raziskovalno poročilo. Ljubljana: Center za psihodiagnostična sredstva.

Socialna inteligentnost, empatija in agresivno vedenje: je stereotipna predstava agresivnega človeka kot socialno nekompetentnega zavajajoča?

*Marina Vidmar in Andreja Avsec**

Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Oddelek za psihologijo

Povzetek: V pričujoči raziskavi smo na 187 dijakih 3. in 4. letnika gimnazije (86 deklet in 101 fant) preučevali, v kolikšni meri različni vidiki socialne inteligentnosti prispevajo k posredni in neposredni agresivnosti ter v kolikšni meri empatija lahko deluje kot zaviralec agresivnosti. Agresivnost smo ocenjevali z vprašalnikom AQ (fizična agresivnost) in IAS-A (socialno izključevanje, zlobni humor in indukcija krivde), socialno inteligentnost z vprašalnikom TSIS (procesiranje socialnih informacij, socialne spretnosti in socialno zavedanje), empatijo pa s z vprašalnikom IRI (zavzemanje perspektive in empatična skrb). Rezultati so potrdili naša predvidevanja, da kognitivni vidik empatije deluje kot pomemben inhibitor tako direktnih kot indirektnih oblik agresivnosti. Sposobnost procesiranja socialnih informacij je bila pomembno pozitivno, socialno zavedanje pa pomembno negativno povezana s posredno agresivnostjo, kar nakazuje, da povezave različnih vidikov socialne inteligentnosti z agresivnostjo niso enoznačne. Socialno visoko inteligentne osebe, ki nimajo težnje po vživljanju v perspektivo drugega, torej lahko zlorabljajo svoje sposobnosti (predvsem sposobnost procesiranja socialnih informacij) za bolj prikrito in zato družbeno manj sankcionirano agresivno vedenje, ki pa vseeno destruktivno deluje na medosebne odnose.

Key words: agresivnost, socialna inteligentnost, empatija, pozna adolescenca

Social intelligence, empathy, and aggressive behavior: Is a stereotype of aggressive individual as socially incompetent inaccurate?

*Marina Vidmar and Andreja Avsec**

University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of Psychology

Abstract: In the present research, which was carried out on 187 high school students (86 girls and 101 boys), we examined to what extent different aspects of social intelligence contribute to indirect and direct aggression and to what extent empathy can act as a mitigator of aggression. We used The Aggression Questionnaire to measure physical aggression, IAS-A (which includes Social Exclusion, Use of Malicious Humour and Guilt Induction sub-scales) to measure indirect aggression, TSIS (which includes Social Information Processing, Social Skills and Social Awareness sub-scales) to

*Naslov/Address: Andreja Avsec, Oddelek za psihologijo, Filozofska fakulteta UL, Aškerčeva 2, Ljubljana, Slovenija, e-mail: andreja.avsec@psiha.net

measure social intelligence and IRI (Perspective Taking and Empathic Concern sub-scales). The results confirmed our expectations that the cognitive aspect of empathy acts as an inhibitor of both direct and indirect aggression. The relationship between the ability of processing social information and indirect aggression was positive, whereas the relationship between social awareness and indirect aggression was negative, which shows that the relationships between various aspects of social intelligence and aggression are complex. People who have a high degree of social intelligence but do not have the tendency to take the other's perspective can use their abilities (especially social information processing) to perform less evident and less prosecuted forms of aggressive behaviour which still have deleterious effects on interpersonal relationships.

Ključne besede: aggression, social intelligence, empathy, late adolescence

CC = 3120

Uvod

V stereotipnih predstavah, v preteklosti pa tudi v psiholoških opisih in študijah, je agresiven človek večinoma predstavljen kot socialno nespreten – nesposoben mirnega reševanja konfliktov. Toda ali so te predstave utemeljene in ali jih lahko apliciramo na vse pojavne oblike agresivnosti? To je vprašanje, s katerim se ukvarja pričujoča študija.

Ljudje se razlikujemo med seboj v stopnji uspešnosti v socialnih situacijah, kar bi lahko označili kot socialno inteligentnost (Silvera, Martinussen in Dahl, 2001). Silvera idr. (2001) so na podlagi prostih opisov oblikovali lestvico socialne inteligentnosti s tremi področji. Prvo področje se nanaša na procesiranje socialnih informacij, na sposobnost posameznika, da razume in zato tudi predvideva misli, čustva, želje in vedenje ter odzive drugih ljudi v socialnem kontekstu. Drugo področje se nanaša na medosebne spretnosti, torej na veščine, ki omogočajo posamezniku, da se dobro znajde med ljudmi, tudi nepoznanimi. Gre za bolj vedenjsko komponento socialne inteligentnosti. Tretje področje pa se nanaša na socialno zavedanje. Vključuje vedenja, ki odražajo posameznikovo razumevanje vedenja drugih in sposobnost predvidevanja odzivov drugih na njegovo vedenje.

Do nedavnega so se psihološke študije agresivnosti osredotočale predvsem na neposredno agresivnost (fizično in besedno) in njeno povezanost s socialno inteligentnostjo. Raziskave tako ugotavljajo, da imajo bolj agresivni otroci primanjkljaje na področju strategij reševanja socialnih problemov (Pakaslahti, Asplund-Peltola, Keltikangas-Järvinen, 1996; Rubin, Bream in Rose-Krasnor, 1991), neustrezno razvite nekatere socialno-kognitivne strukture, npr. normativna prepričanja (Huesmann in Guerra, 1992) in moralno kognicijo (Guerra, Nucci in Huesmann, 1994), oz. je zanje značilno pomanjkanje socialne kompetentnosti (Rubin idr., 1991). Raziskave tudi kažejo, da otroci z vedenji poznanjenja (agresivnost, uporništvost, neubogljivost ...) pogosto narobe interpretirajo dejanja drugih otrok in imajo primanjkljaje na področju empatije, zato pogosteje izbirajo agresivne kot prosocialne oblike reševanja socialnih problemov (Asarnow in Callan, 1985; Perry, Perry in Rasmussen, 1986).

V nasprotju z neposredno agresivnostjo pa se za posredne oblike agresivnosti predvideva določena stopnja socialne inteligentnosti, zato ne moremo trditi, da je posredno agresiven posameznik socialno nespreten (Kaukiainen, Björkqvist, Österman, Lagerspetz, Salmivalli, Rothberg in Ahlbom, 1999). Björkqvist, Österman in Kaukiainen (1992) so podali opredelitev posredne agresivnosti kot obliko socialne manipulacije, ko agresor manipulira z drugimi, da napadejo žrtev, ali z drugimi sredstvi uporablja socialne strukture zato, da prizadene žrtev, ne da bi bil osebno vpleten. Indirektni načini agresivnosti se kažejo skozi opravljanje in blatenje žrtve, pripovedovanje grdih in lažnih zgodb o njej, v prijateljevanju z nekom zato, da s tem prizadenemo žrtev, ali iz maščevanja. (Björkqvist, Lagerspetz in Kaukiainen, 1992), in očitno zahtevajo visoko stopnjo socialne kognicije (Garandeau in Cillessen, 2006).

Forrest, Eatough in Shevlin (2005) so pri razvoju lestvice indirektna agresivnosti za odrasle izhajali iz te definicije in odkrili trifaktorsko strukturo. Prvi faktor vključuje v glavnem vedenja, pri katerih gre za uporabo humorja, da bi prizadeli žrtev (npr. uporabo sarkazma za žaljenje žrtve, namerno sramotenje, izvajanje šal na račun žrtve ...). Drugi faktor vključuje vedenja, ki pomenijo socialno izključevanje žrtve (npr. prikrivanje informacij, izključevanje žrtve iz (skupnih) aktivnosti, ščuvanje drugih ljudi proti žrtvi). Tretji faktor zajema vedenja, ki predstavljajo namerno povzročanje občutkov krivde pri žrtvi, npr. čustveno izsiljevanje, izvajanje pretiranih pritiskov).

Čeprav so bile socialno-kognitivne sposobnosti tradicionalno obravnavane kot napovedniki dobre socialne prilagojenosti, lahko socialno inteligentnost obravnavamo kot nevtralno orodje, ki ga lahko uporabljamo tako za prosocialne kot antisocialne namene (Björkqvist, Österman in Kaukiainen, 2000). Garandeau in Cillessen (2006) npr. poročata, da nista našla povezav med neposredno agresivnostjo in socialno inteligentnostjo, med posredno agresivnostjo in socialno inteligentnostjo pa so se pokazale pomembne pozitivne povezave. Preučevala sta značilnosti šolskih nasilnežev (*angl.* bullies) in vrstniških skupin, katerim ti pripadajo. Svojo skupino so nasilneži uporabljali kot sredstvo za doseg cilja, kar nedvomno zahteva določene socialno-kognitivne sposobnosti samega vodje, kot je npr. dobro poznavanje delovanja skupine. Socialna inteligentnost nasilnežev se kaže tudi v sposobnosti izbire primerne žrtve, kar je pogojeno z razumevanjem misli in mišljenja drugih ljudi ter predvidevanjem vedenja drugih.

Vlogo socialnih spretnosti pri agresivnem vedenju dobro razlaga razvojni model agresivnosti (Björkqvist, Lagerspetz in Kaukiainen, 1992), po katerem naj bi se različne oblike agresivnega vedenja pojavljale v naslednjem zaporedju: neposredna fizična agresivnost – neposredna besedna agresivnost - posredna agresivnost. Slednjo povezujejo s socialno manipulacijo, pri kateri je ciljna oseba napadena posredno, tako da storilca ni mogoče prepoznati, s čimer se le-ta zaščiti pred protinapadom. Pri otrocih je zaradi pomanjkanja besednih spretnosti agresivnost v glavnem fizična (Kaukiainen, Björkqvist, Österman in Lagerspetz, 1996). Ko se razvijejo besedne spretnosti, jih ne uporabljajo le za miroljubno komunikacijo, ampak tudi v agresivne namene. Razvoj socialne inteligentnosti omogoča uporabo še bolj prikritih strategij agresivnosti - posredno agresivnost.

Ker se smer agresivnosti najbolj intenzivno spreminja v času otroštva in mladostništva, je večina raziskav narejena prav na tej populaciji. Študija na osnovnošolcih podpira opisani model povezanosti socialnih spretnosti z vrsto agresivnega vedenja (Kaukiainen idr., 1996). Socialna inteligentnost je bila povezana z uporabo posredne agresivnosti, empatija pa je napovedovala manjšo fizično agresivnost, vendar le v starejših starostnih skupinah z bolj razvito socialno inteligentnostjo. Podobno Kaukiainen (2002) poroča o pozitivni povezanosti socialne inteligentnosti s posredno agresivnostjo in nepomembni povezanosti z neposredno agresivnostjo pri mladostnikih, starih od 10 do 14 let.

Andreou (2006) je na učencih od četrtega do šestega razreda ugotovila, da je odnosna agresivnost pomembno pozitivno povezana s procesiranjem socialnih informacij (eden od kognitivnih vidikov socialne inteligentnosti), vendar le pri deklicah. Kognitivni vidiki socialne inteligentnosti so bili dobri napovedniki odnosne agresivnosti, instrumentalni vidik socialne inteligentnosti – socialne spretnosti - pa je bil povezan z neposredno agresivnostjo, tj. neposredna agresivnost je bila povezana s spomanjkanjem socialnih spretnosti. Kaukiainen idr. (1999) so raziskovali povezave med socialno inteligentnostjo, empatijo in tremi tipi agresivnega vedenja (fizično, verbalno in indirektno) v starostnih skupinah 10, 12 in 14 let. Posredna agresivnost je pomembno pozitivno korelirala s socialno inteligentnostjo v vseh starostnih skupinah, empatija pa pomembno negativno z vsemi oblikami agresivnosti razen s posredno agresivnostjo pri 12-letnikih. Björkqvist, Lagerspetz in Kaukiainen (1992) so podobno ugotovili, da se s starostjo pri adolescentih indirektna agresivnost stopnjuje, še posebej pri dekletih. Tudi pri fantih se povprečen nivo direktne agresivnosti v pozni adolescenci zniža, zamenjata pa jo večinoma besedna in posredna agresivnost, kar je najverjetneje posledica povečanja socialne inteligentnosti. Moški oz. fantje so v povprečju bolj neposredno agresivni, za ženske oz. dekleta pa je bolj značilna posredna agresivnost (npr. Lagerspetz in Kaukiainen, 1992).

Socialna inteligentnost je prisotna tako v prosocialnem kot antisocialnem vedenju, pri čemer deluje empatija kot blažilec antisocialnega vedenja. Björkqvist in sodelavci (2000) so v raziskavo vključili 203 mladostnike, stare povprečno 12 let. Ko so s parcialno korelacijo odstranili vpliv empatije, so se korelacije med vsemi oblikami agresivnosti (fizično, besedno in indirektno) in socialno inteligentnostjo povečale, povezave med socialno inteligentnostjo in miroljubnim reševanjem konfliktov pa zmanjšale. Socialna inteligentnost je bila močnejše povezana z indirektno agresivnostjo kot z besedno in najšibkeje s fizično agresivnostjo. Bolj sofisticirane oblike agresivnosti torej zahtevajo več socialne inteligentnosti. Björkqvist, Österman, Kaukiainen in Lagerspetz (1999) so podobne povezave med empatijo socialno inteligentnostjo in različnimi oblikami agresivnosti odkrili tudi v medkulturni študiji na mladostnikih, starih 11 do 15 let. Carrasco, Barker, Tremblay in Vitaro (2006) so tudi ugotovili, da sta pri fantih (11-17 let) izmed Eysenckovih dimenzij (psihoticizem, ekstravertnost ter nevroticizem) najboljša napovednika fizične agresivnosti in vandalizma prav psihoticistični karakteristiki nizka empatija in visoka impulzivnost.

Inhibitorni vpliv empatije na agresivno vedenje lahko razložimo na dva načina (Davis, 1996). Po eni strani naj bi sposobnost zavzemanja perspektive drugih, zlasti v potencialno konfliktnih situacijah, vodila do večjega razumevanja in strpnosti do gledišča drugih ljudi in tako zmanjšala verjetnost agresivnih reakcij do drugih ljudi. Po drugi strani pa opazovanje žrtve povzroči v agresorju občutenje žrtvinih negativnih občutij. Da bi se znebil teh negativnih občutij, agresor ustavi ali vsaj omili svoje agresivno vedenje. Opazovanje žrtve lahko sproži v agresorju tudi emocionalni odziv v obliki empatične skrbi in posledično zmanjšanje agresivnega vedenja (Miller in Eisenberg, 1988).

Problem naše raziskave je bil preučiti, v kolikšni meri različni vidiki socialne inteligentnosti prispevajo k fizični in indirektni agresivnosti ter v kolikšni meri empatija lahko deluje kot zaviralec agresivnosti v srednjem mladostništvu. Predvidevamo, da bo empatija zmanjšala stopnjo agresivnega vedenja, tako neposrednega in posrednega. Predvidevamo tudi, da bo socialna inteligentnost pomembneje prispevala k varianci posredne agresivnosti kot fizične agresivnosti, saj uporaba posredne agresivnosti zahteva določene socialne spretnosti in kognitivne sposobnosti (o prepoznavanju čustev, namer, motivov drugih ljudi), kar ni potrebno pri neposredni agresivnosti. Predhodne raziskave (Kaukiainen idr., 1999) kažejo na pomembno povezanost med socialno inteligentnostjo in posredno agresivnostjo, vendar so bile raziskave izpeljane večinoma v obdobju zgodnjega mladostništva, nismo pa zasledili raziskav o povezanosti omenjenih spremenljivk v obdobju srednjega in poznega mladostništva. Ker med raziskovalci ni konsenza glede komponent socialne inteligentnosti, različni vprašalniki ocenjujejo različne vidike socialne inteligentnosti, še posebej, če so namenjeni različno starim udeležencem. Predhodne raziskave (npr. Kaukiainen idr., 1999; Björkqvist idr., 2000) so večinoma vključevale socialno inteligentnost kot enotno mero, mi pa predvidevamo, da različni vidiki socialne inteligentnosti različno prispevajo k pojasnjeni varianci posredne agresivnosti. Tisti vidiki, ki se nanašajo na zavedanje socialnih posledic našega vedenja, ne bi smeli biti povezani pozitivno z nobenim vidikom agresivnosti, saj gre za komponento, ki je zelo blizu empatiji in bi torej morala zavirati in ne spodbujati agresivno vedenje. Ker v slovenski znanstveni literaturi nismo zasledili tako natančnega proučevanja posredne agresivnosti in socialne inteligentnosti, smo morali za našo raziskavo prevesti v slovenski jezik vprašalnika posredne agresivnosti in socialne inteligentnosti.

Metoda

Udeleženci

Udeleženci raziskave so bili dijaki in dijakinje tretjega in četrtega letnika splošnih gimnazij. Vključili smo osem oddelkov iz treh različnih gimnazij. Celotno število udeležencev je bilo 187, od tega je bilo 86 deklet in 101 fant. Povprečna starost udeležencev je bila 17,69 let.

Pripomočki

Vprašalnik empatije IRI (Interpersonal Reactivity Index; Davis, 1980) sestavljajo štiri lestvice s po sedem postavkami. Lestvica *zavzemanje perspektive* ocenjuje tendenco po spontanem privzemanju psihološkega gledišča drugih ljudi in je najbolj kognitivna komponenta empatije; empatična skrb se nanaša na čustva sočutja in skrbi usmerjena na ljudi, ki so v stiski; *lestvica fantazije* meri tendenco posameznika, da se domišljijsko vživlja v čustva in dejanja literarnih, filmskih ... likov; *lestvica osebne prizadetosti* pa meri nase usmerjena čustva anksioznosti in nelagodja v napetih medosebnih situacijah. V naši raziskavi smo uporabili samo lestvici zavzemanje perspektive in empatična skrb. Posamezne postavke se ocenjujejo na 5-stopenjski lestvici od 0 – *sploh nisem tak* do 4 – *po vsem sem tak*. Na našem vzorcu je koeficient notranje konsistentnosti za lestvico zavzemanje perspektive ,67, za empatično skrb pa ,69.

Vprašalnik socialne inteligentnosti TSIS (Tromsø Social Intelligence Scale; Silvera, Martinussen, in Dahl, 2001). Vsebuje 21 postavk, kjer se udeleženci ocenjujejo na sedemstopenjski lestvici od 1 – *zelo slabo me opisuje* do 7 – *zelo dobro me opisuje*. Postavke so vključene v tri lestvice, vsaka od njih pa vsebuje sedem postavk. Podlestvici procesiranje socialnih informacij in socialno zavedanje pokrivata bolj kognitivne aspekte socialne inteligentnosti, lestvica socialne spretnosti pa vedenjske aspekte. Avtorji poročajo o dobrih merskih karakteristikah (Silvera idr., 2001). Pri prevodu vprašalnika sta sodelovali dve psihologinji, ki sta neodvisno prevedli vprašalnik v slovenski jezik, ter anglistka, ki je slovenski prevod prevedla nazaj v angleški jezik. Pri primerjavi vzratnega prevoda vprašalnika z originalnim vprašalnikom smo ugotovili dobro vsebinsko skladnost. Na našem vzorcu smo dobili naslednje α koeficiente notranje konsistentnosti: za lestvico procesiranje socialnih informacij ,80, za lestvico socialnih spretnosti ,78 in za lestvico socialno zavedanje ,66.

Vprašalnik agresivnosti AQ (The Aggression Questionnaire; Buss in Perry, 1992) meri individualne razlike v agresivnosti. Vprašalnik vsebuje 29 postavk, ki so vključene v štiri lestvice: fizična, besedno agresivnost, sovražnost in jeza. V našo raziskavo smo vključili samo lestvico fizične agresivnosti (devet postavk), ki zajema povzročanje poškodb in škodovanje drugim. Udeleženci morajo na petstopenjski lestvici oceniti, v kolikšni meri je vedenje, ki ga opisuje posamezna postavka, značilno zanje. Avtorji poročajo o dobrih merskih karakteristikah (Buss in Perry, 1992). Za lestvico fizične agresivnosti smo na našem vzorcu dobili α koeficient notranje konsistentnosti ,81.

Vprašalnik indirektna agresivnosti IAS-A (Indirect Aggression Scale Aggressor Version; Forrest, Eatough in Shevlin, 2005) vsebuje 25 postavk, ki sestavljajo tri lestvice: socialno izključevanje (deset postavk), uporaba sovražnega humorja (devet postavk) in vzbujanje krivde (šest postavk). Udeleženci morajo na petstopenjski lestvici oceniti kako pogosto so v zadnjih 12 mesecih uporabili navedena vedenja (1-*nikoli*, 2-*enkrat ali dvakrat*, 3-*včasih*, 4-*pogosto*, 5-*redno*). Avtorji poročajo o dobrih merskih karakteristikah (Forrest, Eatough in Shevlin, 2005). Pri prevodu vprašalnika sta sode-

lovali dve psihologinji, ki sta neodvisno prevedli vprašalnik v slovenski jezik, ter anglistka, ki je slovenski prevod prevedla nazaj v angleški jezik. Pri primerjavi vzvratnega prevoda vprašalnika z originalnim vprašalnikom smo ugotovili dobro vsebinsko skladnost. Na našem vzorcu smo dobili naslednje α koeficiente notranje konsistentnosti: za lestvico socialno izključevanje ,71, za lestvico zlobni humor ,86 in za lestvico vzbujanje krivde ,65.

Postopek

Vprašalnike so dijaki izpolnjevali v času pouka v svojih učilnicah na gimnazijah. Sodelovanje je bilo prostovoljno. Dijakom je bila zagotovljena anonimnost.

Rezultati

V tabeli 1 so predstavljene osnovne statistike in razlike med spoloma pri vseh merjenih spremenljivkah. Statistično pomembne razlike med spoloma so se pokazale le pri eni obliki indirektna agresivnosti, in sicer pri zlobnem humorju, ki je bil bolj izražen pri fantih. Fantje so tudi poročali o statistično pomembno večji fizični agresivnosti. Statistično pomembne razlike v socialni inteligentnosti so se pokazale le na podlestvici procesiranje socialnih informacij, in sicer v korist deklet. Oba merjena vidika empatije (zavzemanje perspektive in empatična skrb) sta bila statistično pomembno bolj izražena pri dekletih.

Tabela 1. *Opisne statistike glede na spol in testiranje razlik med spoloma.*

	Fantje		Dekleta		t(df=1 82) p	
	M	SD	M	SD		
IAS-socialno izključevanje	16,1	3,8	15,8	4,3	0,57	,570
IAS-zlobni humor	22,4	6,0	19,4	5,7	3,49	,001
IAS-indukcija krivde	10,7	3,0	11,0	2,9	-0,63	,531
AQ-fizična agresivnost	24,6	7,0	20,2	5,9	4,60	,000
TSIS-procesiranje socialnih informacij	33,7	5,8	36,3	5,4	-3,13	,002
TSIS-socialne spretnosti	32,4	7,1	33,0	7,7	-0,53	,600
TSIS-socialno zavedanje	35,5	5,5	35,4	5,1	0,10	,918
IRI-zavzemanje perspektive	14,4	3,9	15,9	4,0	-2,60	,010
IRI-empatična skrb	15,1	3,7	19,3	3,3	-7,93	,000

V tabeli 2 so predstavljeni rezultati hierarhičnih regresijskih analiz treh posrednih oblik agresivnosti in fizične agresivnosti (metoda enter). V prvem koraku smo nadzorovali možen vpliv spola in starosti na posamezno obliko agresivnosti, v drugem koraku

smo dodali lestvici kognitivne in emocionalne komponente empatije kot napovednika, v tretjem pa tri vidike socialne inteligentnosti. Rezultati kažejo, da smo v regresijskih modelih vseh posrednih oblik agresivnosti kot tudi v modelu fizične agresivnosti dobili statistično pomembne koeficiente multiple korelacije.

Pri socialnem izključevanju kot posredni obliki agresivnosti izbrani napovedniki pojasnijo 12 % variance. Statistično pomembna napovednika sta zavzemanje perspektive in socialno zavedanje. Posamezniki z višjo izraženostjo zavzemanja perspektive in socialnega zavedanja redkeje uporabljajo socialno izključevanje kot obliko agresivnega vedenja.

Pri sovražnem humorju kot obliki posredne agresivnosti izbrani napovedniki skupaj pojasnijo skoraj 22 % variance. Statistično pomembni napovedniki so spol, empatična skrb, zavzemanje perspektive, procesiranje socialnih informacij in socialno zavedanje. Moški pogosteje uporabljajo sovražni humor, bolj empatični posamezniki in tisti z višjim socialnim zavedanjem redkeje uporabljajo sovražni humor, medtem ko posamezniki z višjo sposobnostjo procesiranja socialnih informacij pogosteje uporabljajo sovražni humor kot posredno obliko agresivnosti.

Pri vzbujanju krivde kot posredni obliki agresivnosti izbrani napovedniki skupaj pojasnijo okrog 14 % variance. Statistično pomembna napovednika sta samo dva vidika socialne inteligentnosti, in sicer posamezniki z višjim socialnim zavedanjem redkeje, posamezniki z višjim procesiranjem socialnih informacij pa pogosteje drugim vzbujajo krivdo.

Pri fizični agresivnosti vsi izbrani napovedniki pojasnjujejo 16 % variance. Med napovedniki fizične agresivnosti so bili statistično pomembni spol, empatična skrb in procesiranje socialnih informacij. Moški pogosteje uporabljajo fizično agresivnost, posamezniki, ki pogosteje zavzemajo perspektivo drugih redkeje uporabljajo fizično agresivnost, vendar pa posamezniki, ki so bolj spretni v predelavi socialnih informacij, pogosteje uporabljajo fizično agresivnost. Rezultati so deloma skladni z našimi pričakovanji, da empatija deloma ublaži agresivnost, vendar pa v nasprotju s pričakovanji vsi vidiki socialne inteligentnosti ne omogočajo oziroma ne povečujejo uporabe posredne agresivnosti.

Tabela 2. Regresijske analize štirih lestvic agresivnosti glede na spol, empatijo in socialno inteligentnost.

	Napovednik	β	t		ΔR^2	p
Socialno izključevanje						
1. korak	Spol	-,04	-0,57		,002	
2. korak	Spol	,07	0,88		,062	**
	IRI-zavzemanje perspektive	-,16	-2,04	*		
	IRI-empatična skrb	-,17	-1,89			
3. korak	Spol	,05	0,65		,052	**
	IRI-zavzemanje perspektive	-,18	-2,29	*		
	IRI-empatična skrb	-,17	-1,89			
	TSIS-predelava soc. informacij	,06	0,80			
	TSIS-socialne spretnosti	,14	1,77			
	TSIS-socialno zavedanje	-,21	-2,81	**		
Skupaj					,116	
Sovražni humor						
1. korak	Spol	-,25	-3,49	**	,063	**
2. korak	Spol	-,09	-1,16		,096	**
	IRI-zavzemanje perspektive	-,16	-2,13	*		
	IRI-empatična skrb	-,25	-2,99	**		
3. korak	Spol	-,13	-1,67		,061	**
	IRI-zavzemanje perspektive	-,20	-2,67	**		
	IRI-empatična skrb	-,26	-3,16	**		
	TSIS-predelava soc. informacij	,22	2,88	**		
	TSIS-socialne spretnosti	-,03	-0,43			
	TSIS-socialno zavedanje	-,18	-2,58	*		
Skupaj					,219	
Vzbujanje krivde						
1. korak	Spol	,05	0,63		,002	
2. korak	Spol	,07	0,80		,016	
	IRI-zavzemanje perspektive	-,13	-1,64			
	IRI-empatična skrb	,01	0,07			
3. korak	Spol	,01	0,21		,118	**
	IRI-zavzemanje perspektive	-,19	-2,42	*		
	IRI-empatična skrb	,01	0,07			
	TSIS-predelava soc. informacij	,25	3,08	**		
	TSIS-socialne spretnosti	,11	1,44			
	TSIS-socialno zavedanje	-,26	-3,60	**		
Skupaj					,136	
Fizična agresivnost						
1. korak	Spol	-,32	-4,60	**	,105	**
2. korak	Spol	-,30	-3,71		,022	
	**					
	IRI-zavzemanje perspektive	-,15	-2,01	*		
	IRI-empatična skrb	,01	0,12			
3. korak	Spol	-,34	-4,13	**	,033	**
	IRI-zavzemanje perspektive	-,20	-2,57	*		
	IRI-empatična skrb	,01	0,10			
	TSIS-predelava soc. informacij	,20	2,52	*		
	TSIS-socialne spretnosti	-,01	-0,16			
	TSIS-socialno zavedanje	-,01	-0,16			
Skupaj					,160	

* $p < ,05$. ** $p < ,01$.

Razprava

Rezultati naše raziskave so skladni s predhodnimi raziskavami in kažejo na negativno povezanost empatije z vsemi oblikami agresivnega vedenja. Socialna inteligentnost v odnosu do posredne agresivnosti ni enoten konstrukt, saj se določeni vidiki pozitivno, drugi pa negativno povezujejo s posrednimi oblikami agresivnosti.

Kognitivni vidik empatije (zavzemanje perspektive) je pomembno negativno povezan z dvema oblikama posredne agresivnosti (sovražni humor in socialno izključevanje) kot tudi s fizično agresivnostjo, čustveni vidik empatije (empatična skrb) pa je pomembno negativno povezan le s sovražnim humorjem kot obliko posredne agresivnosti. Pokazalo se je torej, da predvsem predstavljanje situacije z vidika druge osebe deluje kot inhibitor agresivnosti. Svoje rezultate lahko povežemo s predhodnimi ugotovitvami o pomembnosti empatije za zniževanje agresivnosti (Carrasco idr., 2006; Kaukiainen idr., 1996; Miller in Eisenberg, 1988). Zakaj se čustvena komponenta empatije (empatična skrb) ni negativno povezovala z vsemi merjenimi oblikami agresivnosti, je težko pojasniti. Iz regresijskih koeficientov lahko razberemo, da razlike med kognitivno in čustveno komponento empatije niso zelo velike, vendar pa so res koeficienti čustvene komponente empatije nižji in ne dosežejo statistične pomembnosti. Zanimivo je tudi, da vzbujanje krivde ni povezano z nobeno od komponent empatije. Morda je vzbujanje krivde zelo slabo prepoznana oblika agresivnosti oz. občutja krivde ne prepoznavamo kot občutje, ki bi ga ob življenju v druge želeli zmanjšati. Odnos empatije z različnimi oblikami agresivnosti torej ni povsem enoznačen, zato ne moremo trditi, da vsi vidiki empatije delujejo kot inhibitor agresivnega vedenja, kot bi intuitivno oz. stereotipno lahko domnevali.

Nadalje nas je zanimala povezanost socialne inteligentnosti s posredno agresivnostjo.

Predelava socialnih informacij kot vidik socialne inteligentnosti je pomemben pozitiven napovednik treh od štirih vrst agresivnosti, in sicer sovražnega humorja, vzbujanja krivde in fizične agresivnosti. Posamezniki torej, ki so bolj uspešni pri razumevanju socialnih situacij, pogosteje uporabljajo posredne pa tudi neposredne oblike agresivnosti. Rezultati potrjujejo naša pričakovanja, da je za posredno agresivnost potrebna določena stopnja socialne inteligentnosti.

Po drugi strani pa se je pokazalo, da je procesiranje socialnih informacij (vidik socialne inteligentnosti) pomemben pozitiven napovednik fizične agresivnosti, kar se ne sklada z večino predhodnih raziskav, ki kažejo, da se neposredna agresivnost ne povezuje oz. se negativno povezuje s socialno inteligentnostjo (Garandau in Cillessen, 2006; Kaukiainen, 2002; Kaukiainen idr., 1999; Rubin idr., 1991). Po drugi strani pa so Björkqvist, idr. (2000) tako kot mi našli pomembno pozitivno povezavo med fizično agresivnostjo in socialno inteligentnostjo, a je bila ta povezava nižja kot povezave med indirektno in verbalno agresivnostjo ter socialno inteligentnostjo. Morda lahko te rezultate razložimo s pomenom socialne inteligentnosti za obvladovanje reakcij drugih na naše agresivno vedenje. Procesiranje socialnih informacij namreč lahko omogoča posamezniku, ki je fizično agresiven, da se lažje izogne negativnim reakcijam oz. kaznovanju zaradi svojega vedenja in s tem se lahko fizična agresivnost celo spodbuja.

Procesiranje socialnih informacij je pomemben pozitiven napovedovalec dveh oblik posredne agresivnosti, in sicer sovražnega humorja in vzbujanja krivde. To pomeni, da so za izvajanje teh oblik posredne agresivnosti potrebne sposobnosti predvidevanja čustvenih in vedenjskih reakcij drugih ljudi, njihovih misli in želja. Osebe, ki so uspešne pri vzbujanju občutkov krivde pri drugih (pri čustvenem in moralnem izsiljevanju, zlorabljanju odnosov z drugimi za doseganje svojih ciljev...), morajo biti večje v procesiranju socialnih informacij, saj je za tovrstno obliko agresivnosti pomembno dobro poznavanje drugih, njihovega čustvenega stanja, vrednot... Podobno velja tudi za osebe, ki uporabljajo sovražni humor. Naši rezultati torej nakazujejo, da so za izvajanje posrednih oblik agresivnosti potrebni določeni vidiki socialne inteligentnosti. Svoje ugotovitve lahko povežemo z rezultati predhodnih raziskav (Björkqvist idr., 1999; Garandean in Cillessen, 2006; Kaukiainen, 2002; Kaukiainen, Björkqvist, Österman, Lagerspetz in Niskanen, 1994; Kaukiainen idr., 1999), ki so prav tako pokazali pozitivno korelacijo med socialno inteligentnostjo in posredno agresivnostjo v različnih skupinah mladostnikov.

Vendar niso vse oblike posredne agresivnosti povezane s socialno inteligentnostjo, niti niso vsa področja socialne inteligentnosti pozitivni napovedniki posredne agresivnosti. Socialno izključevanje kot oblika posredne agresivnosti se ne povezuje z nobenim vidikom socialne inteligentnosti. Lahko rečemo, da je socialno izključevanje oblika posredne agresivnosti, ki jo je možno izvajati ne glede na socialne spretnosti, ker je manj zahtevna. Presenetljivo je, da socialne spretnosti kot instrumentalni vidik socialne inteligentnosti niso pomemben napovedovalec nobene od izbranih oblik agresivnosti, kar pomeni, da za uporabo fizične agresivnosti in oblik indirektna agresivnosti ta vidik socialne inteligentnosti ni relevanten.

Eden od vidikov socialne inteligentnosti, tj. socialno zavedanje, ki se nanaša na opažanje pozitivnih reakcij drugih na naše vedenje, razumevanje teh reakcij pa se je konsistentno pokazal kot pomemben negativen napovednik posrednih oblik agresivnosti. Torej če se posameznik zaveda in opaža reakcije drugih oseb na naše vedenje, bo v manjši meri uporabljal agresivne oblike vedenja, saj opaža, da so pač nezaželene. Iz tega lahko sklepamo, da povezave socialne inteligentnosti z posrednimi oblikami agresivnosti niso enoznačne in da so nekatere sposobnosti povezane z večjo uporabo posrednih oblik agresivnosti, nekatere pa zavirajo uporabo posredne agresivnosti.

Naši rezultati potrjujejo predhodne raziskave o negativni povezanosti empatije in agresivnosti. Povezanost socialne inteligentnosti z različnimi oblikami agresivnosti pa ni povsem enoznačna, saj se vsi vidiki socialne inteligentnosti ne povezujejo pozitivno s posredno agresivnostjo. Po eni strani je sposobnost procesiranja socialnih informacij pozitivno povezana s posredno agresivnostjo, po drugi strani pa je socialno zavedanje, torej v kolikšni meri se zavedamo negativnih oz. pozitivnih reakcij drugih na naše vedenje, negativno povezano z agresivnostjo. Zaključimo lahko, da predvsem sposobnosti procesiranja socialnih informacij omogoča oz. je pogoj za učinkovito posredno agresivnost.

Večina raziskav, na katere smo se opirali pri oblikovanju svojih teoretičnih izhodišč, je vključevala vzorce mlajših oseb, predvsem osnovnošolcev. Raziskav teh konstruktov v srednjem in poznem mladostništvu ter na odraslih smo zasledili zelo malo,

zato obstaja možnost, da je dinamika odnosov med empatijo, socialno inteligentnostjo in različnimi oblikami agresivnosti v starejši, čustveno, moralno in socialno zrelejši populaciji nekoliko drugačna. V naši raziskavi smo se zato usmerili na obdobje srednjega mladostništva, ki je precej manj raziskano. Vsekakor bi bilo smiselno problematiko povezanosti socialne inteligentnosti z agresivnostjo izvesti tudi na odraslih, čeprav deloma to področje že pokrivajo raziskave nasilja na delovnem mestu. V prihodnjih študijah bi bilo v preučevanje odnosa med različnimi oblikami agresivnosti in socialno inteligentnostjo ter empatijo zanimivo vključiti še druge konstrukte, ki bi lahko posredovali v dinamiki teh odnosov, npr. emocionalno inteligentnost, narcisizem ...

V času, ko se tako na šolskem kot tudi delovnem in zasebnem področju poudarja splošen pomen kvalitetnih medosebnih odnosov za življenjsko zadovoljstvo oz. blagostanje, se torej preučevanje povezav med različnimi oblikami agresivnosti na eni strani ter socialno inteligentnostjo in empatijo na drugi strani zdi še kako potrebno in utemeljeno. Ravno poznavanje tako osebnostnih, kognitivnih kot vedenjskih značilnosti agresivnih in sovražnih oseb nam lahko pomaga pri njihovi identifikaciji in s tem tudi pri zaščiti njihovih potencialnih žrtev.

Literatura

- Andreou, E. (2006). Social Preference, Perceived Popularity and Social Intelligence. Relations to Overt and Relational Aggression. *School Psychology International*, 27, 339–351.
- Asarnow, J. in Callan, J. (1985). Boys with peer adjustment problems: Social cognitive processes. *Journal of Counseling and Clinical Psychology*, 53, 80–87.
- Buss, A. H. in Perry, M. (1992). The Aggression Questionnaire. *Journal of Personality and Social Psychology*, 63, 452–459.
- Björkqvist, K., Lagerspetz, K. M. J. in Kaukiainen, A. (1992). Do girls manipulate and boys fight? Developmental trends in regard to direct and indirect aggression. *Aggressive Behavior*, 18, 117–127.
- Björkqvist K., Österman K. in Kaukiainen A. (1992). The development of direct and indirect strategies in males and females. V K. Björkqvist in P. Niemelä (ur.), *Of mice and women: Aspects of female aggression* (str. 51–64). San Diego, CA: Academic Press.
- Björkqvist, K., Österman, K. in Kaukiainen, A. (2000). Social intelligence – empathy = Aggression? *Aggression and Violent Behavior*, 5, 191–200.
- Björkqvist, K., Österman, K., Kaukiainen, A. in Lagerspetz, K. M. J. (1999). Concomitants of Physical, Verbal, and Indirect Aggression. *Aggressive Behavior*, 25, 27–41.
- Carrasco, M, Barker, E. D., Tremblay, R. E. in Vitaro, F. (2006). Eysenck's personality dimensions as predictors of male adolescent trajectories of physical aggression, theft and vandalism. *Personality and Individual Differences*, 41, 1309–1320.
- Davis, M. H. (1980). A multidimensional approach to individual differences in empathy. *JSAS Catalog of Selected Documents in Psychology*, 10, 85.
- Davis, M. H. (1996). *Empathy: A Social Psychological Approach*. Oxford: Westview Press.
- Forrest, S., Eatough, V. in Shevlin, M. (2005). Measuring Adult Indirect Aggression: The Development and psychometric Assessment of the Indirect Aggression Scales. *Aggressive Behavior*, 31, 84–97.

- Garandeau, C. F. in Cillessen, A. H. N. (2006). From indirect aggression to invisible aggression: A conceptual view on bullying and peer group manipulation. *Aggression and Violent Behaviour*, 11, 612–625.
- Guerra, N., Nucci, L. in Huesmann, R. (1994). Moral cognition and childhood aggression. V R. Huesmann (ur.), *Aggressive behavior: Current perspectives* (str. 13–33). New York: Plenum Press.
- Huesmann, R. in Guerra, N. (1992). Differing normative beliefs about aggression for boys and girls. V K. Björkqvist, P. Niemelä (ur.), *Of mice and women: Aspects of female aggression* (str. 77–87). San Diego: Academic Press.
- Kaukiainen, A. (2002). *Social intelligence as a prerequisite of indirect aggression. Some manifestations and concomitants of covert forms of aggression*. Annales Universitatis Turkuensis.
- Kaukiainen, A., Björkqvist, K., Österman, K. in Lagerspetz, K. M. J. (1996). Social intelligence and empathy as antecedents of different types of aggression. V C. F. Ferris in T. Grisso (ur.), *Understanding aggressive behavior in children* (str. 364–366). Annals of the New York Academy of Sciences, vol. 794.
- Kaukiainen, A., Björkqvist, K., Österman, K. in Lagerspetz, K. M. J. in Niskanen, L. (1994). Social intelligence and the use of indirect aggression. *Aggressive Behavior*, 21, 163–198.
- Kaukiainen, A., Björkqvist, K., Österman, K., Lagerspetz, K., Salmivalli, C., Rothberg, S. in Ahlborn, A. (1999). The relationships between social intelligence, empathy and three types of aggression. *Aggressive Behavior*, 25, 81–89.
- Miller, P. A. in Eisenberg, N. (1988). The relation of empathy to aggressive and externalising/antisocial behavior. *Psychological Bulletin*, 103, 324–344.
- Pakaslahti, L., Asplund-Peltola, R.-L., Keltikangas-Järvinen, L. (1996). Parents' social problem-solving strategies in families with aggressive and non-aggressive boys. *Aggressive Behavior*, 22, 345–356.
- Perry, D. G., Perry, L. C. in Rasmussen, P. (1986). Cognitive social learning mediators of aggression. *Child Development*, 57, 700–711.
- Rubin, K., Bream, L. in Rose-Krasnor, L. (1991). Social problem solving and aggression in childhood. V D. Pepler in K. Rubin (ur.), *The development and treatment of childhood aggression* (str. 219–248). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Silvera, D. H., Martinussen, M. in Dahl, T. I. (2001). The Tromsø Social Intelligence Scale, a self-report measure of social intelligence. *Scandinavian Journal of Psychology*, 42, 313–319.

Lev S. Vigotski

Mišljenje in govor

Odzivanje staršev na želje otrok po izdelkih iz oglasov

Polona Gradišek
Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta

Povzetek: V raziskavi smo preučevali, kako otroci izražajo želje po izdelkih iz oglasov ter kako se nanje odzivajo starši. 133 staršev otrok, starih od 3 do 9 let, je izpolnilo *Vprašalnik o odzivih otrok in staršev na oglaševanje, Prilagojen vprašalnik starševskega nadzora otrokovega gledanja televizije in Lestvico funkcioniranja družine*. Rezultati so pokazali, da otroci iz vzorca svojim staršem najpogosteje izrazijo svoje želje po izdelkih iz oglasov tako, da jim povedo, da si izdelek želijo ali večkrat omenjajo, da bi ga radi imeli, najredkeje pa skačejo od želje in sitnarijo z namenom dobiti določen izdelek. Starši se različno odzivajo na izražene želje otrok: najpogosteje otroku razložijo, da ne more vsega dobiti in premislijo, ali izdelek otrok res potrebuje, najredkeje si izmislijo izgovor. Starši, ki pri nakupovanju dopuščajo možnost nakupa izdelka, ki ni predviden, pogosteje ugodijo željam otrok. Ugotovitve raziskave smo v zaključku povezali s priporočili za starše in učitelje, kako se lahko z otroki pogovarjajo o oglasih, da bodo ti do njih bolj kritični ter da bodo razumeli njihov namen.

Ključne besede: televizijsko oglaševanje, oglasi, otroci, starši, učitelji

Parents' Responses to Their Children's Wishes for Advertised Products

Polona Gradišek
University of Ljubljana, Faculty of Education

Abstract: In our study we investigated how children express their wishes for products advertised on television and how parents respond to their children's wishes. 133 parents of children between 3 and 9 years of age filled in three questionnaires: *Questionnaire on children's and parents' response to television advertising, Parental control of children's television viewing (an adapted version) and Family functioning scales*. Results have shown that children usually tell their parents about their wishes or ask for a specific product several times. They rarely nag with the intention of getting a product. Parents react differently to their children's wishes: most of them usually explain to their children that they cannot get everything they want or they reconsider whether the child really needs a certain product. They rarely come up with excuses. We have found significant correlations between parents' purchasing styles and their reactions to children's requests. Those parents who tend to buy items which they were not planning to get, comply their children's wishes more often than those who stick to what they intended to purchase in the first place. Findings of the study were used to prepare a list of useful strategies for parents and teachers – how to discuss the effects of advertising with children.

Keywords: television advertising, commercials, children, parents, teachers

CC = 3940

*Naslov/Address: Polona Gradišek, univ. dipl. psih., asistentka, Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta, Kardeljeva ploščad 16, 1000 Ljubljana, Slovenija, e-mail: polona.gradisek@pef.uni-lj.si

Uvod

Otroci so izpostavljeni veliki količini oglasov. Otrok, star od 2 do 11 let, vidi v povprečju med 25 000 in 40 000 oglasov na leto (Committee on Communications, 2006; Comstock in Scharrer, 1999; Smith in Atkin, 2003; Strasburger, Wilson in Jordan, 2009), od tega približno 12 500 televizijskih oglasov za izdelke, namenjene neposredno njim. V ameriških otroških programih se najpogosteje pojavljajo oglasi za igrače, žitarice, sladkarije ter za restavracije s hitro pripravljeno hrano (Kunkel in Gantz, 1992); te štiri kategorije izdelkov predstavljajo približno 80% vseh oglasov za otroke. Oglaševanje igrač je še posebej izrazito v prednovoletnem času, ko včasih celo več kot polovica oglasov v okviru otroškega programa oglašuje igrače (Kunkel in Gantz, 1994, cit. v Kunkel in McIlrath, 2003).

Starši pogosto ne vedo, kako naj ravnajo, kadar si otroci želijo izdelke iz (televizijskih) oglasov. Učitelji in šolski svetovalni delavci jim lahko pomagajo s strokovnimi nasveti, da bodo pri otrocih spodbujali razvoj oglaševalske pismenosti. V prispevku so navedena nekatera potrebna znanja o značilnostih otrokovega kognitivnega procesiranja televizijskih oglasov ter vplivu oglasov na otroke.

Kognitivno procesiranje televizijskih oglasov

Otrokovo kognitivno procesiranje televizijskega oglaševanja je sestavljeno iz dveh komponent: sposobnost razlikovanja med televizijskim programom in oglasi ter sposobnost razumevanja prodajnega namena oglaševalcev (Smith in Atkin, 2003).

Razlikovanje med televizijskim programom in oglasi

Triletni otroci običajno ločijo oglas od programa, čeprav ju šele pri približno petih letih jasno razlikujejo. Na tej stopnji pravilno uporabljajo besedo »reklama« oz. »oglas«, vendar še vedno menijo, da so oglasi del programa (Butter, Popovich, Stackhouse in Garner, 1981, Levin, Petros in Petrella, 1982, cit. v Comstock in Scharrer, 2006). Zaradi različnih uporabljenih raziskovalnih metod raziskave ne dajejo popolnoma enoznačnih odgovorov o starosti, pri kateri otroci ločijo oglasna sporočila od programa. Ugotavljajo, da 70 % štiriletnikov in 90 % petletnikov pravilno prepozna televizijski oglas (Smith in Atkin, 2003; Strasburger, Wilson in Jordan, 2009), 90 % otrok, mlajših od pet let, pa ne zna jasno razložiti razlike med oglasom in televizijskim programom, čeprav ju že ločujejo (Roedder, 1999, cit. v Klemenčič, 2007). Pri razlikovanju med programom in oglasi se otroci v zgodnjem otroštvu najpogosteje opirajo na naslednje razlike: oglasi so kratki, programi dolgi; opazne so razlike v vsebini, saj oglas ostane nespremenjen po številnih prikazih, razlikujejo pa se tudi v slogu (Strasburger, Wilson in Jordan, 2009; Young, 1990). Za lažje razlikovanje med programom in oglasnimi sporočili so na televizijah

predvajana kratka obvestila, ki napovedo oglase (npr. prikaz napisa »Oglasi«). Vendar ta ne pripomorejo veliko k lažjemu razlikovanju med oglasi in programom (Palmer in McDowell, 1979; Stutts, Vance in Hudleson, 1981), saj so prekratka, da bi jih otroci opazili, ali preveč podobna programom. Pogosto so oblikovana na podlagi programa, ki ga prekinejo, npr. z glasbo ali voditeljem določene oddaje. V zadnjem času postaja razlikovanje med oglasi in programom vse težje zaradi novih prikritih oblik oglaševanja: predstavljanje produktov v filmih in televizijskih oddajah, pojavljanje televizijskih voditeljev v oglasih, hkratno oglaševanje risank in izdelkov, povezanimi z risankami (junaki – igrače, predmeti), sponzoriranje otroških programov ipd. (Committee on Communications, 2006). Razlikovanje je še težje, kadar se isti junaki pojavljajo v oglasih med programom, v katerem nastopajo, ali po njem. Novejša popularna oblika oglaševanja je tudi ta, da določen lik predstavlja blagovno znamko v televizijskih in tiskanih oglasih, prisoten je na embalaži izdelkov za otroke (npr. na otroških žitaricah), ter hkrati nastopa v stripih, risankah in filmih (Young, 1990).

Razumevanje namena oglasov

Večina otrok pred 8. letom starosti ne razume prepričevalnega namena oglasov (Comstock in Scharrer, 2006; Smith in Atkin, 2003; Strasburger, Wilson in Jordan, 2009), zato redko poročajo o prepričevalni in komercialni funkciji oglaševanja, kadar jih po tem vprašamo, pri starejših pa so tovrstni odgovori pogosti in naraščajo s starostjo. Otroci, mlajši od 8 let, naj bi bili torej kognitivno in psihološko nemočni pred vplivi oglaševanja, a so z njim kljub temu pogosto soočeni (Committee on Communications, 2006). V raziskavi Blosserja in Roberta iz leta 1985 (cit. v Comstock in Scharrer, 2006) je skoraj polovica otrok, mlajših od 7 let, prepoznala oglase, v katerih so prikazani izdelki, ki se jih lahko kupi, šele pri osmih letih pa je večina udeležencev razumela reklamno ozadje oglasa. Za primerjavo: pri novicah so otroci vseh starosti vedeli, da gre za novice. S starostjo se razumevanje namena oglasov poveča, naraščata kritičnost in nezainteresiranost za oglase, na proces med ogledom oglasa do nakupa izdelka pa vplivajo še vedenje prijateljev, pomembnih odraslih in otrokova motivacija. Tudi izobrazba staršev predstavlja enega izmed pomembnih dejavnikov, saj otroci staršev z višjo izobrazbo razumejo oglaševalsko ozadje pri nižji starosti kot otroci staršev z nižjo izobrazbo (Young, 1990). Visoka izpostavljenost oglasnim sporočilom sama po sebi ne pripomore k boljšemu razumevanju namena oglasov (Strasburger, Wilson in Jordan, 2009). Večina razlag razumevanja namena oglasov temelji na Piagetovi teoriji kognitivnega razvoja otroka, saj pri tej starosti otrok običajno prehaja iz predoperacionalne faze v analitično.

Vpliv televizijskih oglasov na otroke

Raziskave kažejo, da otroci, ki več gledajo televizijo, v večji meri izražajo želje po oglaševanih izdelkih ter jih tudi v večji meri kupujejo v primerjavi z otroki, ki gledajo te-

levizijo manj (Atkin, 1976; Goldberg, 1990). V eni od raziskav so primerjali novoletne želje nizozemskih otrok s takrat aktualnimi televizijskimi oglasi v prednovoletnem času (Buijzen in Valkenburg, 2000). Več kot polovica otrok si je želela vsaj enega od oglaševanih izdelkov, večji čas gledanja televizije pa se je izkazal kot pomemben napovednik želja po več oglaševanih izdelkih (kontrolirano glede na starost in spol otrok). Ta povezanost se s starostjo nekoliko manjša. Količina potrošniškega vedenja naraste, če so oglasi predvajani med programom, privlačnim za otroke, ter če je otrok pogosto prisoten pri nakupih s starši (Klingler in Groebel, 1994). Rezultati raziskav niso enotni glede takojšnjega vpliva oglasa na otrokovo izbiro izdelka. Roedder, Sternthal in Calder (1983, cit. v Young, 1990) so ugotovili, da so 9-letni otroci ne glede na svoje preference o določenem izdelku takoj reagirali pod vplivom oglasa, ko so morali oceniti podobne izdelke; 13-letniki so bili v večji meri zmožni obdržati svoje preference. Grüninger in Lindemann (2000) pa sta 4- do 8-letnim otrokom predvajala otroško oddajo, prekinjeno z oglasnim blokom. Na koncu eksperimenta so lahko otroci za darilo izbrali jajček presenečenja ali bonbone, za katere so nekateri v oglasnem bloku videli oglas. Dvakrat več otrok je izbralo jajček presenečenja, ne glede na to, ali so videli oglas za bonbone ali ne. Tudi Klingler in Groebel (1994) navajata, da skoraj nobena študija ni potrdila avtomatizma med oglasom in vedenjem po ogledu oglasa. Enkratni prikaz oglasa poveča otrokovo zavedanje o izdelku, večkratna izpostavljenost oglasom pa bolj vpliva na spreminjanje potrošniškega vedenja otrok (Gorn in Goldberg, 1980). Vendar se oglasi v običajnih televizijskih programih ponavljajo in s tem dosežejo drugačne učinke, na rezultate eksperimenta pa so verjetno vplivali tudi drugi dejavniki (npr. vpliv ostalih predvajanih oglasov ali poznavanje jajčka presenečenja od prej). Televizijsko oglaševanje nedvomno močno vpliva na otrokove želje, saj lahko že samo enkratni prikaz oglasa spremeni otrokovo zaznavanje oglaševanega izdelka (Strasburger, Wilson in Jordan, 2009). Na otrokovo preferenco in izbiro izdelka vplivajo tudi emocije ob otrokovem gledanju televizijskega oglasa ter emocionalna reakcija ob priklicu oglasa iz spomina (Young, 1990). Samo razumevanje namena oglasov torej ni dovolj, da bi preprečili njihov vpliv.

Ko so slovenske starše (Dodič in Videčnik, 2009) povprašali o vplivu oglasov na otroke, je 90% izmed 185 staršev ocenilo vpliv kot velik ali zelo velik. Starši so pripisali največji vpliv televizijskemu oglaševanju, uporabi poznanih risanih junakov, oglaševanju v tisku ter promoviranju izdelkov, pri katerem sodelujejo znane osebe. 89 % staršev je navedlo, da včasih ugodijo otrokovemu prigovarjanju, 9 % staršev pa običajno upošteva želje svojih otrok.

Rezultati številnih raziskav kažejo na jasno povezanost med televizijskim oglaševanjem in željami po oglaševanih izdelkih, vendar je težko določiti vzročnost. Možno je namreč tudi, da otroci, ki imajo bolj izraženo željo po nakupovanju igrač, iger, oblek in prigrizkov, v večji meri spremljajo televizijo z namenom iskanja informacij o novih izdelkih (Strasburger, Wilson in Jordan, 2009).

Liki, ki nastopajo v oglasu, lahko prispevajo k oblikovanju otrokovih socialnih stereotipov. Če sporočilo oglasa obljudlja koristi, kot so moč, rast, fizično odličnost ter inteligentnost, lahko otroci na te izdelke gledajo kot na nekaj, kar jih bo naredilo bolj

privlačne. Enako velja za socialni status. Glede na slovenski oglaševalski kodeks oglaševanje »ne sme ustvarjati podobe, da bodo otroci, če ne bodo imeli določenega izdelka, v primerjavi z vrstniki podrejeni, manjvredni ali manj priljubljeni.« (Slovenska oglaševalska zbornica (SOZ), 2009, str. 18). Na otrokovo samopodobo lahko vplivajo tudi oglasi, ki se nanašajo na superiornost določene blagovne znamke, npr. če je znamka x boljša od znamke y, otrok pa ne uporablja znamke x (Young, 1990). Tudi to je v Sloveniji regulirano v oglaševalskem kodeksu: oglaševanje pri otrocih »ne sme zbuja občutka, da nimajo dovolj poguma, občutka dolžnosti ali pripadnosti, če ne bodo kupili ali drugih spodbujali k nakupu določenega izdelka« (SOZ, 2009, str. 18).

Vpliv oglasov je še posebno velik, kadar ni jasne ločnice med oglasom in programom, kadar so izdelki v oglasih za otroka privlačni (npr. igrače in sladkarije), kadar oglasi s svojo obliko pritegnejo otrokovo pozornost (npr. triki, zanimivo dogajanje, glasni zvoki, žive barve) ter kadar je oglaševanje povezano z otroku znanimi nastopajočimi (npr. otroci, junaki iz risank, fantazijska bitja). Vplive oglaševanja pa lahko ublažimo s stilom starševstva, časom gledanja televizije in pogovorom o oglasih.

Vpliv staršev na otrokova stališča do oglasov

Številne raziskave z različnimi uporabljenimi metodologijami potrjujejo, da otroci zaznavajo in sprejemajo televizijske oglase drugače, če so starši kritični do oglasov ali ne, če med skupnim gledanjem oglase komentirajo ter če se z otroki po koncu oglasov pogovarjajo o njih ali ne. Stališča 9- do 10-letnih otrok o oglasih so močno povezana s stališči njihovih mater (Ward, Wackman in Wartella, 1977). V raziskavi Böckelmann, Huberja in Middelmanna (1979) je bil delež otrok, ki so jim bili oglasi všeč, dvakrat večji od povprečja, če so njihovi starši z zadovoljstvom gledali in sprejemali oglase. Bolj pozitivna stališča do oglasov so imeli otroci, živeči v centru večjih mest. Starši mlajših otrok so kazali večjo pripravljenost gledati oglase skupaj z otrokom kot starši starejših otrok. Večina staršev oglasov ni komentirala med njimi ali po njih. Komentiralo je le 8 % staršev, ki so uživali med gledanjem oglasov, ter 13% staršev, ki so oglasom neodobravajoče nasprotovali. 80 % otrok med četrtem in devetim razredom je odgovorilo, da se včasih s starši pogovarjajo o tem, kje se lahko ugodno nakupuje ter na kaj mora biti posameznik pozoren pri nakupovanju. Izkazalo se je, da se v družinah z nižjim socialnoekonomskim statusom o tem manj govori. Clancy-Hepburn, Hickey, Nevill (1974, cit. v Young, 1990) so ugotovili, da kažejo otroci zaposlenih mater manj pozitivna stališča do oglasov kot otroci gospodinj.

Sodelovanje med šolo in starši na področju razvoja oglaševalske pismenosti otrok

Šole naj bi pomagale družinam razvijati spoznanja in potrebne spretnosti pri razumevanju njihovega otroka v različnih obdobjih (Vec, 2009). Ena pomembnih tem, s katero se starši vsakodnevno srečujejo, a pogosto ne vedo, kako naj ravnajo, je vpliv

oglaševanja na njihove otroke. V današnjem času je pomembno, da so otroci medijsko in oglaševalsko pismeni. To pomeni, da znajo analizirati, vrednotiti in kritično ocenjevati medije ter prepoznati oglaševanje, razumeti njegov namen in (pre)poznavati oglaševalske taktike. Če bomo pri otrocih razvijali oglaševalsko pismenost, bodo bolj pozorni na vpliv oglasov na njihove želje in bodo bolj preudarni pri željah in izbiri izdelkov. V preteklosti je bilo izvedenih nekaj študij, ki so preučevale vpliv poučevanja oglaševalske pismenosti. Ugotovili so, da lahko poučevanje o namenu oglasov poveča otrokovo kritičnost do oglaševanja (Roberts, Christenson, Gibson, Mooser in Goldberg, 1980, cit. v Johnson in Young, 2003) ter da lahko vpliva na manj izražanja želja po izdelkih iz oglasov (Robinson idr., 2001, cit. v Johnson in Young, 2003).

V slovenski osnovni šoli lahko učenci izberejo izbirni predmet Vzgoja za medije, ki poteka v 7., 8. in 9. razredu. Vsako leto je tematika posvečena enemu od medijev: tisku, radiu in televiziji. V okviru izbirnega predmeta naj bi se učenci »opismenjevali za kritično in ustvarjalno uporabo sporočil v medijsko zasičeni družbi /.../ in pridobili znanje in navade, ki jih bodo iz pasivnih potrošnikov izoblikovale v aktivne državljane« (Košir, Erjavec, Volčič, 2006, str. 5). Z oglaševanjem se učenci, ki izberejo predmet Vzgoja za medije, srečajo v 7. in 8. razredu v okviru obravnave tiska in radia. Cilji predmeta, povezani z oglaševalsko pismenostjo, so: razlikovanje novinarskega besedila od oglaševanja, poznavanje značilnosti oglasov in prepričevalne narave oglaševanja in zavedanje lastne percepcije oglasnih sporočil (Košir, Erjavec, Volčič, 2006). V okviru predmeta naj bi tudi oblikovali oglas. V 9. razredu se, glede na učni načrt, televizijskega oglaševanja ne dotaknejo, čeprav so predvsem televizijski oglasi tisti, ki še posebej pritegnejo pozornost otrok. Dobro je, da imajo učenci možnost, da se v šoli v okviru izbirnega predmeta usmerjeno in načrtno spoznavajo z oglaševanjem. Ker pa gre za izbirni predmet, znotraj katerega je le (manjši) del vsebin namenjen oglaševanju, je pomembno, da razvijamo oglaševalsko pismenost otrok tudi sicer – učitelji med rednim poukom, kadar lahko učne vsebine smiselno dopolnijo s pogovorom o oglaševanju, predvsem pa imajo pomembno vlogo starši. V ta namen lahko šole organizirajo delavnice ali srečanja za starše na temo oglaševalske pismenosti ter spodbujajo učitelje, da se na roditeljskih sestankih s starši pogovarjajo o vprašanih glede vpliva oglaševanja na otroke. Pomembno je, da so srečanja učiteljev ali šolskih svetovalnih delavcev s starši dobro načrtovana ter da komunikacija med starši in učitelji oz. svetovalnimi delavci ni usmerjena le v informiranje, temveč v demokratičen dialog, saj ima tako lahko dolgoročnejši učinek (Vec, 2009). Ne smemo pozabiti na učitelje, ki potrebujejo za področje sodelovanja s starši stalno podporo in pomoč s strani svetovalne službe in sodelavcev ter ustrezne kompetence (Resman, 1992). Za svetovanje staršem, kako naj se z otrokom pogovarjajo o oglaševanju ter kako naj se odzivajo na njihove želje, so potrebna ustrezna znanja s področja razvoja oglaševalske pismenosti.

Problem in hipoteze

V raziskavi smo želeli ugotoviti, kako otroci izražajo želje po izdelkih iz oglasov ter kako se starši odzivajo na njihove želje. Želeli smo preučiti dejavnike, s katerimi se oboje povezuje. Raziskave kažejo, da čas gledanja televizije staršev negativno korelira s socialnim statusom, z izobrazbo in s prihodkom (Allehof in Schmidt, 1983, Buß, 1985, Huhn, 1982, Voll, Singer, Singer, Desmond, Calam in Colimore, 1989, v cit. Grüninger in Lindemann, 2000) ter se pozitivno povezuje s časom otrokovega gledanja televizije. Otroci, ki več gledajo televizijo, glede na predhodne raziskave v večji meri izražajo želje po oglaševanih izdelkih v primerjavi z otroki, ki gledajo televizijo manj (Atkin, 1975b, cit. v Comstock in Scharrer, 2006; Atkin, 1976; Buijzen in Valkenburg, 2000; Goldberg, 1990; Stoneman in Brody, 1982, cit. v Young, 1990). V predhodnih raziskavah nismo zasledili, s katerimi dejavniki se povezujejo odzivi staršev na želje otrok po izdelkih iz oglasov.

Na podlagi navedenih raziskav smo postavili naslednje hipoteze:

- H1: Čas otrokovega gledanja televizije se negativno povezuje s starševskim usmerjanjem otrokovega gledanja televizije.
- H2: Večina otrok izraža želje po izdelkih, ki jih vidijo v televizijskih oglasih.
- H3: Otroci, ki v večji meri gledajo televizijo, izražajo več želja po izdelkih iz televizijskih oglasov.
- H4: Otroci, ki pogosteje spremljajo starše pri nakupovanju, v večji meri izražajo želje po izdelkih iz oglasov.
- H5: Večji starševski nadzor otrokovega gledanja televizije se negativno povezuje s pogostostjo otrokovega izražanja želja po izdelkih iz oglasov.
- H6: Otroci iz družin, ki se razlikujejo v odnosih med družinskimi člani in stilu starševstva, različno pokažejo staršem, da si želijo izdelke iz oglasov.

Metoda

Udeleženci

V raziskavi je sodelovalo 133 staršev otrok, starih od 3 do 9 let (107 mater in 26 očetov). Pridobili smo podatke za 133 otrok, med njimi 64 deklic in 69 dečkov (povprečna starost $M = 6,50$; $SD = 1,905$). V večini družin v vzorcu imajo starši po dva otroka. Večina otrok (122) iz vzorca živi z obema staršema, 11 družin je ločenih. Največ staršev ima srednješolsko ali univerzitetno izobrazbo.

Pripomočki

Udeleženci so izpolnili tri vprašalnike: Vprašalnik o odzivih otrok in staršev na oglaševanje, Prilagojen vprašalnik starševskega nadzora otrokovega gledanja televizije in Lestvico funkcioniranja družine.

Vprašalnik o odzivih otrok in staršev na oglaševanje je bil sestavljen za namen pričujoče raziskave. Sestavlja ga 52 vprašanj, na katera udeleženci s pomočjo 5-stopenjske lestvice odgovarjajo o pogostosti otrokovega ali lastnega vedenja. V vprašalniku so (poleg demografskih podatkov) zajeta vprašanja o pogostosti gledanja televizije, otrokovem izražanju želja po izdelkih iz televizijskih oglasov in odzivih staršev, o otrokovem spominu za oglase ter nakupovalnem stilu staršev. Zanesljivost posameznih lestvic (lestvice način in pogostost otrokovega izražanja želja po izdelkih iz televizijskih oglasov, gledanje televizije otrok in staršev, otrokov spomin za oglase, način nakupovanja staršev) na pričujočem vzorcu variira med $\alpha = ,65$ in $\alpha = ,91$.

Prilagojen vprašalnik starševskega nadzora otrokovega gledanja televizije (Parental control of children's television viewing; Abelman in Pettey, 1989) starše sprašuje o tem, kako pogosto nadzorujejo, določajo in omejujejo otrokovo gledanje televizije ter kako pogosto se pogovarjajo o vsebinah oddaj in televizijskih oglasov. Vprašalnik sestavlja 15 vprašanj, ki tvorijo 3 lestvice: *restriktivnost* (omejevanje otrokovega gledanja televizije), *evaluativnost* (pogovor o motivih in dejanjih televizijskih junakov ter o namenu oglasov) in *neosredotočen nadzor* (skupno gledanje televizije otrok in staršev ter na pogovor o vsebini oddaj, ki jih gledajo.). Zanesljivost lestvic v pričujočem vzorcu se giblje med $\alpha = ,65$ in $\alpha = ,91$.

Lestvica funkcioniranja družine (ICPS Family functioning scales; Noller, 1992) je sestavljena iz treh podlestvic: *intimnost* (stopnja bližine in naklonjenosti med družinskimi člani ter odprtost v družinski komunikaciji), *konflikt* (nerazumevanje in medsebojno oviranje družinskih članov ter težave v reševanju problemov in načrtovanju) in *stil starševstva* (stopnja upoštevanja mnenja vseh družinskih članov pri oblikovanju pravil, izražanja lastnega mnenja ter sposobnosti poskrbeti zase). Lestvico funkcioniranja družine sestavlja 30 trditev, na katere udeleženci odgovarjajo na 5-stopenjski lestvici strinjanja. Zanesljivosti podlestvic v pričujočem vzorcu se gibljejo med $\alpha = ,75$ in $\alpha = ,89$.

Postopek

Udeležence smo pridobili s pomočjo učiteljic, vzgojiteljic, vzgojiteljev in zdravnic pediatrij, ki so vprašalnike posredovali staršem otrok, starih od 3 do 9 let. Izmed 250 razdeljenih vprašalnikov smo prejeli 133 izpolnjenih. Pridobivanje in anketiranje udeležencev je potekalo skladno z etičnimi standardi raziskovanja v psihologiji.

Rezultati

V rezultatih so najprej predstavljeni rezultati o gledanju televizije otrok in staršev (kako pogosto otroci in starši gledajo televizijo ter s katerimi dejavniki se povezuje čas gledanja televizije). Sledijo rezultati glede izražanja želja otrok staršem po izdelkih iz televizijskih oglasov ter s katerimi dejavniki se povezuje njihovo izražanje želja. V zadnjem delu rezultatov so predstavljeni odzivi staršev na želje otrok po izdelkih iz oglasov.

Čas in dejavniki gledanja televizije otrok

Tabela 1. *Odgovori o pogostosti gledanja televizije otrok in staršev.*

	TV otroci		TV starši	
	<i>f</i>	%	<i>f</i>	%
Nikoli	3	2,3	3	2,3
Nekajkrat mesečno	6	4,5	7	5,3
Nekajkrat tedensko	41	30,8	45	33,8
Vsak dan manj kot eno uro	70	52,6	53	33,9
Vsak dan več kot dve uri	12	9,0	23	17,3

Tabela 1 prikazuje, kako pogosto gledajo televizijo otroci in starši. Želeli smo ugotoviti, s katerimi dejavniki se povezuje čas gledanja televizije otrok (npr. čas gledanja televizije staršev, izobrazba staršev, starševsko usmerjanje otrokovega gledanja televizije). Čas gledanja televizije staršev in otrok se ni razlikoval statistično pomembno ($Z = -0,229, p = ,819$), izobrazba staršev pa je pomembno, a negativno, korelirala s časom gledanja televizije otrok in staršev ($\tau = -,191, p < ,05$). Čas otrokovega gledanja televizije se ni povezoval statistično pomembno z rezultatom na lestvici restriktivnosti iz vprašalnika Starševski nadzor otrokovega gledanja televizije ($\tau = -,041, p > ,05$), ki se nanaša na starševsko usmerjanje otrokovega gledanja televizije. V analizah smo uporabili neparametrično statistiko, ker podatki, dobljeni na našem vzorcu, odstopajo od normalne distribucije.

Izražanje želja

Starše smo v Vprašalniku o odzivih otrok in staršev na oglaševanje vprašali, ali njihovi otroci izražajo želje po izdelkih iz oglasov. 73 % staršev iz vzorca je odgovorilo pritrdilno. Želeli smo preučiti dejavnike, s katerimi se povezuje otrokovo (pogostejše) izražanje želja. Predvidevali smo, da bodo otroci, ki več gledajo televizijo ali večkrat spremljajo starše pri nakupih, pogosteje izražali želje po izdelkih iz oglasov. Čas gledanja

televizije se ni povezoval pomembno s tem, ali otroci izrazijo željo po izdelku iz televizijskega oglasa ali ne ($r_b = ,132, p > ,100$), prav tako ni bilo pomembne korelacije s pogostostjo spremljanja staršev pri nakupih in (pogostejšim) izražanjem želja ($r_b = ,096, p > ,100$). Lestvice vprašalnika starševskega nadzora otrokovega gledanja televizije so z izražanjem želja po izdelkih korelirale negativno, vendar je bila le korelacija z lestvico neosredotočen nadzor statistično pomembna (neosredotočen nadzor: $r_b = -,160, p < ,05$, restriktivnost: $r_b = -,081, p > ,05$, evaluativnost: $r_b = -,082, p > ,05$).

Zanimalo nas je, na kakšen način otroci izrazijo svoje želje po izdelkih staršem. Rezultate prikazuje tabela 2.

Tabela 2. *Odgovori staršev na vprašanje, kako otrok izrazi željo po izdelku iz oglasa.*

Vedenje otroka	<i>M</i>	<i>SD</i>
Pove, da si izdelek želi.	2,87	1,21
Večkrat omenja, da bi rad imel izdelek.	2,55	1,22
V trgovini prinese izdelek iz police.	1,94	1,03
Bolj je priden kot ponavadi.	1,70	0,97
Skače od želje oz. sitnari.	1,48	0,81

Pogostost prisotnosti otrok pri nakupih (skupaj s starši) se je pomembno povezovala s skoraj vsemi oblikami vedenja, s katerimi otrok pokaže, da si nečesa želi. Najvišja korelacija je bila z vedenjem »Večkrat omenja, da bi rad imel izdelek«. Korelacije prikazuje tabela 3.

Tabela 3. *Kendallovi koeficienti korelacije med pogostostjo nakupov, pri katerih starše spremlja otrok, ter vedenji, s katerimi otrok pokaže, da si želi izdelka iz televizijskega oglasa.*

Vedenje otroka	τ
Večkrat omenja, da bi rad imel izdelek.	,223**
Bolj je priden kot ponavadi.	,215**
V trgovini prinese izdelek iz police.	,198*
Skače od želje oz. sitnari	,162*
Pove, da si izdelek želi.	,139

* $p < ,05$. ** $p < ,01$.

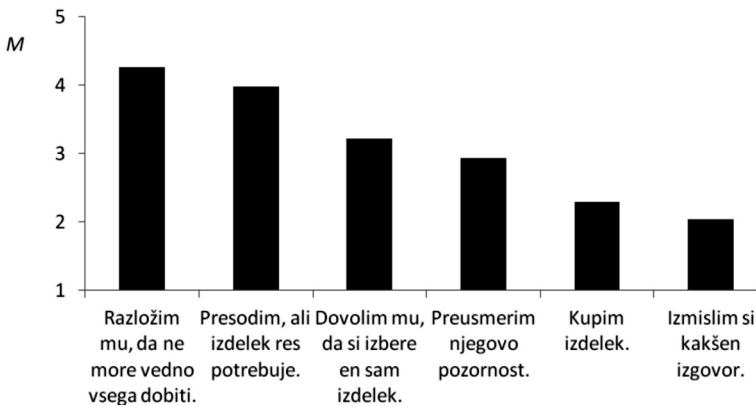
Izračunali smo tudi korelacije med rezultati na lestvicah vprašalnika starševskega nadzora otrokovega gledanja televizije in tem, kako otrok pokaže željo po izdelku iz oglasa. Izmed vseh treh lestvic (restriktivnost, evaluativnost, neosredotočen nadzor) so se pokazale pomembne korelacije le pri lestvici restriktivnosti, in sicer z dvema oblikama

vedenja: »V trgovini prinese izdelek s police« ($\tau = ,156, p < ,05$) ter »Bolj je priden kot ponavadi« ($\tau = ,168, p < ,05$).

Zanimalo nas je, ali otroci iz različnih družin na različne načine pokažejo staršem, da si želijo izdelke iz oglasov. Rezultati na lestvicah vprašalnika družinskih odnosov so pomembno korelirali z vedenjem otrok le pri lestvici konflikt, in sicer z dvema oblikama vedenja: »Skače od želje oz. sitnari« ($\tau = ,165, p < ,05$) ter »Bolj je priden kot ponavadi« ($\tau = ,144, p < ,05$).

Odzivi staršev na želje otrok, ki izhajajo iz televizijskih oglasov

Na vprašanje »Kako pogosto kupite izdelek, kadar otrok vztraja, da ga želi imeti?«, je največ staršev v vzorcu (45,9 %) odgovorilo z redko, približno tretjina (35,3 %) staršev je odgovorila z včasih, nobeden izmed staršev pa ni odgovoril, da otroku vedno kupi izdelek. Slika 1 prikazuje pogostost različnih odzivov staršev na otrokove izražene želje po izdelku iz oglasa.

Slika 1. Povprečna pogostost posameznih odzivov staršev na otrokovo vztrajanje, da želi nekaj imeti.

Želeli smo preveriti, ali se način nakupovanja staršev povezuje s tem, kako pogosto starši ugodijo otrokovim željam. Dobili smo nekatere pomembne korelacije: z vprašanjem »Kako pogosto kupite izdelek, ker otrok vztraja, da ga želi imeti?« je najvišje koreliral stil nakupovanja, pri katerem starši kljub nakupovalnemu seznamu kupijo tudi kaj drugega. Dobljene korelacije prikazujemo v tabeli 4.

Tabela 4. *Kendallovi koeficienti korelacije med vprašanjem, kako pogosto starši kupijo otroku nekaj, ker vztraja, da želi imeti, ter načinom nakupovanja staršev.*

	τ
Kljub seznamu kupim tudi kaj drugega.	,303**
V trgovini se sproti odločim, kaj bom kupil/a.	,242**
Nakupujem brez nakupovalnega seznama.	,222**
Doma premislim, kaj potrebujem, a ne napišem seznama.	,106
Doma si napišem seznam stvari, ki jih moram kupiti.	-,129
Kadar imam seznam stvari, se ga striktno držim.	-,191*

* $p < ,05$. ** $p < ,01$.

Želeli smo preveriti povezave med otrokovim načinom izražanja želja po izdelkih iz oglasov ter odzivi staršev na otrokove želje. V tabeli 5 zaradi boljše preglednosti prikazujemo le pomembne korelacije.

Tabela 5. *Kendallovi koeficienti korelacije med otrokovimi načini izražanja želja ter odzivi staršev na otrokove želje.*

	Kupim izdelek.	Dovolim mu, da si izbere en sam izdelek.	Preusmerim njegovo pozornost.	Izmislím si kakšen izgovor.
V trgovini prinese izdelek s police.				,180*
Večkrat omenja, da bi rad imel izdelek.	,171*			
Skače od želje oz. sitnari.	,200*	,163*		,270**
Bolj je priden kot ponavadi.	,183*		,212**	

* $p < ,05$. ** $p < ,01$.

Razprava

Čas in dejavniki gledanja televizije otrok

Večina staršev v našem vzorcu je za svoje otroke in zase označila, da običajno gledajo televizijo vsak dan manj kot eno uro, po pogostosti pa jim sledijo otroci in starši, ki gledajo televizijo nekajkrat tedensko. Otroci med 3. in 11. letom naj bi povprečno gledali televizijo 3 ure in 7 minut dnevno (ZDA; Comstock in Scharrer, 2006), 1 uro in 41 minut (Nemčija; Grüniger in Lindemann, 2000) oz. med 2 uri in pol do 3 ure dnevno (Slovenija; Žnidaršič, 2005). Predvidevali smo pomembno pozitivno povezanost med časom gledanja

televizije staršev in otrok ter negativno povezanost obeh z izobrazbo staršev, kar smo na našem vzorcu tudi potrdili. Predhodne raziskave kažejo visoke korelacije gledanja televizije otrok in staršev ter negativne korelacije s socialnim statusom, izobrazbo (v našem primeru smo jo uporabili kot mero socialnoekonomskega statusa – v nadaljevanju SES) in prihodkom (Allehof in Schmidt, 1983, Buß, 1985, Huhn, 1982, Voll, Singer, Singer, Desmond, Calam in Colimore, 1989, cit. v Grüninger in Lindemann, 2000). Grüninger in Lindemann (2000) navajata, da otroci staršev s srednjo ali višjo izobrazbo v manjši meri gledajo televizijo in se več ukvarjajo z drugimi aktivnostmi (npr. športne aktivnosti, glasbena šola), za otroke z nižjim socialnim statusom pa predstavlja televizija eno glavnih prostočasnih aktivnosti. V hipotezi H1 smo predvidevali negativno korelacijo med starševskim usmerjanjem otrokovega gledanja televizije in časom otrokovega gledanja televizije, vendar hipoteze nismo potrdili. Sklepamo, da starši v našem vzorcu omejujejo otrokovo gledanje televizije v večji meri vsebinsko kot časovno tako, da določijo oddaje oz. programe, ki jih otroci lahko gledajo in gledanja ne omejujejo časovno.

Izražanje želja po izdelkih iz televizijskih oglasov

Kar 73 % staršev iz vzorca je odgovorilo, da njihovi otroci izražajo želje po izdelkih iz televizijskih oglasov, s čimer smo potrdili hipotezo H2. Tudi rezultati številnih raziskav kažejo na jasno povezanost med televizijskim oglaševanjem in željami otrok po oglaševanih izdelkih (Comstock in Scharrer, 1999, 2006; De Domenico, 1975; Strasburger, Wilson in Jordan, 2009). Preverjali smo, ali se mlajši in starejši otroci razlikujejo v načinih, s katerimi pokažejo staršem, da so si zapomnili določen oglas. Rezultati kažejo, da šolski otroci v našem vzorcu (v našem primeru to pomeni otroke od vstopa v šolo do 9. leta starosti) večkrat povedo citat iz oglasa ter govorijo o oglasu kot predšolski. K željam lahko pripomore tudi vedno večji vpliv vrstnikov, ki imajo v srednjem in poznem otroštvu pomembnejšo vlogo kot v zgodnejših razvojnih obdobjih (Marjanovič Umek in Zupančič, 2004). Glede na posameznikovo pripadnost vrstniškimi skupinam in čas, ki ga šolski otroci preživijo v vrstniških skupinah, si otroci nečesa želijo (dlje časa) tudi zato, ker je to trenutno modno med vrstniki. Vpliv vrstnikov je največji na področjih, kot so oblačenje, moda, glasba idr. (Berndt, Miller in Park, 1989). Kakovost vrstniških odnosov je neposredno povezana z razvojem govornih sposobnosti, zlasti medsebojne komunikacije in socialne kognicije (Marjanovič Umek in Zupančič, 2004).

Raziskave kažejo, da otroci, ki v večji meri gledajo televizijo, običajno izražajo več želja po izdelkih, ki jih oglašujejo v televizijskih oglasih (Atkin, 1976; Buijzen in Valkenburg, 2000; Goldberg, 1990), vendar se v našem vzorcu to ni potrdilo. Tako hipoteze H3 nismo potrdili.

Če starši omejujejo otrokovo gledanje televizije (lestvica restriktivnost na vprašalniku starševskega nadzora otrokovega gledanja televizije), vidi otrok manj oglasov, zato bi pričakovali, da redkeje izraža želje po izdelkih; ter bolj ko se starši z otrokom pogovarjajo o televizijskem dogajanju, manjši vpliv bi lahko imeli oglasi na otrokove želje

(lestvici evaluativnost in neosredotočen nadzor). Zato smo v hipotezi H5 predvidevali, da se bo večji starševski nadzor otrokovega gledanja televizije negativno povezoval s pogostostjo otrokovega izražanja želja po izdelkih iz oglasov. Odgovori staršev, ali otrok kdaj izrazi željo po izdelkih, pomembno negativno korelirajo le z rezultatom na lestvici neosredotočen nadzor, ki se nanaša na skupno gledanje televizije otrok in staršev, pogovarjanje o oddaji ter spodbujanje uporabe televizijskega sporeda. Vtis je, da pogovarjanje o oddajah (in oglasih) do neke mere pripomore k temu, da oglasi na otroka nekoliko manj vplivajo oz. da so do njih nekoliko bolj kritični. Tudi predhodne raziskave potrjujejo, da otroci zaznavajo in sprejemajo televizijske oglase različno glede na to, ali starši med skupnim gledanjem oglase komentirajo ter če se z otroki po koncu oglasov o njih pogovarjajo ali ne (Böckelmann, Huber in Middelmann, 1979). Možno pa je tudi, da se starši, ki se z otroki pogovarjajo o televizijskih vsebinah, bolj zavedajo vpliva oglasov in so na vprašanje o otrokovem vedenju kot posledici oglasov odgovarjali nekoliko bolj socialno zaželeno. Korelaciji med otrokovim izražanjem želja po oglasih in lestvicama restriktivnost in evaluativnost nista statistično pomembni (do česar je prišlo verjetno tudi zaradi korelacije med lestvico in eno spremenljivko), sta pa negativni. To sicer nakazuje trend, da otroci staršev, ki nadzorujejo njihovo gledanje televizije, v nekoliko manjši meri izražajo želje po izdelkih iz oglasov, vendar hipoteze H5 ne moremo potrditi.

Ko smo preverjali korelacije lestvic vprašalnika nadzora otrokovega gledanja televizije z oblikami vedenja, s katerimi otrok pokaže želje po izdelkih iz oglasov, je prišlo do pomembnih korelacij le pri lestvici restriktivnost. Korelaciji restriktivnosti z oblikama vedenja »V trgovini prinese izdelek s police« ter »Bolj je priden kot ponavadi« sta proti pričakovanjem pozitivni. Zdi se, da starši, ki omejujejo otrokovo gledanje televizije, otrokom dovolijo spremljanje otroških programov (npr. ob sobotnih in nedeljskih jutrih oz. dopoldnevih ter večerne risanke med tednom), vendar je ravno znotraj teh programov veliko oglasov, namenjenih otrokom. Zato vidijo otroci oglase za izdelke, ki so v njihovem interesu, ter nato v trgovini prepoznajo oglaševane izdelke.

Predvidevali smo, da otroci, ki pogosteje spremljajo starše pri nakupovanju, v večji meri izražajo želje po izdelkih iz oglasov (hipoteza H4). Hipoteze nismo potrdili, iz česar lahko sklepamo, da prisotnost otroka v nakupovalni situaciji sama po sebi ne pripomore pomembno k temu, da bi otrok izražal več želja po izdelkih, za katere oglase je videl na televiziji.

V hipotezi H6 smo predvidevali, da otroci iz različnih družin različno izražajo staršem svoje želje po izdelkih iz oglasov. Lestvica konflikt (vprašalnik družinskih odnosov) je pomembno korelirala z vedenjema »Skače od želje oz. sitnari« ter »Bolj je priden kot ponavadi«, kar nakazuje, da otroci v družinah z višjo stopnjo konfliktnosti med otroki in starši svoje želje izražajo z vedenji, pri katerih je v ospredju namen čim hitrejšega doseganja cilja. Oblika otrokovega vedenja »Bolj je priden kot ponavadi« lahko v družinah z večjim nerazumevanjem med družinskimi člani pomeni podrejanje otroka željam staršev, vedenje »skače od želje oz. sitnari« pa se lahko nanaša na otrokovo »izsiljevanje« staršev. Oblika vedenja »Bolj je priden kot ponavadi« je izmed petih oblik vedenja, katerih pogostost so ocenjevali starši, najbolj posredno povezano z izražanjem

želja. Morda so v ozadju dobljene pozitivne korelacije tudi drugi dejavniki – ta oblika vedenja se povezuje z nekaterimi odzivi staršev na želje otrok (»Izmislil si nek izgovor«, »Preusmerim njegovo pozornost«). Ker se stopnja konfliktnosti med otroki in starši pozitivno povezuje s socialnoekonomskim statusom (SES) staršev, ta pa negativno s časom gledanja televizije, lahko sklepamo, da ima na dobljeno pomembno korelacijo posreden vpliv tudi SES: otroci z nižjim SES v večji meri gledajo televizijo, kar kažejo tudi predhodne raziskave (npr. Desmond, Calam in Colimore, 1989, cit. v Grüninger in Lindemann, 2000), vedenje »Bolj je priden kot ponavadi« pa je v našem vzorcu nekoliko bolj pogosto pri otrocih staršev z nižjim SES. Hipotezo H6 smo torej potrdili.

Predvidevali smo, da otroci, s katerimi se starši ne pogovarjajo o namenu oglasov, raje gledajo oglase kot otroci staršev, ki se z njimi o oglasih pogovarjajo, vendar nismo dobili pomembne korelacije. Ker pa je šlo zopet za korelacijo med dvema spremenljivkama in korelacija niti ne bi mogla biti visoka, lahko že iz smeri korelacije pridobimo določeno informacijo – korelacija je negativna, kar nakazuje trend, da morda tudi otroci v našem vzorcu nekoliko manj radi gledajo oglase, če se starši z njimi pogovarjajo o njihovem namenu oz. pomenu. Wiman (1983, cit. v Young, 1990) navaja, da otroci staršev z negativnimi stališči do oglaševanja bolje razumejo namen in naravo oglaševanja. Verjetno se starši z bolj negativnimi stališči do oglasov o njih tudi več pogovarjajo s svojimi otroki. Nepomembna korelacija bi bila lahko tudi odraz tega, da otroci šele pri starosti 8 let večinoma razumejo oglaševalsko ozadje (Comstock in Scharrer, 2006; Strasburger, Wilson in Jordan, 2009), zaradi česar morda starševski poskusi razlage namena oglasov otrokom iz našega vzorca ne pripomorejo zelo veliko k otrokovemu razumevanju glavne funkcije oglasov.

Odzivi staršev na želje otrok, ki izhajajo iz televizijskih oglasov

Starši iz vzorca otroku najpogosteje razložijo, da ne more vedno vsega dobiti, in presodijo, ali otrok izdelek res potrebuje, najredkeje si izmislijo izgovor. Največ staršev v vzorcu je odgovorilo, da *redko* kupijo izdelek, kadar otrok vztraja, da ga želi imeti, približno tretjina staršev pa je odgovorila z *včasih*. Preverjali smo tudi dejavnike, ki bi se lahko povezovali s pogostostjo popuščenja željam otrok. Večina korelacij z vprašanjem »Kako pogosto kupite izdelek, kadar otrok vztraja, da ga želi imeti?« ni statistično pomembnih. Poleg merskih omejitev gre pri vprašanju, kako pogosto starši popustijo otrokovim željam, tudi za vpliv drugih dejavnikov, ki jih v raziskavi nismo zajeli. Na odločitev staršev o morebitnem nakupu izdelka otroku zagotovo vplivajo tudi vrsta in cena izdelka, višina družinskega prihodka, stil starševstva v posameznih družinah ter ne nazadnje tudi kontekst v trenutku, ko otrok izrazi željo. S popuščanjem staršev pozitivno korelirajo načini nakupovanja, pri katerih starši dopuščajo možnost, da bodo kljub seznamu kupili tudi kaj drugega, nakupujejo brez nakupovalnega seznama ali pa se v trgovini sproti odločajo, kaj bodo kupili. Nasprotno pa je pomembna negativna korelacija z vprašanjem o pogostosti nakupa izdelka otroku pri postavki »Kadar imam seznam stvari, se ga striktno držim«. Zdi se, da so starši, ki dopuščajo možnost, da bodo kupili še kaj,

česar niso nameravali, bolj pripravljeni popustiti otrokom, saj morda tudi sami večkrat kupijo, kar jim je všeč, pa čeprav tega najprej niso nameravali kupiti.

Predvidevali smo, da se bodo starši različno odzivali na otrokove želje po izdelkih iz oglasov glede na odnose v družini ter glede na stopnjo starševskega usmerjanja otrokovega gledanja televizije. Lestvice evaluativnost, neosredotočen nadzor, stil starševstva in intimnost pozitivno korelirajo z odzivi staršev »Dovolim mu, da si izbere en sam izdelek« in »Presodim, ali izdelek res potrebuje« ter negativno z »Izmislil si kakšen izgovor«. S slednjim in z odzivom »Preusmerim njegovo pozornost« pozitivno korelira lestvica konflikt, ki se, kot že omenjeno, nanaša na rigidnost pravil v družini, napačno razumevanje družinskih članov, prisotnost jeze, težave pri sprejemanju odločitev in načrtovanju, želje po spremembi drug drugega in neodkritost. Navedeni odzivi staršev se vsebinsko razlikujejo – nekateri od staršev zahtevajo, da presodijo o ustrezni reakciji na otrokovo željo, da otrokom razložijo, zakaj jim ne kupijo nekega izdelka oz. postavijo meje otrokom (npr. »Dovolim mu, da si izbere en sam izdelek«, »Presodim, ali izdelek res potrebuje«), pri drugih pa vložek v pogovor z otrokom ni potreben (»Izmislil si kakšen izgovor«). Starši se pričakovano različno odzivajo na želje otrok po nakupu oglaševanih izdelkov. Zanimivo je, da izmed možnih odzivov staršev le odziv »Izmislil si kakšen izgovor« pomembno korelira z izobrazbo staršev ($\tau = -,213$, $p < ,01$), ki nam v raziskavi služi kot pokazatelj SES družine. Korelacija je negativna, prav tako tudi korelacija med izobrazbo in rezultatom na lestvici konflikt ($\tau = -,149$, $p < ,05$). Iz navedenih korelacij lahko opazimo pomemben posreden vpliv SES na procese v družini. V družinah (iz našega vzorca) z nižjim SES so v večji meri prisotni jeza, nerazumevanje in neodkritost, kar se odraža na različnih nivojih družinskih odnosov: otroci več gledajo televizijo, iz česar bi lahko sklepali na manjšo vpletenost staršev pri vzgoji otrok, starši pa se na želje otrok nekoliko drugače odzivajo kot starši z višjim SES. Korelacije med vedenji otrok, s katerimi pokažejo staršem, da si nečesa želijo, ter odzivi staršev kažejo na pozitivne povezave med vedenji »Večkrat omenja, da bi rad imel izdelek«, »Skače od želje oz. sitnari« ter »Bolj je priden kot ponavadi« in odzivom staršev »Kupim izdelek«. Zdi se, da se starši na navedena vedenja otrok pogosteje odzovejo tako, da ustrezajo otrokovi želji. S temi tremi vedenji torej otrokom pogosteje »uspe prepričati« starše v nakup. Vedenje »Skače od želje oz. sitnari« se povezuje s tremi različnimi odzivi staršev: »Kupim izdelek«, »Dovolim mu, da si izbere en sam izdelek« ter »Izmislil si kakšen izgovor«. Ker se starši različno odzivajo na tovrstno vedenje otroka, lahko sklepamo, da se to vedenje otrok pojavlja pri različnih vrstah družin ali pa da se to vedenje pojavlja v različnih situacijah, ki od staršev zahtevajo različne odzive. Odziv staršev »Izmislil si kakšen izgovor« se povezuje z vedenjema »V trgovini prinese izdelek s police« ter »Skače od želje oz. sitnari«, zaradi česar se zdi kot nekakšna hitra rešitev pri zavrnitvi otrokove želje po izdelku.

Ugotovitve

V raziskavi smo želeli ugotoviti, kako otroci izražajo želje po izdelkih iz oglasov, kako se starši odzivajo na njihove želje ter kateri dejavniki lahko vplivajo na oboje. V hipotezi H1 smo predvidevali, da otroci manj gledajo televizijo, če starši usmerjajo njihovo gledanje. Povezava med starševskim usmerjanjem in otrokovim gledanjem televizije je bila sicer negativna, vendar statistično nepomembna, zato smo hipotezo H1 ovrgli. Sklepamo lahko, da starši otrokovega gledanja televizije ne omejujejo toliko količinsko, kot vsebinsko – določijo programe oz. oddaje, ki jih otroci smejo gledati. Tudi hipoteze H3, v kateri smo predvidevali, da otroci, ki v večji meri gledajo televizijo, izražajo več želja po izdelkih iz televizijskih oglasov, nismo potrdili. Na želje otrok po izdelkih iz oglasov poleg časa gledanja televizije torej vplivajo tudi drugi dejavniki, predvidoma oglasi v drugih medijih, vpliv vrstnikov, privlačnost določenih izdelkov in tudi privlačnost določenih oglasov.

V hipotezi H2 smo predvidevali, da večina otrok iz našega vzorca izraža želje po izdelkih, ki jih vidijo v televizijskih oglasih. Hipotezo smo potrdili, saj je skoraj tri četrtine staršev pritrdilno odgovorilo na vprašanje, ali njihov otrok izraža želje po izdelkih iz oglasov. Zanimalo nas je tudi, ali otroci, ki pogosteje spremljajo starše pri nakupovanju, v večji meri izražajo želje po izdelkih iz oglasov. Pogostejša prisotnost otroka pri nakupovanju skupaj s starši se ni izkazala za pomemben dejavnik pri pogostejšem izražanju želja po izdelkih iz oglasov, zato smo hipotezo H4 ovrgli. Tudi hipoteze H5 nismo potrdili. Predvidevali smo, da otroci staršev, ki v večji meri nadzorujejo otrokovo gledanje televizije, v nekoliko manjši meri izražajo želje po izdelkih iz oglasov. Korelaciji med otrokovim izražanjem želja po oglasih in lestvicama restriktivnost in evaluativnost sta bili sicer negativni, kar nakazuje trend, kakršnega smo predvidevali, vendar nista bili statistično pomembni. Pravilno smo predvidevali, da otroci iz družin, ki se razlikujejo v odnosih med družinskimi člani in stilu starševstva, različno pokažejo staršem, da si želijo izdelke iz oglasov (hipoteza H6). Korelacije so se izkazale za pomembne predvsem pri družinah z večjo stopnjo konfliktnosti, v katerih so otroci izkazovali želje po izdelkih z oblikami vedenja, pri katerih je v ospredju namen čim hitrejšega doseganja cilja.

Poznane so številne tuje raziskave o oglaševanju, namenjenemu otrokom, in njegovem vplivu na želje otrok ter odnose v družini (npr. Böckelmann, Huber in Middelman, 1979; Buijzen in Valkenburg, 2000; Kunkel in Gantz, 1992; Strasburger, Wilson in Jordan, 2009). Glede na izsledke omenjenih raziskav ter glede na ugotovitve naše raziskave smo oblikovali nekatera priporočila za starše in učitelje.

Priporočila za starše in učitelje

Ker otroci radi gledajo oglase in si jih dobro zapomnijo (Gradišek, 2009), ni smiselno, da jih prepričujemo, da so oglasi nekaj slabega. V naši raziskavi smo potrdili, da otroci izražajo želje po izdelkih iz oglasov. Pred oglasi jih ne moremo zavarovati, jih pa lahko poučimo o oglaševanju in prepričevalni taktiki oglasov ter s tem spodbujamo njihovo

kritično razmišljanje o oglasih. Zato je dobro, da starši in učitelji posvetijo pozornost razvoju oglaševalske pismenosti otrok (Young, 2003), ki pomeni sposobnosti prepoznavanja oglaševanja, razumevanje namena oglaševanja in (pre)poznavanje oglaševalskih taktik.

Številne raziskave (Comstock in Scharrer, 2006; Grüniger in Lindemann, 2000; Žnidaršič, 2005), vključno z našo, kažejo, da otroci precej časa preživijo pred televizijskim sprejemnikom. Erjavec in Volčič (1999) svetujeta, naj gledanje televizije postane družinska dejavnost, saj nam ponuja odlične priložnosti za pogovor o televizijskih vsebinah, med njimi tudi o oglasih. V naši raziskavi smo potrdili, da otroci staršev, ki v večji meri nadzorujejo otrokovo gledanje televizije, v nekoliko manjši meri izražajo želje po izdelkih iz oglasov. Zato lahko priporočamo, naj učitelji starše osveščajo o pomenu skupnega gledanja televizije s svojimi otroki in o pomenu pogovora o televizijskih vsebinah.

Okrog 8. leta starosti otroci začenjajo razumeti namen oglasov (Comstock in Scharrer, 2006; Smith in Atkin, 2003; Strasburger, Wilson in Jordan, 2009), zato lahko razumevanje spodbujamo z vprašanji, kot so: *O čem govori ta oglas? Zakaj ga predvajajo na televiziji? Kaj misliš, kdo je ustvaril ta oglas? Komu je oglas namenjen?* Ko otrok na konkretnem primeru ugotovi, da se resničen izdelek ne ujema s predstavitvijo v televizijskem oglasu, to v njem povzroči kognitivni konflikt, kar je najboljši način za spreminjanje otrokovih stališč o vabljenosti in resničnosti oglasov. H kognitivnemu konfliktu lahko pripomoremo tako, da otroku omogočimo konkretno izkušnjo z nekim izdelkom, npr. načrtovan preizkus izdelka iz oglasa. Enostaven eksperiment preizkusa izdelka ima še poseben pomen za otroke med 8. in 12. letom starosti, ko je njihovo mišljenje na konkretni ravni. Da spodbudimo kognitivni konflikt, lahko otroku postavljamo tudi vprašanja, kot so: *Kaj nam oglas sporoča? Česa nam oglaševalec ne pove v oglasu (kaj nam zamolči)? Ali misliš, da lahko verjameš temu, kar vidiš v oglasu? Ali misliš, da izdelek zares deluje tako, kot je predstavljen v oglasu?* To velja predvsem za določene vrste oglaševanih izdelkov, kot na primer čistilna sredstva, ki očistijo v eni potezi. Težava nastopi pri igračah, ki so pogosto predstavljene takšne, kot so in so zadovoljni otroški obrazi v oglasih zelo podobni tistim v resničnosti. Pri tovrstnih oglasih je dobro, da izhajamo iz otrokovih želja in potreb, ter mu postavljamo vprašanja, kot so: *Kaj bi ti prinesla nova igrača? Jo zares potrebuješ? Se lahko s katero drugo igračo, ki jo že imaš, igraš podobne reči kot otroci v oglasu?* Dobro je tudi, da otroka usmerjamo v domišljajske igre, pri katerih ne potrebuje toliko konkretnih igrač in se o tem z otrokom pogovarjamo.

V naši raziskavi se je pokazalo, da so starši, ki pri nakupovanju dopuščajo možnost, da bodo kupili še kaj, česar niso nameravali, bolj pripravljeni popustiti otrokom. Zato je priporočljivo, da si starši vnaprej pripravijo nakupovalni seznam. Otroci bodo tako spoznali, da nakupovanje temelji na zavestnih in preišljenih odločitvah. Tako kot si odrasli pripravijo nakupovalni seznam, lahko tudi z otrokom pripravijo njegov »seznam želja«, na katerega v določenem obdobju vpisujejo otrokove želje in na koncu skupaj z otrokom izberejo darilo zanj. Bolj kot se zavedamo svojih potreb, tem bolje lahko nadzorujemo vpliv oglaševanja na nas. Če svojih potreb ne poznamo, nam jih bodo oblikovala številna oglaševalska sporočila, ki nam jih mediji vsakodnevno posredujejo (Potter, 2011).

Zaključek

Otroci izražajo želje po izdelkih iz televizijskih oglasov, starši pa se na njihove želje različno odzivajo. V *Vprašalniku o odzivih otrok in staršev na oglaševanje*, oblikovanem za namen pričujoče študije, so nekateri pojavi merjeni le z enim vprašanjem, kar vpliva na dobljene korelacije. Morda bi se nekatere korelacije ob drugačni metodologiji izkazale za statistično pomembne: gledanje televizije bi lahko merili telemetrično, podatke o izražanju želja otrok po izdelkih iz televizijskih oglasov pa bi bilo mogoče pridobiti z neposrednim opazovanjem ali z eksperimentom.

V prihodnjih raziskavah bi bilo smiselno preveriti povezanost med sistematičnim spodbujanjem razvoja oglaševalske pismenosti v osnovni šoli in izražanjem želja po izdelkih iz oglasov. Odprto ostaja tudi vprašanje vpliva oglaševanja na interakcije med vrstniki glede pomembnosti blagovnih znamk in s tem povezane popularnosti v razredu, ob tem pa tudi vloge učitelja pri uravnavanju neenakosti.

Literatura

- Atkin, C. (1976). Children's social learning from television advertising: Research evidence on observational modeling of product consumption. *Advances in consumer research*, 3, 513–519.
- Berndt, T. J., Miller, K. E. in Park, K. (1989). Adolescents' perceptions of friends and parents' influence on aspects of their school adjustment. *Journal of early adolescence*, 9, 419–435.
- Böckelmann, F., Huber, J., Middelman, A. (1979). *Werbefernsehkinder*. Berlin: Verlag Volker Spiess.
- Buijzen, M. in Valkenburg, P. (2000). The impact of television advertising on children's Christmas wishes. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 44, 456–470.
- Committee on Communications (2006). Children, adolescents, and advertising. Policy statement. *Pediatrics*, 118, 2363–2369.
- Comstock, G. in Scharrer, E. (1999). *Television: What's on, who's watching, and what it means*. New York: Academic Press.
- Comstock, G. in Scharrer, E. (2006). Media and popular culture. V W. Damon, R. M. Lerner, K. A. Renninger in I. E. Siegel (ur.) *Handbook of child psychology: Child psychology in practice (vol. 4)*. Hoboken, New Jersey: John Wiley&Sons, Inc.
- De Domenico, F. (1975). Die Forschungen der RAI zu Fernsehen, Familie und kindlicher Sozialization. *Fernsehen und Bildung*, 2/3, 190–207.
- Dodič, M. in Videčnik, M. (2009). Glavni sklepi in ugotovitve ob letošnji kampanji »Trženje hrane, namenjene otrokom – čigava odgovornost?« [Resolutions and findings of this year's campaign »Marketing of food for children – whose responsibility?«]. *VIP*, 4, 4–6.
- Goldberg, M. E. (1990). A quasi-experiment assessing the effectiveness of TV advertising directed to children. *Journal of marketing research*, 27, 445–454.

- Gorn, G. J. in Goldberg, M. E. (1980). Children's responses to repetitive television commercials. *Journal of consumer research*, 6, 421–424.
- Gradišek, P. (2009). *Oglaševanje za otroke in družinski odnosi [Advertising for children and family relations]* (neobjavljeno diplomsko delo). Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za psihologijo, Ljubljana.
- Grüninger, C. in Lindemann, F. (2000). *Vorschulkinder und Medien. Eine Untersuchung zum Medienkonsum von drei bis sechsjährigen Kindern unter besonderer Berücksichtigung des Fernsehens*. Opladen: Leske + Budrich.
- Erjavec, K. in Volčič, Z. (1999). *Odraščanje z mediji: rezultati raziskave Mladi in mediji. [Growing up with the media: results of the research Youth and the media]* Ljubljana: Zveza prijateljev mladine Slovenije.
- Johnson, M. D. in Young, B. M. (2003). Advertising history of televisual media. V E. L. Palmer in B. M. Young (ur.), *The faces of televisual media. Teaching, violence, selling to children*. Mahwah (New Jersey), London: Lawrence Erlbaum Associates.
- Klemenčič, R. (2007). *Oglaševanje, namenjeno otrokom. [Advertising for children]* (neobjavljeno magistrsko delo). Univerza v Ljubljani, Ekonomska fakulteta, Ljubljana.
- Klingler, W. in Groebel, J. (1994). *Kinder und Medien 1990. Eine Studie der ARD/ZDF-Medienkommission*. Baden Baden: Nomos.
- Košir, M., Erjavec, K., Volčič, Z. (2006). *Učni načrt. Izbirni predmet: program osnovnošolskega izobraževanja. Vzgoja za medije: tisk, radio, televizija. [A grammar school syllabus: Media education: printed media, radio, television]* Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport: Zavod RS za šolstvo.
- Kunkel, D. in Gantz, W. (1992). Children's television advertising in the multi-channel environment. *Journal of Communication*, 42(3), 134–152.
- Kunkel, D. in McIlrath, M. (2003). Message content in advertising to children. V E. L. Palmer in B. M. Young (ur.), *The faces of televisual media. Teaching, violence, selling to children*. Mahwah (New Jersey), London: Lawrence Erlbaum Associates.
- Marjanovič Umek, L. in Zupančič, M. (2004). Socialni in moralni razvoj v srednjem in poznem otroštvu [Social and moral development in the middle and late childhood] V L. Marjanovič Umek in M. Zupančič (ur.), *Razvojna psihologija [Developmental psychology]*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete.
- Palmer, E. L. in McDowell, C. N. (1979). Program/commercial separators in children's television programming. *Journal of communication*, 29, 197–201.
- Potter, W. J. (2011). *Media literacy*. Los Angeles: Sage.
- Resman, M. (1992). Partnerstvo med šolo in domom [School – family partnership]. *Sodobna pedagogika*, 43(3/4), 135–223.
- Smith, S. L. in Atkin, C. (2003). Television advertising and children: examining the intended and unintended effects. V E. L. Palmer in B. M. Young (ur.), *The faces of televisual media. Teaching, violence, selling to children*. Mahwah (New Jersey), London: Lawrence Erlbaum Associates.

- Slovenska oglaševalska zbornica SOZ (2009). *Slovenski oglaševalski kodeks (4. izd.) [Slovenian advertising code, 4th edition]*. Sneto z naslova http://www.soz.si/uploads/files/slovenski_oglasevalski_kodeks.pdf
- Strasburger, V., Wilson, B. J. in Jordan, A.B. (2009). *Children, adolescents and the media*. Los Angeles: Sage Publications.
- Stutts, M.A., Vance, D. in Hudleson, S. (1981). Program-commercials separators in children's television: Do they help a child tell the difference between Bugs Bunny and the Quick Rabbit? *Journal of advertising*, 10(2), 16–25.
- Vec, T. (2009). Partnerstvo med šolo in starši - enoznačni cilj in različnost poti [School – family partnership: same goal and different pathways]. V F. Cankar in T. Deutsch (ur.), *Šola kot stičišče partnerjev: sodelovanje šole, družine in lokalnega okolja pri vzgoji in izobraževanju otrok. [School as a juncture of partners: collaboration of schools, families and local environments]*. Ljubljana: Zavod RS za šolstvo.
- Ward S., Wackman D., Wartella E. (1977). *How children learn to buy: the development of consumer information processing skills*. Beverly Hills, CA: Sage Publications.
- Young, B. M. (1990). *Television advertising and children*. Oxford: Clarendon Press.
- Young, B. M. (2003). Issues and politics of televisual advertising and children. V E. L. Palmer in B. M. Young (ur.), *The faces of televisual media. Teaching, violence, selling to children*. Mahwah (New Jersey), London: Lawrence Erlbaum Associates.
- Žnidaršič, T. (2005). *Otroci v Sloveniji [Children in Slovenia]*. Sneto z naslova http://www.stat.si/novice_poglej.asp?ID=744

Univerza v Ljubljani
FILOZOFSKA
FAKULTETA

Darja Kobal Grum
Janek Musek

PERSPEKTIVE MOTIVACIJE

Vpliv občutljivosti motivacijskih sistemov BIS in BAS na izvajanje rehabilitacijskih nalog po možganski kapi

*Maja Milavec, Domen Novak, Matjaž Mihelj in Marko Munih
Fakulteta za elektrotehniko, Univerza v Ljubljani*

Povzetek: Rehabilitacijski programi po možganski kapi so pogosto prekratki in premalo intenzivni, za kar je možen razlog pomanjkanje motivacije pacienta. V raziskavi smo želeli preveriti, ali na počutje pacienta, uspešnost pri nalogah in na psihofiziološke mere vpliva tudi občutljivost motivacijskih sistemov BIS (Behavioral Inhibition System) in BAS (Behavioral Activation System). V raziskavi je sodelovalo 22 udeležencev v subakutni fazi možganske kapi, ki so opravljali lažjo in težjo različico rehabilitacijske naloge ter Stroopovo nalogo. Občutljivost motivacijskih sistemov smo merili z Le-stvico BIS/BAS, poleg tega pa smo uporabili tudi psihofiziološke odzive (srčni utrip, prevodnost kože, dihanje in temperaturo kože) ter mere valence in budnosti. Rezultati so pokazali, da se pri izvajanju rehabilitacijskih nalog valenca in budnost ne povezujeta z merama BIS in BAS, pri izvajanju Stroopove naloge pa je valenca negativno povezana s podlestvicami sistema BAS. Rezultati so potrdili postavljeno hipotezo, da bo sistem BAS povezan z uspešnostjo pri rehabilitacijskih nalogah in BIS negativno povezan z uspešnostjo pri Stroopovi nalogi. Rezultati so le delno potrdili hipotezo, da bodo naloge z nagrado pri osebah z bolj občutljivim sistemom BAS izzvale povečan srčni utrip, naloga, ki ne vsebuje nagrade, pa bo pri osebah z bolj občutljivim sistemom BIS izzvala povečano prevodnost kože. Pri obeh različicah rehabilitacijske naloge, ki vsebujeta nagrado, je bila podlestvica BAS nagrada negativno povezana s povprečno temperaturo kože. Pri težji različici se je s povprečnim srčnim utripom pozitivno povezovala podlestvica BAS potrebe, pri Stroopovi nalogi, ki ne vsebuje nagrade, pa se je s povprečnim srčnim utripom pozitivno povezovala podlestvica BIS. Slednja se je negativno povezovala tudi z mero RMSSD. Glede na rezultate raziskave bi bilo smiselno razmisliti o pomenu nagrad in težavnosti nalog glede na izraženo motivacijskih sistemov pri posamezniku.

Ključne besede: motivacijski sistem umika, nagrajevalni motivacijski sistem, rehabilitacija, možganska kap, psihofiziološki odzivi

The effect of the sensitivity of the BIS and BAS motivational systems on performance in stroke rehabilitation tasks

*Maja Milavec, Domen Novak, Matjaž Mihelj and Marko Munih
Faculty of Electrical Engineering, University of Ljubljana*

Abstract: Stroke rehabilitation programs are often too short and not intensive enough, possibly due to a lack of patient motivation. This study examined whether the patient's mood, task success and psychophysiological responses are affected by the sensitivity of two motivational systems: the

*Naslov/Address: Naslov/Address: Domen Novak, Laboratorij za robotiko, Tržaška cesta 25, 1000 Ljubljana, e-mail: domen.novak@robo.fe.uni-lj.si, tel. 041/969-753

Behavioral Activation System (BAS) and the Behavioral Inhibition System (BIS). 22 subacute stroke patients participated in the study. They performed an easier and harder version of a motor rehabilitation task as well as the Stroop task. The sensitivities of the two motivational systems were measured using the BIS/BAS scale. Additionally, psychophysiological measurements (heart rate, skin conductance, respiration and skin temperature) were taken and the Self-Assessment Manikin was used to measure self-reported valence and arousal. Results showed that valence and arousal are not significantly correlated with BIS/BAS subscales during the rehabilitation task. A negative correlation between valence and the BAS subscales was found in the Stroop task. Results also confirmed the initial hypothesis that the BAS would be correlated with task performance during the rehabilitation task while the BIS would be negatively correlated with task performance during the Stroop task. Only partial confirmation was found for the hypothesis that tasks that include a reward would affect heart rate in subjects with a sensitive BAS while tasks without a reward would affect skin conductance in subjects with a sensitive BIS. In both versions of the rehabilitation task, which includes a reward, the BAS reward subscale was negatively correlated with mean skin temperature. In the harder rehabilitation task, the BAS reward responsiveness subscale was positively correlated with mean heart rate. In the Stroop task, which has no reward, the BIS scale was positively correlated with mean heart rate. The BAS subscale was also negatively correlated with the RMSSD measure of heart rate variability. The results of the study suggest that rehabilitation task designers should take the subject's BIS/BAS motivational systems into account when designing the task rewards and difficulty.

Keywords: behavioral inhibition system, behavioral activation system, rehabilitation, stroke, psychophysiological responses

CC = 2360, 3380

Uvod

Možganska kap je nenaden izpad možganskih funkcij zaradi motnje pretoka krvi v možganih. Prizadane relativno velik odstotek ljudi in lahko bistveno oslabi njihove gibalne ter spoznavne sposobnosti (Feigin, Lawes, Bennett in Anderson, 2003). Z rehabilitacijo lahko pacient znova pridobi izgubljene sposobnosti, vendar pa je rehabilitacija dolgotrajen in naporen proces, s katerim je treba pričeti čim prej (Wagenaar in Meyer, 1991a; 1991b), uspešnost pa je močno odvisna tudi od intenzivnosti vadbe (npr. Kwakkel, Kollen in Wagenaar, 2002). Žal so dandanes rehabilitacijski programi pogosto prekratki in premalo intenzivni. Možen razlog za to je pomanjkanje motivacije pacienta (Carr in Shepherd, 2000). Motivacija je namreč zelo pomembna za uspešno rehabilitacijo (Loureiro, Amirabdollahian, Coote, Stokes in Harwin, 2001; Liebermann, Buchman in Franks, 2006). Terapija mora biti prijetna in pacienta motivirati, hkrati pa zanj predstavljati določen izziv. Še vedno pa ni dobro znano, kako psihološki dejavniki (npr. motivacija, zabavnost) vplivajo na intenzivnost vadbe in uspešnost rehabilitacije.

V okviru projekta MIMICS smo sestavili rehabilitacijsko nalogo, v kateri lahko pacienti po kapi vadijo gibe zgornjih ekstremitet s pomočjo navideznega okolja in rehabilitacijskega robota. Takšno vključevanje robotskih vmesnikov in elementov navidezne resničnosti postaja v rehabilitaciji vse bolj pogosto (npr. Krebs idr., 2007;

Holden, 2005) in naj bi povečalo pacientovo motivacijo preko vadbe v interaktivnem, zanimivem okolju. Naloga pa ima lahko na paciente različen vpliv, saj se različni ljudje različno odzivajo na nagrado, uspeh, kazen itd.

Gray (1982) je predpostavil, da lahko velik del vedenja posameznika razložimo s pomočjo dveh ločenih nevrovedenjskih sistemov, ki se med seboj povezujeta. Poimenoval ju je nagrajevalni motivacijski sistem (behavioural activation system – BAS) in motivacijski sistem umika (behavioural inhibition system – BIS).

Nagrajevalni motivacijski sistem (BAS) uravnava vedenje v situacijah, ki bi lahko bile nagrajujoče (nagrada, odsotnost kazni), tako da se posameznik aktivira, izraža vedenje približevanja, doživlja pozitivne občutke (npr. upanje, veselje, užitek) in deluje s povečano kognitivno aktivnostjo (Carver in White, 1994). Glede na teoretično zasnovno prištevamo k temu sistemu tudi občutljivost za signale nekaznovanja in bežanje od kaznovanja (Harmon-Jones idr., 2002), vendar pa se veliko raziskovalcev osredotoča predvsem na aspekte približevanja, kar je razvidno tudi v Lestvici BIS/BAS (Carver in White, 1994), ki ne vključuje postavk, vezanih na beg pred grožnjo ali kaznijo. Aktivacija sistema BAS je povezana s (hipo)maničnimi simptomi in impulzivnimi motnjami (Alloy idr., 2008), deaktivacija sistema BAS kot reakcijo na poraz in nedoseganje cilja pa je povezana z depresivnimi simptomi, kot so npr. žalost, nizka energija, psihomotorična retardacija (Harmon-Jones idr., 2002).

Motivacijski sistem umika (BIS) uravnava vedenje predvsem v situacijah, ki odbijajo (prisotnost kazni ali odsotnost nagrade). Posameznik v takšnem primeru vedenje inhibira, doživlja negativne občutke, stopnja budnosti in pozornosti pa se poveča (Carver in White, 1994). Povečana aktivacija sistema BIS je povezana s povečano pozornostjo, budnostjo in opreznostjo, ekstremno prisotna aktivacija pa s potezno anksioznostjo (Sedlar, Medved in Pernek, 2008) in z anksioznimi motnjami (Amodio idr., 2008).

Občutljivost motivacijskih sistemov lahko merimo na več načinov. Dva glavna načina sta samoocena posameznika in psihofiziološke meritve. Pri samooceni motivacijskih sistemov raziskovalci uporabljajo predvsem Lestvico BIS/BAS avtorjev Carver in White (1994), na področju psihofiziologije pa Fowles (1988) opisuje vrsto študij, ki ugotavljajo, kako se srčni utrip in prevodnost kože povezujeta z motivacijskima sistemoma BIS in BAS. Ugotovitve kažejo, da se povečanje srčnega utripa monotono povezuje z velikostjo nagrade, ki je posamezniku v nalogi ponujena, kar lahko povežemo z motivacijskim sistemom BAS. Nasprotno naj bi bil motivacijski sistem BIS povezan s prevodnostjo kože. V raziskavah, kjer so udeleženci najprej dobili nagrado, nato pa jim je bila v nadaljnjih poskusih nagrada odvzeta, se je namreč pojavilo povečanje odzivov prevodnosti kože. Tako lahko predpostavljamo, da je prevodnost kože odraz aktivacije sistema BIS, ko je nagrada posamezniku odvzeta. Povezava je razvidna tudi preko poteze in stanja anksioznost, ki se povezuje tako s sistemom BIS (Amodio idr., 2008) kot s prevodnostjo kože (Katkin, 1965).

Pri sestavljenih rehabilitacijskih nalogah smo želeli preveriti, ali na počutje pacienta, uspešnost pri nalogah in na psihofiziološke mere vplivajo tudi motivacijski sistemi pacienta. Glede na ugotovitve bi lahko nalogo prilagodili, da bi imela čim večjo motivacijsko vrednost za pacienta. V raziskavo smo najprej vključili osnovno različico

rehabilitacijske naloge, ki smo jo poimenovali lažja različica, dodali pa smo še težjo, miselno bolj zahtevno različico. Da bi lahko rehabilitacijski nalogi primerjali z nalogo, ki od udeleženca ne zahteva motoričnega napora in ne vsebuje nagrade, smo v raziskavo vključili tudi računalniško različico klasične psihološke naloge za preučevanje pozornosti (Stroopovo nalogo).

V prvem delu raziskave smo ugotavljali, kako se občutljivosti motivacijskih sistemov povezuje z budnostjo in valenco pri izvajanju rehabilitacijskih nalog in Stroopove naloge. Glede na samo definicijo sistemov BAS in BIS smo predpostavili, da se bo višja občutljivost sistema BAS povezovala s pozitivnimi občutki pri nalogah, ki vsebujejo nagrado v obliki zvoka aplavza (rehabilitacijski nalogi). Pri Stroopovi nalogi, ki je kognitivno bolj zahtevna in ne vsebuje elementov nagrade, pa smo pričakovali, da bo pri osebah z bolj občutljivim sistemom BIS izražena večja budnost in bolj negativno razpoloženje.

V drugem delu raziskave smo ugotavljali, kako se občutljivosti motivacijskih sistemov povezuje z uspešnostjo pri rehabilitacijski nalogi in Stroopovi nalogi. Predpostavili smo, da bo občutljivost sistema BAS povezana z uspešnostjo pri nalogah, ki vsebujejo element nagrade (rehabilitacijski nalogi), občutljivost sistema BIS pa negativno povezana z uspešnostjo pri kognitivno Stroopovi zahtevnejši nalogi, ki nima elementa nagrade.

V tretjem delu raziskave smo ugotavljali, kako se občutljivosti motivacijskih sistemov povezuje s štirimi fiziološkimi merami, dobljenimi med izvajanjem nalog: srčnim utripom, prevodnostjo kože, dihanjem in temperaturo kože. Glede na predhodne ugotovitve drugih raziskovalcev smo predpostavili, da bodo naloge, ki vsebujejo nagrado, pri osebah z občutljivim sistemom BAS izzvale povečanje srčnega utripa, naloga brez nagrade pa bo pri osebah z bolj občutljivim sistemom BIS izzvala povečanje prevodnosti kože. Dihanje in temperatura kože v kontekstu motivacijskih sistemov še nista bila preučevana, zato v zvezi z njima nismo postavljali posebnih hipotez.

Metoda

Udeleženci

V raziskavi je sodelovalo 22 udeležencev, ki so doživeli subarahnoidalno krvavitev (tri osebe), intracerebralno krvavitev (devet oseb) ali ishemično možgansko kap (10 oseb). Med njimi je bilo 15 moških (povprečna starost 51,7 let, $SD = 12,9$ let) in sedem žensk (povprečna starost 50,9 let, $SD = 15,8$ let). Vsi udeleženci so med drugimi posledicami kapi utrpeli hemiparezo, in sicer 13 udeležencev levo, devet udeležencev pa desno hemiparezo, pri čemer so bili pred kapjo vsi desničarji. Večina udeležencev je bila diagnosticirana z boleznimi srca in ožilja (arterijska hipertenzija, hiperlipidemija ...), druga diagnosticirana spremljajoča stanja pa so bila disfazija (dve osebi), depresija (dve osebi), stanje po psihozi (ena oseba), epilepsija (ena oseba), pljučni rak (ena oseba) in policistična bolezen ledvic (ena oseba).

Vsi udeleženci so bili ob času raziskave vključeni v program motorične rehabilitacije na Univerzitetnem rehabilitacijskem inštitutu Republike Slovenije in so bili v

subakutni fazi okrevanja. Čas, ki je pretekel med kapjo in raziskavo, je bil v povprečju 155 dni ($SD = 81$ dni). Dan pred izvedbo protokola so bili udeleženci testirani s Kratkim preizkusom spoznavnih sposobnosti (Mini Mental State Examination MMSE; Folstein, Folstein in McHugh, 1975) in Lestvico funkcionalne neodvisnosti (Functional Independence Measure FIM; Kidd idr., 1995). Rezultati na vprašalniku MMSE so bili v povprečju 27,2 točk ($SD = 3,6$; pri maksimalnem številu točk 30). Vsi razen treh udeležencev so imeli število točk med 26 in 30. Med preostalimi tremi je imel en udeleženec 24 točk, vendar iz raziskave ni bil izključen, saj ni imel problemov pri komunikaciji in razumevanju naloge. Preostala dva udeleženca sta imela nižje rezultate zaradi disfazije, zato je klinični izvedenec opravil intervju in odobril sodelovanje v eksperimentu. Povprečen rezultat na vprašalniku FIM je bil 101 točko ($SD = 13$; pri maksimalnem številu točk 126).

Vprašalniki

Lestvica BIS/BAS (BIS/BAS Scales; Carver in White, 1994) je samoocenjevalna lestvica, namenjena merjenju občutljivosti dveh motivacijskih sistemov. Sestavljena je iz 20 postavk. Posameznik s pomočjo štiristopenjske lestvice (*zelo velja zame, delno velja zame, delno ne velja zame in sploh ne velja zame*) oceni, v kolikšni meri vsaka od postavk velja zanj.

Sistem BAS (Behavioral Activation System) predstavlja nagrajevalni motivacijski sistem. V Lestvici BIS/BAS obsega BAS tri faktorsko različne podlestvice. Podlestvica *Potrebe* (*Drive*; v nadaljevanju BAS potrebe) odraža vztrajno zasledovanje zastavljenih ciljev, podlestvica *Iskanje zabave* (*Fun seeking*; v nadaljevanju BAS zabava) odraža željo po novih nagradah in pripravljenost za impulzivno vključevanje v situacije, v katerih obstaja potencialna možnost nagrade, podlestvica *Odziv na nagrado* (*Reward responsiveness*; v nadaljevanju BAS nagrada) pa odraža pozitivne odzive na nagrado ali na pričakovanje le-te. Skupna podlestvica BAS je vsota teh treh podlestvic. Sistem BIS (Behavioral Inhibition System) predstavlja motivacijski sistem umika. V Lestvici BIS/BAS odraža BIS nagnjenost k negativnemu čustvenemu odzivanju, anksioznosti in odzivanju s strahom v potencialno nevarnih situacijah. Notranje konsistentnosti podlestvic so med ,66 in ,76, zanesljivosti (Cronbachov α) pa med ,82 in ,83 (Carver in White, 1994). Jorm idr. (1999) so ocenjevali psihometrične lastnosti Lestvice BIS/BAS in ugotovili, da je lestvica veljavna in praktična mera obeh motivacijskih sistemov.

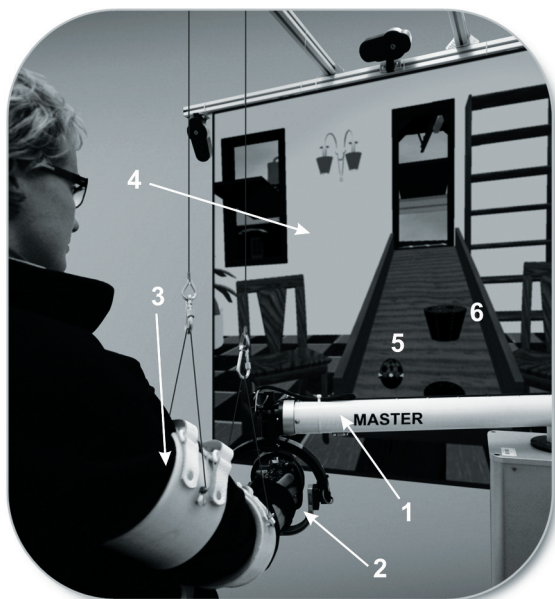
SAM (Self-Assessment Manikin; Bradley in Lang, 1994) je neverbalna lestvica, namenjena samooceni valence in budnosti posameznika. Valenca (včasih tudi ugodje) je definirana kot pozitivna nasproti negativnim afektivnim stanjem (npr. ponižanje in jeza na eni strani nasproti veselju, sproščenosti in mirnosti na drugi strani). Budnost (ang. arousal) je definirana kot mentalna budnost in fizična aktivnost (npr. spanje, neaktivnost in sproščenost na eni strani nasproti budnosti, napetosti in koncentraciji na drugi strani; Mehrabian, 1996). Ocenjevanje na obeh podlestvicah poteka s pomočjo grafičnih podob na devetstopenjskih lestvicah. Podlestvica valenca poteka od zelo prijetne valence (A)

preko nevtralne (D) do zelo neprijetne valence (H), podlestvica budnosti pa od zelo nizke budnosti (A) do zelo visoke budnosti (H). Udeleženci so s pomočjo črk pod grafičnimi podobami ocenili, kakšna je njihova trenutna valenca in kolikšna je njihova trenutna budnost. Samooceno smo pretvorili v številčne vrednosti. Pri podlestvici valenca predstavlja 1 *ekstremno negativno razpoloženje*, 9 pa *ekstremno pozitivno razpoloženje*. Pri podlestvici budnost predstavlja 1 *nizko stopnjo budnosti*, 9 pa *visoko stopnjo budnosti*.

Lestvico SAM smo izbrali iz dveh razlogov. Lestvica je neverbalna in tako preprosta za uporabo tudi pri pacientih po kapi, poleg tega pa so povezave med fiziologijo in počutjem ter miselno aktivnostjo dobro poznane (Peter in Herbon, 2006). Bradley in Lang (1994) sta pokazala, da kljub svoji preprostosti lestvica SAM daje podobne rezultate kot bolj kompleksne samoocenjevalne lestvice (npr. semantični diferencial). Interna konsistentost podlestvice valenca pri mlajših odraslih je ,63, pri starejših odraslih pa ,82. Interna konsistentnost podlestvice budnost je ,98 pri obeh starostnih skupinah (Bucks, da Silva in Han, 2005).

Robot

V raziskavi smo uporabili robota HapticMaster (Moog FCS), ki omogoča gibanje roke v tridimenzionalnem prostoru. Vrh robota je opremljen s senzorji sile in pasivnim prijemalom. Roka udeleženca je podprta z dvema opornicama, ki kompenzirata težo roke. Naloge smo predvajali na platnu, velikem 1,4 x 1,4 m, udeleženci pa so sedeli približno 1,25 m pred njim. Robot je bil postavljen med platnom in udeležencem.

Slika 1. Udeleženec izvaja rehabilitacijsko nalogo s pomočjo robota (1) in prijemala (2), njegova roka pa je podprta (3). Zaslon (4) prikazuje mizo, žogo (5) in koš (6).

Rehabilitacijska naloga

Rehabilitacijska naloga (slika 1) vključuje elemente seganja in prijemanja. Na zaslonu pred udeležencem je prikazana miza, ki je nagnjena proti udeležencu. Dva trikotnika na zaslonu označujeta trenutno pozicijo vrha robota. S pomočjo robotske roke udeleženec usmerja trikotnika po zaslonu, pri čemer preko robota občuti posamezne elemente naloge (npr. mizo, težo žoge). Na vrhu mize se prikaže žoga, ki se kotali po mizi navzdol. Naloga udeleženca je, da s pomočjo robotske roke žogo ujame, preden ta doseže spodnji rob mize. Tako mora udeleženec najprej premakniti trikotnike do žoge po višini in levo oz. desno, nato pa s pomočjo prijemala žogo tudi prijeti. Če udeleženec žogo ujame, se nad mizo prikaže koš. Naloga udeleženca je nato, da s pomočjo robotske roke žogo dvigne in jo postavi v koš. Če udeleženec položi žogo v koš, se oglasi zvok aplavza. Ko udeleženec položi žogo v koš ali žoga pade z mize, se na vrhu mize pojavi nova žoga in naloga se nadaljuje.

Sestavili smo tudi težjo različico zgoraj opisane naloge, ki je enako fizično zahtevna, od udeleženca pa zahteva nekoliko več mentalnega napora. Od lažje različice se razlikuje po tem, da se gibi levo-desno, narejeni s pomočjo robotske roke, na ekranu odražajo obratno. Tako gib udeleženca v desno premakne trikotnika na zaslonu v levo in obratno.

Če udeleženec ne zmore katerega od elementov gibanja (seganje, prijemanje, dvigovanje), mu robot lahko nudi tri različne vrste pomoči. Če udeleženec ne zmore doseči žoge, robot povleče roko proti žogi z maksimalno silo 10 N, pri čemer lahko udeleženec gibanje z lastno aktivnostjo roke ojača ali mu nasprotuje. Če udeleženec ne zmore prijeti žoge, lahko robot žogo avtomatično ujame, ne da bi udeleženec moral prijemalo stisniti. Če udeleženec ne zmore dvigniti roke, robot povleče roko udeleženca po vnaprej določeni poti proti košu. Udeleženec lahko temu gibanju nasprotuje ali ga ojača s svojim aktivnim gibanjem roke. Kadar gibanju robota ne nasprotuje ali izpusti žoge, robot žogo vedno uspešno prinese do koša. Te vrste pomoči so lahko vključene ali izključene neodvisno druga od druge. V naši raziskavi so štirje udeleženci potrebovali robotsko pomoč pri doseganju žoge, sedem udeležencev pomoč pri prijemanju, osem udeležencev pa pri dvigovanju. Nekatere od teh so potrebovali več vrst pomoči.

Uspešnost v nalogi smo merili s tremi parametri: delež ulovljenih žog (samo za udeležence, ki niso imeli vklopljene pomoči doseganja žoge), delež žog, postavljenih v koš (izračunan na podlagi vseh žog znotraj naloge za udeležence, ki niso imeli vklopljene pomoči doseganja ali dvigovanja žoge), povprečen čas, porabljen za ulov in postavitve posamezne žoge (*čas u&p*) in opravljeno delo (delo v smeri XY in delo v smeri Z). Slednji parameter je bil izračunan kot integral moči (sila krat hitrost), pri čemer so bili podatki o sili dobljeni na podlagi senzorjev sil na robotu, hitrost pa dobljena na podlagi senzorjev gibanja na robotu.

Stroopova naloga

V raziskavi smo poleg motorične naloge uporabili računalniško različico Stroopove naloge (MacLeod, 1991), ki od udeleženca zahteva veliko pozornosti, ni pa motorično zahtevna. Naloga je sestavljena iz večjega števila besed, predvajanih na ekranu,

na katere se mora udeleženec odzvati. Predvajane besede so bile »rdeča«, »zelena« in »modra«, pri čemer je bila barva črk rdeča, zelena, modra ali črna. Besede so bile predvajane naključno. V 40 % primerov se je barva črk ujemala z napisano besedo, v 40 % primerov se barva črk in napisana beseda nista ujemali, v 20 % primerov pa je bila beseda izpisana v črni barvi. Udeleženci so imeli pred seboj posebno tipkovnico s tremi sivimi gumbi, ob katerih je s črno barvo pisalo »rdeča«, »zelena« in »modra«. Ko se je na zaslonu prikazala beseda, je moral udeleženec čim hitreje pritisniti gumb, ki je ustrezal barvi črk, v katerih je bila beseda izpisana. Če je bila beseda izpisana v črni barvi, je bila naloga udeleženca, da pritisne gumb, ki ustreza napisani besedi. Ko je udeleženec pritisnil na enega izmed gumbov, se je na zaslonu prikazala nova beseda. Uporabljena različica Stroopove naloge je podobna različici iz zbirke Automated Neuropsychological Assessment Metrics, ki je bila že večkrat uporabljena v medicinskih aplikacijah (npr. Parsons, Courtney, Arizmendi in Dawson, 2011). Od te različice se razlikuje po tem, da vključuje tudi besede, izpisane v črni barvi.

Uspešnost pri nalogi je bila ocenjena na podlagi dveh parametrov: odstotka pravih odgovorov (pravilno izbranih barv) in povprečnega časa, porabljenega za odgovor (interval med prikazom besede in pritiskom na katerokoli tipko).

Merjenje in obdelava fizioloških signalov

Fiziološke signale smo vzorčili s pomočjo ojačevalnika signalov g.USBamp (proizvajalca g.tec Medical Engineering GmbH) pri frekvenci 2,4 kHz. Elektrokardiogram (EKG) smo merili s štirimi zunanji elektrodami, nameščenimi v skladu s priporočili proizvajalca ojačevalnika (dve na levem in desnem delu prsnega koša, ena na levem delu trebuha in ena na zgornjem levem delu hrbta). Prevodnost kože smo merili s senzorjem g.GSR (g.tec). Elektrode so bile nameščene na srednjem členku kazalca in sredinca na neprizadeti roki. Na elektrodi je bil priključen stalen vir napetosti (0,1 V), senzor pa je meril prevodnost posredno preko toka. Frekvenco dihanja smo merili s senzorjem SleepSense Flow, ki deluje na podlagi termistorja. Temperaturo kože smo merili s senzorjem g.TEMP (g.tec), nameščenim na konico mezinca neprizadete roke.

Signale posameznega udeleženca smo vzorčili med nalogami in med mirovanjem. Podatke smo nato obdelali in za vsak interval (naloga oz. mirovanje) določili posamezne parametre. Čeprav se znotraj intervalov pojavljajo razlike v fiziološkem stanju, smo vsak parameter izračunali na podlagi celotnega časovnega intervala, saj lahko nekatere parametre (npr. variabilnost srčnega utripa) izračunamo le na intervalu nekaj minut, medtem ko se drugi (npr. temperatura kože) na dražljaje odzivajo relativno počasi.

Iz elektrokardiograma smo izračunali časovne intervale med dvema utripoma srca (takoimenovane NN-intervale), iz njih pa povprečni srčni utrip in standardizirano mero variabilnosti srčnega utripa: kvadratni koren povprečja kvadratov razlik zaporednih NN-intervalov (Root Mean Square of Successive Differences of NN intervals - RMSSD).

Signal prevodnosti kože lahko razdelimo na dve komponenti, in sicer na nivo prevodnosti kože v odsotnosti dražljajev iz okolja (Skin Conductance Level - SCL) ter odzive prevodnosti kože (Skin Conductance Responses - SCR). SCR je vsako pre-

hodno povečanje prevodnosti kože, kjer se vrh pojavi manj kot pet sekund po začetku naraščanja prevodnosti, razlika med začetkom naraščanja in vrhom pa je vsaj 0,05 μ S. Izračunali smo povprečni SCL, frekvenco SCR in povprečno amplitudo SCR.

Signal, ki smo ga dobili preko senzorja dihanja, narašča pri vdihu in pada pri izdihu. Povprečno frekvenco dihanja smo izračunali na podlagi povprečnega časa med dvema zaporednima vrhovoma v signalu. Variabilnost dihanja smo ocenili na podlagi standardne deviacije časa med dvema zaporednima vrhovoma v signalu.

Izračunali smo tudi povprečno in končno temperaturo kože. Slednjo smo izračunali kot povprečno temperaturo zadnjih petih sekund posameznega intervala.

Ker se vrednosti parametrov v stanju mirovanja med merjenji v splošnem močno razlikujejo, smo za lažjo primerjavo vrednosti, dobljene med nalogo, korigirali, kar je standarden postopek pri analizi psihofizioloških signalov (npr. Nasoz, Alvarez, Lisetti in Finkelstein, 2003). Podatke smo korigirali na sledeč način:

$$X_{\text{korigiran}} = \frac{X_{\text{naloga}} - X_{\text{mirovanje}}}{X_{\text{mirovanje}}}$$

Edini parameter, ki ga nismo korigirali na ta način, je bil povprečni SCL. Ta se že sam po sebi meri kot odstopanje od neke začetne vrednosti, saj senzor iz tehničnih razlogov ne zmore izmeriti absolutne vrednosti SCL. Tako smo povprečni SCL korigirali kot $x_{\text{naloga}} - x_{\text{mirovanje}}$.

Postopek

Raziskava je potekala na Univerzitetnem rehabilitacijskem inštitutu Republike Slovenije. Odobrena je bila tako s strani Komisije Republike Slovenije za medicinsko etiko kot s strani medicinske etične komisije Univerzitetnega rehabilitacijskega inštituta. Med raziskavo so bili v prostoru udeleženec, testator in delovni terapevt.

Udeleženca smo pred začetkom izvajanja nalog seznanili z namenom in postopkom raziskave, nato pa je podpisal informirano soglasje in rešil Lestvico BIS/BAS. Nato smo ga posedli na stol pred robotsko roko ter mu namestili prizadeto roko v opornico in prijemalo. Pokazali smo mu, kako poteka rehabilitacijska naloga in kako naj uporablja robotsko roko za gibanje v nalogi. Vsak udeleženec je imel tri minuti časa, da je nalogo preizkusil in osvojil osnovne tehnike gibanja. Med to vadbo je delovni terapevt določil, katere robotske pomoči pacient potrebuje. Sledil je triminutni počitek. Ta del raziskave je služil merjenju psihofizioloških signalov v mirovanju. Po počitku je udeleženec tri minute opravljal lažjo različico rehabilitacijske naloge, nato pa tri minute še težjo različico. Delovni terapevt je med rehabilitacijsko nalogo udeležencu dajal verbalna navodila in spodbude.

Po težji različici rehabilitacijske naloge smo udeležencu na stegno namestili tipkovnico za odgovarjanje pri Stroopovi nalogi. Sledila je dvominutna vaja, v kateri se je udeleženec lahko naučil odgovarjanja na nalogo. Po vaji je udeleženec tri minute počival, nato pa tri minute opravljal Stroopovo nalogo.

Po vsakem počitku in nalogi se je na zaslonu pred udeležencem pokazala lestvica SAM, udeleženec pa je verbalno podal oceno trenutne valence in budnosti.

Osebi z disfazijo nista opravljali Stroopove naloge. Nadalje je pri enem udeležencu zaradi računalniške napake prišlo do izgube podatkov za Stroopovo nalogo, vprašalnik SAM, ter prevodnost in temperaturo kože.

Rezultati

V raziskavi smo ugotavljali, ali se občutljivost nagrajevalnega motivacijskega sistema (BAS) in občutljivost motivacijskega sistema umika (BIS) odražata pri rehabilitacijskih nalogah in Stroopovi nalogi. Predstavljene so predvsem korelacije med Lestvico BIS/BAS in drugimi parametri. Drugi rezultati psihofizioloških meritev (brez povezave z Lestvico BIS/BAS) so bili objavljeni v predhodnem članku (Novak idr., 2010).

Pri Lestvici BIS/BAS je bilo povprečno število točk za podlestvico BAS potrebe 13,64 ($SD = 2,26$), za podlestvico BAS zabava 11,68 ($SD = 3,33$), za podlestvico BAS nagrada 15,93 ($SD = 2,90$), za skupno podlestvico BAS (vsota vseh treh podlestvic BAS) 41,25 ($SD = 7,12$) in za podlestvico BIS 19,14 ($SD = 3,79$).

Pri lažji različici rehabilitacijske naloge je bil povprečen delež ujetih žog 62,8 % ($SD = 17,2$ %), delež žog, postavljenih v košaro, pa 50,5 % ($SD = 18,6$ %). Pri težji različici rehabilitacijske naloge je bil povprečen delež ujetih žog 47,8 % ($SD = 20,4$ %), delež žog, postavljenih v košaro, pa 35,5 % ($SD = 23,5$ %). Različici naloge sta se statistično pomembno razlikovali tako v deležu ujetih žog ($p = ,002$) kot v deležu žog, postavljenih v košaro ($p = ,02$). Pri Stroopovi nalogi je bil povprečen odstotek pravih odgovorov 93,8 % ($SD = 5,8$ %), povprečen čas za odgovor na posamezno besedo pa je bil 2,8 sekunde ($SD = 1,6$ sekunde). Uspešnost v rehabilitacijski nalogi in uspešnost v Stroopovi nalogi sta bili povezani. Delež žog, postavljenih v košaro, ter povprečen čas za odgovor na posamezno besedo sta statistično pomembno korelirana ($r = -,56$, $p = ,049$).

V prvem delu raziskave smo želeli ugotoviti, ali se občutljivosti motivacijskih sistemov povezuje z valenco in budnostjo po izvedbi posamezne naloge. Kot je razvidno iz tabele 1, se pri rehabilitacijskih nalogah mere občutljivosti motivacijskih sistemov ne povezujejo statistično pomembno z merami valence in budnosti. Pri izvedbi Stroopove naloge pa se valenca negativno povezuje z tremi merami občutljivosti nagrajevalnega motivacijskega sistema, in sicer s podlestvicami BAS potrebe, BAS zabava in skupna BAS.

Tabela 1. *Korelacije med Lestvico BIS/BAS in valenco ter budnostjo.*

	N	BAS	BAS potrebe	BAS zabava	BAS nagrada	BIS
RN – lažja						
Valenca	21	,363	,175	,369	,432	,182
Budnost	21	-,143	-,169	-,262	,096	,181
RN – težja						
Valenca	21	,094	-,027	,088	,325	-,021
Budnost	21	-,238	-,215	-,328	-,005	,242
Stroopova						
Valenca	19	-,659**	-,732**	-,528*	-,450	-,224
Budnost	19	,195	,015	,129	,351	,114

Opombe: RN – rehabilitacijska naloga; korelacije so izračunane na podlagi Spearmanovega ρ . * $p < ,05$. ** $p < ,01$.

V drugem delu raziskave smo želeli ugotoviti, ali se občutljivosti motivacijskih sistemov povezuje z uspešnostjo pri rehabilitacijskih nalogah in Stroopovi nalogi.

Tabela 2. *Korelacije med Lestvico BIS/BAS in uspešnostjo ter opravljenim delom pri nalogah.*

Opombe: RN – rehabilitacijska naloga; korelacije so izračunane na podlagi Pearsonovega r . * $p < ,05$. ** $p < ,01$.

	N	BAS	BAS potrebe	BAS zabava	BAS nagrada	BIS
RN – lažja različica						
% ujetih	22	,312	,193	,353	,210	,073
% postavljenih	22	,615*	,487*	,554*	,481*	,315
Čas u&p	22	-,133	-,120	-,228	,025	,070
Delo XY	22	,120	-,071	,088	,246	,238
Delo Z	22	-,098	-,088	-,248	,122	-,145
RN – težja različica						
% ujetih	22	,177	,099	,202	,128	,094
% postavljenih	22	,335	,034	,287	,455*	,397
Čas u&p	22	,114	,067	,014	,207	,077
Delo XY	22	-,230	-,151	-,209	-,212	-,340
Delo Z	22	-,221	-,217	-,341	,032	-,133
Stroopova naloga						
Št. pravih	19	-,267	-,405	-,140	-,137	,004
Povprečen čas za odgovor	19	,194	,028	,091	,320	,584**
SD za odgovor	19	,181	,105	,056	,267	,463*

Kot mere uspešnosti smo pri rehabilitacijskih nalogah uporabili delež ujetih in delež postavljenih žog v koš, povprečen čas, porabljen za ulov in postavitev posamezne žoge (čas u&p) ter delo, ki ga posameznik pri nalogi opravi (delo v smeri XY in delo v smeri Z). Rezultati (tabela 2) kažejo, da se pri lažji različici rehabilitacijske naloge vse podlestvice občutljivosti nagrajevalnega motivacijskega sistema (BAS potrebe, BAS zabava, BAS nagrada in skupna BAS) statistično pomembno pozitivno povezujejo z deležem postavljenih žog, mera občutljivosti motivacijskega sistema umika (BIS) pa se z merami uspešnosti ne povezuje.

Pri težji različici rehabilitacijske naloge se z deležem postavljenih žog pozitivno povezuje le podlestvica občutljivosti nagrajevalnega motivacijskega sistema BAS nagrada. Preostale mere uspešnosti na nalogi in mere občutljivosti motivacijskih sistemov se ne povezujejo statistično pomembno.

Pri Stroopovi nalogi smo kot meri uspešnosti uporabili število pravih odgovorov ter povprečen čas za odgovor. Rezultati kažejo, da se število pravih odgovorov na Stroopovi nalogi ne povezuje statistično pomembno z nobeno izmed mer občutljivosti motivacijskih sistemov, povprečen čas za odgovor pa se statistično pomembno pozitivno povezuje z mero občutljivosti motivacijskega sistema umika (BIS). V tretjem delu raziskave smo želeli ugotoviti, ali se občutljivosti motivacijskih sistemov povezuje s psihofiziološkimi odzivi posameznika pri rehabilitacijskih nalogah in pri kognitivno zahtevni nalogi.

Tabela 3. Korelacije med Lestvico BIS/BAS in psihofiziološkimi merami.

	N	BAS	BAS potrebe	BAS zabava	BAS nagrada	BIS
RN – lažja različica						
Povprečni srčni utrip	21	,211	,284	,039	,252	,114
RMSSD	21	-,115	-,191	,054	-,191	-,255
SCL	20	,080	,064	-,041	,188	,037
Frekvenca SCR	20	,033	,262	-,074	-,036	,256
Amplituda SCR	20	,060	,079	-,040	,138	-,077
Povprečna frekvenca dihanja	21	-,198	-,351	-,217	,0419	,102
Variabilnost dihanja	21	-,069	,191	-,134	-,162	-,407
Povprečna temperatura kože	20	-,431	-,085	-,331	-,599**	-,432
Končna temperatura kože	20	-,370	-,117	-,372	-,447	-,136
RN – težja različica						
Povprečni srčni utrip	21	,294	,486*	,109	,217	,093
RMSSD	21	-,078	-,268	,050	-,045	-,208
SCL	20	,086	,035	-,065	,254	,160
Frekvenca SCR	20	-,115	-,069	-,134	-,072	,349
Amplituda SCR	20	,037	-,002	,028	,063	-,326
Povprečna frekvenca dihanja	21	,045	-,031	-,057	,200	,156
Variabilnost dihanja	21	,160	,303	,091	,0495	,0178
Povprečna temperatura kože	20	-,473*	-,241	-,425	-,474*	-,248
Končna temperatura kože	20	-,321	-,130	-,331	-,352	-,103
Stroopova naloga						
Povprečni srčni utrip	19	,222	,012	,086	,404	,514*
RMSSD	19	-,236	-,167	-,230	-,158	-,523*
SCL	19	,045	-,057	,032	,114	-,281
Frekvenca SCR	19	-,044	,109a	-,358a	-,316a	-,086a
Amplituda SCR	19	-,093	-,317	-,005	,041	,118
Povprečna frekvenca dihanja	19	-,212	-,328	-,086	-,132	-,231
Variabilnost dihanja	19	,394	,309	,174	,475*	,444*
Povprečna temperatura kože	19	,040	-,273	,024	,107	-,079
Končna temperatura kože	19	-,226	-,341	-,160	-,084	-,171

Opombe: RN – rehabilitacijska naloga; a- Spearmanov ρ . * $p < ,05$. ** $p < ,01$.

Na podlagi elektrokardiograma smo izračunali meri srčnega utripa. Pri lažji rehabilitacijski nalogi se nobena izmed teh mer ne povezuje z občutljivostjo motivacijskih sistemomov, pri težji rehabilitacijski nalogi pa se statistično pomembno povezujeta povprečni srčni utrip in podlestvica občutljivosti nagrajevalnega motivacijskega sistema BAS potrebe. Pri kognitivno zahtevni Stroopovi nalogi se občutljivost motivacijskega sistema umika (BIS) pozitivno povezuje s povprečnim srčnim utripom in negativno z variabilnostjo srčnega utripa (RMSSD).

Signal prevodnosti kože smo razdelili na tri mere, in sicer nivo prevodnosti kože (SCL), frekvenco (frekvenca SCR) ter povprečno amplitudo odzivov prevodnosti kože (amplituda SCR). Pri nobeni izmed izvedenih nalog se mere prevodnosti kože ne povezujejo statistično pomembno z lestvico BIS/BAS.

Iz signala dihanja smo izračunali povprečno frekvenco dihanja ter variabilnost dihanja. Pri rehabilitacijskih nalogah povezave med merami občutljivosti motivacijskih sistemov in temperaturo kože niso statistično pomembne, pri Stroopovi nalogi pa je variabilnost dihanja statistično pomembno povezana s podlestvico občutljivosti nagrajevalnega motivacijskega sistema BAS nagrada in podlestvico občutljivosti motivacijskega sistema umika.

Iz signala temperature kože smo izračunali povprečno in končno temperaturo kože. Pri obeh rehabilitacijskih nalogah se je pokazala negativna povezanost med temperaturo kože in skupno podlestvico BAS ter podlestvico BAS nagrada. Pri Stroopovi nalogi povezave med merami občutljivosti motivacijskih sistemov in temperaturo kože niso statistično pomembne.

Razprava

Povezava med občutljivostjo motivacijskih sistemov ter valenco in budnostjo posameznika

Tako valenca kot budnost se v primeru izvajanja rehabilitacijskih nalog ne povezuje z merami občutljivosti motivacijskih sistemov, kaže pa se negativna povezanost med valenco in podlestvicama BAS potrebe in BAS zabava pri izvedbi Stroopove naloge. Tako so bili po izvajanju naloge bolj negativno razpoloženi posamezniki, ki bolj vztrajno zasledujejo svoje cilje in imajo bolj izraženo željo po novih nagradah. Rezultati se ne ujemajo s postavljenimi hipotezami, da se bo pri rehabilitacijskih nalogah, ki vsebujejo nagrado, občutljivost sistema BAS pozitivno povezovala s pozitivnimi občutki (kar izhaja iz same definicije tega sistema), pri Stroopovi nalogi, ki je bolj kognitivno zahtevna in ne vsebuje elementov nagrade, pa, da bo pri osebah z bolj občutljivim sistemom BIS izražena večja stopnja budnosti in bolj negativno razpoloženje.

Možna razlaga za takšne rezultate je, da elementi nagrade pri rehabilitacijskih nalogah niso bili dovolj intenzivni, da bi pri posameznikih z visoko občutljivim sistemom BAS izzvali pozitivno razpoloženje. Stroopova naloga pa je lahko nasprotno delovala na posameznike z visoko občutljivim BAS sistemom, tako da so posamezniki, ki imajo bolj izraženo zasledovanje zastavljenih ciljev in si želijo novih nagrad, reagirali z manj pozitivnim razpoloženjem na nalogo, ki elementov uspešnega zasledovanja ciljev in na-

grad ni imela. Možna razlaga za odsotnost povezav med visoko občutljivim sistemom BIS in budnostjo oz. valenco bi lahko bila, da naloga pri posameznikih ni bila povezana s sistemom BIS, ker v nalogi ni bilo kazni.

Glede na dobljene rezultate bi bilo morda smiselno razmisliti o pomenu nagrad v samih rehabilitacijskih nalogah. Odsotnost nagrad lahko pri posameznikih, ki imajo višje izraženo potrebo po zasledovanju ciljev in si želijo novih nagrad, izzove slabše razpoloženje. Tako je v naloge smiselno vključiti nagrade, vendar bi te glede na dobljene rezultate najverjetneje morale biti bolj privlačne ali bolj pogoste.

Povezava med občutljivostjo motivacijskih sistemov ter uspešnostjo v nalogi

Posamezniki z visoko občutljivostjo nagrajevalnega motivacijskega sistema (BAS) so bolj uspešno izvajali lažjo različico rehabilitacijske naloge. Tako so nalogo bolj uspešno izvajali tisti posamezniki, ki v večji meri vztrajno zasledujejo svoje cilje, imajo željo po novih nagradah, so pripravljeni za impulzivno vključevanje v situacije, ki bi lahko bile nagrajujoče, ter imajo bolj pozitivne odzive na nagrado ali pričakovanje le-te. Pri težji različici rehabilitacijske naloge pa so bili bolj uspešni le posamezniki, ki imajo bolj pozitivne odzive na nagrado ali pričakovanje le-te. Pri Stroopovi nalogi, ki je kognitivno zahtevnejša in ne vsebuje elementa nagrade, so posamezniki, ki so bolj nagnjeni k negativnemu čustvenemu odzivanju, anksioznosti in odzivanju s strahom v potencialno nevarnih situacijah, potrebovali več časa za odgovor. Rezultati potrjujejo postavljeno hipotezo, da bo občutljivost nagrajevalnega motivacijskega sistema (BAS) povezana z uspešnostjo pri nalogah, ki vsebujejo element nagrade (rehabilitacijski nalogi), občutljivost motivacijskega sistema umika (BIS) pa negativno povezana z uspešnostjo pri kognitivno zahtevnejši nalogi, ki nima elementa nagrade.

Možen razlog za manj izrazite korelacije v težji rehabilitacijski nalogi je, da je bila ta pretežka, zato posamezniki kljub visoki občutljivosti nagrajevalnega motivacijskega sistema niso bili bolj uspešni. Bolj uspešni so bili le tisti posamezniki, ki so bolj občutljivi na nagrado ali pričakovanje le-te.

Odsotnost korelacije med občutljivostjo sistema BIS in odstotkom pravih odgovorov pri Stroopovi nalogi je na prvi pogled presenetljiva, vendar pa se izkaže, da je večina pacientov imela odstotek pravih odgovorov, višji od 90 %, razlikovali pa so se predvsem v času, potrebnem za odgovor. Možna razlaga pozitivne povezanosti med povprečnim časom za odgovor pri Stroopovi nalogi in občutljivostjo sistema BIS bi lahko bila, da so posamezniki, ki jih je bilo strah neuspeha, bolj pazili, kako odgovarjajo, da ne bi odgovorili narobe oz. so svoje vedenje inhibirali. Poleg signalov kazni in groženj je motivacijski sistem umika namreč občutljiv tudi na signale nenagrajevanja in novosti (Johnson idr., 2000). Inhibicija vedenja omogoča pripravo posameznika na odgovor in lažje procesiranje teh signalov (Amodio idr., 2008) ter inhibicijo vedenja, ki bi lahko vodilo do negativnega ali bolečega izida.

Glede na dobljene rezultate bi bilo morda smiselno razmisliti o tem, ali so naloge, ki zahtevajo od pacientov po kapi intenzivno miselno aktivnost, manj spodbudne iz vidika motivacije, saj so udeleženci, ki imajo bolj občutljiv sistem BAS, bolj učinkovito

reševali lažjo nalogo, ne pa tudi težje. Občutljivost sistema BIS se v raziskavi sicer ni povezovala z uspešnostjo reševanja nalog, vendar pa se je pokazala povezava z načinom reševanja same naloge.

Povezava med občutljivostjo motivacijskih sistemov ter psihofiziološkimi meritvami

Predpostavili smo, da bo motivacijski sistem BAS, ki se povezuje s povečanjem srčnega utripa, občutljiv na naloge, ki vključujejo nagrado, motivacijski sistem BIS, ki se povezuje s prevodnostjo kože, pa bo občutljiv na nalogo, ki nagrade ne vključuje. Rezultati hipotezo le delno potrjujejo. Povečanje srčnega utripa se namreč z občutljivostjo nagrajevalnega motivacijskega sistemom (BAS) povezuje le pri težji različici rehabilitacijske naloge, pri čemer se povezuje le s podlestvico BAS potrebe, ki odraža zasledovanje zastavljenih ciljev. Prevodnost kože pa se ne povezuje z občutljivostjo sistema BIS pri Stroopovi nalogi, ki elementov nagrade nima. Zanimivi so predvsem rezultati Stroopove naloge, ki kažejo, da se višja občutljivost motivacijskega sistema umika (BIS) povezuje z višjim srčnim utripom in manjšo variabilnostjo utripa. S podlestvico nagrajevalnega motivacijskega sistema BAS nagrada se tako pri lažji kot pri težji različici rehabilitacijske naloge negativno povezuje povprečna temperatura kože, pri Stroopovi nalogi pa variabilnost dihanja.

Odsotnost povezav med psihofiziološkimi meritvami in občutljivostjo motivacijskih sistemomov je presenetljiva, vendar pa obstaja več podobnih primerov v literaturi. Kljub temu, da je Fowles (1988) v preglednem članku postavil povezave med sistemom BAS in srčnim utripom ter sistemom BIS in prevodnostjo kože, nekatere novejšje raziskave tega niso potrdile. Ekstremno aktivacijo sistema BIS so tako Kagan, Reznick in Snidman (1987) kot Partridge (2003) povezali s srčnim utripom in variabilnostjo srčnega utripa, čeprav pri tem niso uporabljali Lestvice BIS/BAS. Variabilnost srčnega utripa je bila povezana tudi z anksioznostjo (npr. Blasquez, Font in Ortis, 2009; Martens, Nyklichek, Szabo in Kupper, 2008; Johnsen idr., 2003), ki naj bi bila povezana z ekstremno aktivacijo sistema BIS (Amodio idr., 2008). Prav tako je bila z anksioznostjo povezana variabilnost dihanja (npr. van Diest, Thayer, Vandeputte, van de Woestijne in van den Bergh, 2006), kar pa ne razloži povezave med variabilnostjo dihanja in podlestvico BAS nagrada. Povezave med temperaturo kože in sistemom BAS trenutno ne moremo zadovoljivo razložiti, saj druge raziskave, ki bi eksplicitno preučevale to povezavo, še ne obstajajo. Temperatura kože se sicer običajno znižuje kot posledica budnosti (npr. Ohsuga, Shimono in Genno, 2001), vendar pa je bila povezana tudi s stresom in anksioznostjo (npr. Min idr., 2002), zato bi bila lahko povezana tako z BAS kot BIS. Verjetno bodo na tem področju potrebne še nadaljnje raziskave, ki bi natančneje definirale povezavo med psihofiziologijo in motivacijskima sistemoma.

Omejitve raziskave

Med omejitvami raziskave na prvem mestu omenimo nizko število udeležencev ter visoko heterogenost znotraj skupine. V raziskavah z Lestvico BIS/BAS je udeležencev običajno nad 50 (npr. Brenner, Beauchaine in Sylvers, 2005) ali celo nad 100 (npr. Sedlar

idr., 2008), kar pa pri nas zaradi nizke razpoložljivosti primernih oseb na Univerzitetnem rehabilitacijskem inštitutu ni bilo možno. Tako je skupina tudi dokaj heterogena (glede na obseg kapi, čas od kapi, funkcionalno sposobnost, medikamente itd.), kar prav tako lahko vpliva na rezultate. Za dokončno potrditev rezultatov raziskave bi bilo potrebno meritve izvesti na večji, bolj homogeni skupini. S tem bi morda odkrili tudi druge statistično značilne povezave. V tabelah namreč vidimo več korelacij s korelacijskimi koeficienti nad 0,3, ki niso statistično pomembne, z večjim številom udeležencev pa bi morda bile.

Nadaljnjo omejitev predstavlja tudi naloga, ki smo jo uporabili, saj je posamezne elemente naloge težje izolirati in ločeno preučevati. Potrebno pa je izpostaviti, da uporabljena naloga predstavlja rehabilitacijsko nalogo, ki se dejansko uporablja v kliničnih okoljih, in da imajo tudi druge naloge, ki se uporabljajo v rehabilitaciji, podobno strukturo. Dodatna slabost je, da je težko ovrednotiti učinek nagrade v rehabilitacijski nalogi, saj postopek ni vseboval kontrolne rehabilitacijske naloge brez elementa nagrade. Postopek sicer vključuje Stroopovo nalogo, ki ne vključuje nagrade, vendar po svoji naravi ni nujno primerljiva z rehabilitacijsko nalogo. Ker je bila raziskava izvedena v sklopu širše klinične študije (Novak idr., 2010), je bil postopek prilagojen ciljem širše študije. Za potrditev ugotovitev o učinku nagrade bi bilo tako potrebno meritve opraviti tudi v rehabilitacijski nalogi brez nagrade oziroma z elementom kazni.

Kot možno slabost raziskave lahko omenimo tudi, da so imeli nekateri udeleženci težave z razumevanjem Lestvice BIS/BAS, zato jim je pri odgovarjanju morala pomagati terapevtka. Tako slabo razumevanje kot prisotnost terapevtke sta morda vplivala na zanesljivost rezultatov lestvice. Tudi pri samoocenjevalni lestvici SAM se udeleženci morda ne ocenjujejo najbolje. Nekateri udeleženci so se na primer po nalogi ocenili enako kot pred nalogo, hkrati pa verbalno podali mnenje, da je naloga pri njih povzročila večjo stopnjo budnosti, kot je bila njihova budnost v času počitka. Nezanosljivi rezultati samoocen so najverjetneje odraz oslabljenega samozavedanja po poškodbah možganov, ki je znan pojav v literaturi (npr. Noé, Ferri, Caballero, Villodre, Sanchez in Chirivella, 2005).

Zaključki

V raziskavi smo želeli ugotoviti, kateri elementi nalog za motorično rehabilitacijo se povezujejo z občutljivostjo nagrajevalnega motivacijskega sistema in motivacijskega sistema omika. Omejitev raziskave prav gotovo predstavlja nizko število udeležencev in vrsta nalog, ki smo jih uporabili, vendar rezultati vseeno kažejo na nekatere možne smernice za nadaljnje raziskovanje in oblikovanje rehabilitacijskih nalog. Rezultati izvedene raziskave namreč kažejo tendenco, da se valenca posameznika, njegova uspešnost in psihofiziološke mere različno povezujejo z občutljivostjo motivacijskih sistemov glede na to, kakšno vrsto naloge posameznik izvaja. Tako bi bilo smiselno razmisliti o pomenu nagrad in težavnosti nalog glede na izraženost motivacijskih sistemov pri posamezniku. Odsotnost nagrad lahko pri nekaterih posameznikih izzove slabše razpoloženje, zato je v rehabilitacijske naloge smiselno vključiti nagrade, vendar morajo te biti privlačne in dovolj pogoste. Nadalje so naloge, ki zahtevajo od pacientov po kapi intenzivno miselno

aktivnost, lahko manj spodbudne iz vidika motivacije, zato moramo paziti, da z dodajanjem kompleksnih elementov v nalogo pacienta ne preobremenimo.

Zahvala

Raziskavo sta podprla Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije ter Sedmi okvirni program Evropske skupnosti (projekt MIMICS, grant 215756).

Literatura

- Alloy, L. B., Abramson, L. Y., Walshaw, P. D., Cogswell, A. Grandin, L. D., Hughes, M. E. ... Hogan, M. E. (2008). Behavioral approach system and behavioral inhibition system sensitivities and bipolar spectrum disorders: Prospective prediction of bipolar mood episodes. *Bipolar Disorders*, 10(2), 310–322.
- Amodio, D. M., Master, S. L., Yee, C. M. in Taylor, S. E. (2008). Neurocognitive components of the behavioral inhibition and activation systems: Implications for theories of self-regulation. *Psychophysiology*, 45(1), 11–19.
- Backs, R. W., da Silva, S. P. in Han, K. (2005). A comparison of younger and older adults' Self-Assessment Manikin ratings of affective pictures. *Experimental Aging Research*, 31, 1–20.
- Blasquez, J. C. C., Font, G. R. in Ortis, L. C. (2009). Heart-rate variability and precompetitive anxiety in swimmers. *Psicothema*, 21(4), 531–536.
- Bradley, M. M. in Lang, P. J. (1994). Measuring emotion: The self-assessment manikin and the semantic differential. *Journal of Behavior Therapy and Experimental Psychiatry*, 25, 49–59.
- Brenner, S. L., Beauchaine, T. P. in Sylvers, P. D. (2005). A comparison of psychophysiological and self-report measures of BAS and BIS activation. *Psychophysiology*, 42, 108–115.
- Carr, J. in Shepherd, R. (2000). *Movement Science – Foundation for physical therapy in rehabilitation*. Rockville: Aspen Publication.
- Carver, C. S. in White, T. L. (1994). Behavioral inhibition, behavioral activation, and affective responses to impending reward and punishment: The BIS/BAS Scales. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67(2), 319–333.
- Feigin, V. L., Lawes, C. M. M., Bennett, D. A. in Anderson, C. S. (2003). Stroke epidemiology: a review of population-based studies of incidence, prevalence and case-fatality in the late 20th century, *Lancet Neurology*, 2, 43–53.
- Folstein, M. F., Folstein, S. E. in McHugh, P. R. (1975). 'Mini-mental state': A practical method for grading the cognitive state of patients for the clinician. *Journal of Psychiatric Research*, 12, 189–198.
- Fowles, D. C. (1988). Psychophysiology and psychopathology: A motivational approach. *Psychophysiology*, 25, 373–391.

- Gray, J. A. (1982). *The neuropsychology of anxiety: An enquiry into the functions of the septo-hippocampal system*. New York: Oxford University Press.
- Harmon-Jones, E., Abramson, L. Y., Sigelman, J., Bohlig, A., Hogan, M. E. in Harmon-Jones, C. (2002). Proneness to hypomania/mania symptoms or depression symptoms and asymmetrical frontal cortical responses to an anger-evoking event. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82(4), 610–618.
- Holden, M. K. (2005). Virtual environments for motor rehabilitation: Review. *Cyberpsychology & Behaviour*, 8, 187–211.
- Johnsen, B. H., Thayer, J. F., Laberg, J. C., Wormnes, B., Raadal, M., Skaret, E., Kvale, G. in Berg, E. (2003). Attentional and physiological characteristics of patients with dental anxiety. *Journal of Anxiety Disorders*, 17(1), 75–87.
- Johnson, S. L., Sandrow, D., Meyer, B., Winters, R., Miller, I., Solomon, D. in Keitner, G. (2000). Increases in manic symptoms after life events involving goal attainment. *Journal of Abnormal Psychology*, 109(4), 721–727.
- Jorm, A. F., Christensen, H., Henderson, A. S., Jacomb, P. A., Korten, A. E. in Rodgers, B. (1999). Using the BIS/BAS scales to measure behavioural inhibition and behavioural activation: Factor structure, validity, and norms in a large community sample. *Personality and Individual Differences*, 26, 49–58.
- Kagan, J., Reznick, J. S. in Snidman, N. (1987). The physiology and psychology of behavioral inhibition in children. *Child Development*, 58(6), 1459–1473.
- Katkin, E. (1965). Relationship between manifest anxiety and two indices of autonomic response to stress. *Journal of Personality and Social Psychology*, 2, 324–333.
- Kidd, D., Stewart, G., Baldry, J., Johnson, J., Rossiter, D., Petruckevitch, A. in Thompson, A.J. (1995). The functional independence measure: A comparative validity and reliability study,” *Disability and Rehabilitation*, 17, 10–14.
- Krebs, H. I., Volpe, B. T., Williams, D., Celestino, J., Charles, S. K., Lynch, D. in Hogan, N. (2007). Robot-aided neurorehabilitation: A robot for wrist rehabilitation. *IEEE Transactions on Neural Systems and Rehabilitation Engineering*, 15(3), 327–335.
- Kwakkel, G., Kollen, B. J. in Wagenaar, R. C. (2002). Long term effects of intensity of upper and lower limb training after stroke: a randomised trial. *Journal of Neurology, Neurosurgery and Psychiatry*, 72, 473–479.
- Liebermann, D. G., Buchman, A. S. in Franks, I. M. (2006). Enhancement of motor rehabilitation through the use of information technologies. *Clinical Biomechanics*, 21, 8–20.
- Loureiro, R., Amirabdollahian, F., Coote, S., Stokes, E. in Harwin, W. (2001). Using haptics technology to deliver motivational therapies in stroke patients: Concepts and initial pilot studies. Proceedings of EuroHaptics.
- Maclean, N., Pound, P., Wulfe, C. in Rudd, A. (2002). The concept of patient motivation: A qualitative analysis of stroke professionals’ attitudes. *Stroke*, 33, 444–448.
- MacLeod, C. M. (1991). Half a Century of Research on the Stroop Effect: An Integrative Review. *Psychological Bulletin*, 109(2), 163–203.

- Martens, E. J., Nykliček, I., Szabo, B. M. in Kupper, N. (2008). Depression and anxiety as predictors of heart rate variability after myocardial infarction. *Psychological Medicine*, 38, 375–383.
- Mehrabian, A. (1996). Pleasure-arousal-dominance: A general framework for describing and measuring individual differences in temperament. *Current Psychology*, 14, 261–292.
- Min, B. C., Chung, S. C., Park, S. J., Kim, C. J., Sim, M. K. in Sakamoto, K. (2002). Autonomic responses of young passengers contingent to the speed and driving mode of a vehicle. *International Journal of Industrial Ergonomics*, 29, 187–198.
- Nasoz, F., Alvarez, K., Lisetti, C. L. in Finkelstein, N. (2003). Emotion Recognition from Physiological Signals for Presence Technologies. *International Journal of Cognition, Technology, and Work – Special Issue on Presence*, 6(1), 1–32.
- Noé, E., Ferri, J., Caballero, M. C., Villodre, R., Sanchez, A. in Chirivella, J. (2005). Self-awareness after acquired brain injury. *Journal of Neurology*, 252, 168–175.
- Novak, D., Zihel, J., Olenšek, A., Milavec, M., Podobnik, J., Mihelj, M. in Munih, M. (2010). Psychophysiological Responses to Robotic Rehabilitation Tasks in Stroke. *IEEE Transactions on Neural Systems and Rehabilitation Engineering*, 18, 351–361.
- Ohsuga, M., Shimono, F. in Genno, H. (2001). Assessment of phasic work stress using autonomic indices. *International Journal of Psychophysiology*, 40, 211–220.
- Parsons, T. D., Courtney, C. G., Arizmendi, B. in Dawson, M. (2011). Virtual reality Stroop task for neurocognitive assessment. *Studies in Health Technology and Informatics*, 163, 433–439.
- Partridge, T. (2003). Biological and Caregiver Correlates of Behavioral Inhibition. *Infant and Child Development*, 12, 71–87.
- Peter, C. in Herbon, A. (2006). Emotion representation and physiology assignments in digital systems. *Interacting with Computers*, 18, 139–170.
- Robertson, I. in Murre, J. (1999). Rehabilitation of brain damage: Brain plasticity and principles of guided recovery. *Psychological Bulletin*, 125, 544–575.
- Sedlar, N., Medved, S. in Pernek, A. (2008). Povezanost konstruktov vprašalnika BisBas in nekaterih osebnostnih dimenzij [Relation between constructs of BisBas questionnaire and some personality constructs]. *Psihološka obzorja*, 17(1), 91–105.
- van Diest, I., Thayer, J. F., Vandeputte, B., van de Woestijne, K. P., in van den Bergh, O. (2006). Anxiety and Respiratory Variability. *Physiology & Behavior*, 89, 189–195.
- Wagenaar, R. C. in Meyer, O. G. (1991a). Effects of stroke rehabilitation, I: a critical review of the literature. *Journal of Rehabilitation Science*, 4, 61–73.
- Wagenaar, R. C. in Meyer, O. G. (1991b). Effects of stroke rehabilitation, II: a critical review of the literature. *Journal of Rehabilitation Science*, 4, 97–109.

Uporaba Rorschachovega testa v klinični nevropsihologiji

Ana Ožura* in Vita Štukovnik
Enota za nevrorehabilitacijo, Nevrološka klinika, UKC Ljubljana, Slovenija

Povzetek: Rorschachov test je pogosto uporabljan za ocenjevanje osebnosti v sklopu celostnega kliničnopsihološkega pregleda v svetu. Na Nevrološki kliniki v Ljubljani pa ga pogosto uporabljamo kot del nevropsihološke ocene. V članku smo naredili pregled informacij, ki so pomembne za uporabo tega testa v klinični praksi, s poudarkom na njegovi uporabi v nevropsihologiji. Rorschachov test je v preteklosti veljal za kontroverzen inštrument. Predstavljamo povzetek raziskav, ki ugotavljajo njegovo uporabnost ter psihometrične lastnosti. Testa ne pojmuje le v strogem projekcijskem smislu, temveč opisujemo teoretične preglede kognitivnih procesov, ki so potrebni za reševanje Rorschachovega testa kot testa problemov. Na področju nevropsihologije je število raziskav še precej omejeno. Hkrati test še nima teoretične podlage, ki bi bila osnovana na odnosu med možgani in vedenjem in bi bila potrebna za uvrstitev med nevropsihološke teste. Kljub temu, se v zadnjem času v svetovni literaturi kaže povečano zanimanje za nevrološke korelate procesa odgovarjanja na ta test. V sestavku opisujemo tudi raziskavo pri bolnikih z multiplo sklerozo, ki smo jo z Rorschachovim testom opravili avtorji. Navedene so usmeritve za raziskovanje v prihodnosti.

Ključne besede: Rorschachov test, ocenjevanje osebnosti, nevropsihologija

Use of the Rorschach test in neuropsychology

Ana Ožura* and Vita Štukovnik
Neurological Rehabilitation Unit, Division of Neurology, University Medical Centre, Slovenia

Abstract: The Rorschach test is widely used as a part of the assessment in clinical psychology in the world. It is also often used as a part of neuropsychological assessment in our unit at Division of Neurology in Ljubljana. We are presenting a review of clinically relevant information for the use of the Rorschach test in clinical practice with an emphasis on neuropsychology. The Rorschach test was considered a controversial instrument in the past. We are presenting a summary of research on its utility and psychometric characteristics. The number of studies in the field of neuropsychological application of the Rorschach test is limited. We describe theoretical models of cognitive processes involved in the process of solving the Rorschach test as a problem solving test apart from projection processes. The test however still lacks a theoretical basis formed on the brain behavior relations that is needed for every neuropsychological test. Nevertheless we noticed a recent growing interest in the published literature for finding neurological correlates of the response process in this test. Our research with patients with multiple sclerosis performed is described. We state implications for further research.

Key words: Rorschach test, personality assessment, neuropsychology

CC = 2223, 2520

* Naslov/Address: Ana Ožura, univ. dipl. psih., Enota za nevrorehabilitacijo, Nevrološka klinika, Univerzitetni klinični center Ljubljana, Slovenija, e-mail: ana.ozura@kclj.si

Kaj je Rorschachov test?

Test je sestavljen iz desetih predlog s črnilnimi packami, ki jih psiholog pokaže udeležencu, ki mora povedati, kaj bi to lahko bilo. Omogoča veliko število odgovorov neomejene vsebine. V preteklosti je bilo razvitih več sistemov izvedbe in točkovanja vsebin odgovorov, ki podajajo številne spremenljivke za interpretacijo. Trenutno je najbolj uporabljan t.i. Exnerjev ocenjevalni sistem (Comprehensive system – CS), ki obsega organizacijo Rorschachovih spremenljivk v skupke in zaporedno metodo analize ob standardiziranem postopku izvedbe, objektivnem in zanesljivem kodiranju ter reprezentativni normativni bazi (Exner, 2003). Pred Exnerjevim ocenjevalnim sistemom je Rorschachov test večinoma veljal za strogo projekcijski test, ki služi kot dražljaj za domišljijo in omogoča subjektivno oceno tematike mentalnih podob (Weiner, 2003). Vsebine, dobljene na testu, naj bi na tak način razkrile procese, ki so osnova posameznikovega odnosa do sveta. Obstajala naj bi torej vzporednost med določenimi vrstami vsebin, ki sestavljajo odgovore in psihološkim funkcioniranjem v ozadju (Sultan in Porcelli, 2006). Z razvojem kognitivne znanosti pa se je pojavilo novo razumevanje psiholoških procesov, ki so potrebni za odgovarjanje na predloge. Po kognitivni paradigmi Rorschachove predloge hkrati predstavljajo tudi zaporedje odločitev v smislu reševanja problema. Tako omogočajo objektivno oceno stila kognitivnega strukturiranja. Meri torej zaznavne in asociacijske procese ter oceni strukturne (ugotavljanje stanj in potez) in dinamske (razkrivanje posameznikovih potreb, stališč in konfliktov v ozadju) vidike osebnostnega funkcioniranja (Weiner, 2003).

V nadaljevanju navajamo raziskave, ki odgovarjajo na vprašanje, ali je Rorschachov test uporaben in veljaven instrument. Kakor vsaka druga mera osebnosti ali psihiopatologije ima tudi Rorschachov test svoje prednosti in slabosti, ki jih opisujemo na podlagi objavljene literature. Hkrati ugotavljamo, da je vir pomembnih dodatnih informacij pri specifičnih nevroloških populacijah (Ožura, Šega in Erdberg, 2010).

Razprave o Rorschachovem testu

Danes je Rorschachov test obravnavan kot eden izmed bolj kontroverznih inštrumentov v psihologiji (Costa in McCrae, 2005; Garb, Wood, Lilienfeld in Nezworski, 2005). Kmalu po začetnem navdušenju psihologov nad uporabo Rorschachovega testa se je namreč začelo dolgo obdobje sporov med kritiki in zagovorniki tega inštrumenta. Kritiki testa navajajo, da je kontroverznost glede Rorschachega testa povezana z napačnimi predpostavkami, da Rorschachove spremenljivke z nizko posamično veljavnostjo lahko pridobijo veliko višjo veljavnost, če jih izkušeni strokovnjaki interpretirajo v medsebojni kombinaciji ali pa v kombinaciji z drugimi viri informacij (Garb idr., 2005). Prav tako očitajo zagovornikom Rorschachovega testa, da izrabljajo prepričanje, da neformalni vtis in popularnost testa lahko služita kot zanesljiv dokaz veljavnosti. Navajajo celo priporočila, po katerih naj bi zaradi izgube znanstvene verodostojnosti močno zmanjšali pogostost ali celo ukinili uporabo te in drugih projekcijskih preizkušenj v klinični praksi in izobraževalnih programih (Lilienfeld, Wood in Garb, 2000). Zagovorniki odgovarjajo z navajanjem dokazov o ve-

ljavnosti in klinični uporabnosti Rorschachovega testa (Hibbard, 2003; Meyer in Archer, 2001; Weiner, 2001). Različni avtorji pa so na podlagi podobnih ali celo povsem enakih virov podatkov prišli do diametralno nasprotnih zaključkov (Bornstein, 2001).

Del kontroverznosti morda izhaja iz uvrščanja Rorschachovega testa med projekcijske teste, kar ne zajema njegove uporabe v celoti. Pogosto se namreč zastavlja vprašanje, ali so projekcijski testi psihometrično primerljivi s ti. objektivnimi testi. Pojavljajo se kritike, ki pravijo, da naj bi termina »objektivni« in »projekcijski« test začeli opuščati, saj sta zavajajoča (Meyer in Kurtz, 2006). Izraz »objektivni« test v psihologiji osebnosti se navadno nanaša na preizkuse, kjer je dražljaj pridevnik ali vprašanje, za katerega mora oseba na določeni lestvici odgovornih možnosti (npr. Likartova lestvica, »da« ali »ne«, »pravilno« ali »nepravilno«) označiti, kako natančno opisuje njeno osebnost. Kar se pri tem postopku šteje za »objektivno«, je, da se odgovore ne klasificira ali interpretira po presoji psihologa, temveč se vrednotijo po vnaprej določenem ključu. Presoja je torej prepuščena udeležencu. Hkrati pa vemo, da obstaja možnost napak pri vrednotenju ter da obsežna literatura o tovrstnih preizkusih obravnava odgovorne stile, agravacijo ipd. kot enega izmed poglobitvinih problemov njihove veljavnosti. Zato ne moremo govoriti o povsem natančnem in nepristranskem postopku (Meyer in Kurtz, 2006). Po drugi strani so odgovori na Rorschachove predloge pogosto rezultat procesov klasifikacije dražljaja in stilov reševanja problemov ter ne projekcije v klasičnem psihoanalitičnem smislu. Izraz objektivni testi naj bi zato zamenjali z ustrežnejšimi in bolj opisnimi alternativami, kot so »ocenjevalna lestvica« ali »samoocenjevalni vprašalnik«. Težja naloga je najti termin, ki bi nadomestil izraz »projekcijski testi«. Med predlogi so možnosti, kot so »preizkusi prostih odgovorov«, »izrazni osebnostni preizkusi«, »implicitne metode« in »atribucijski testi« (Meyer in Kurtz, 2006). Glede na to, da se nobeden izmed novih izrazov še ni uveljavil, smo v članku kljub temu uporabljali izraz »projekcijske tehnike«.

Psihometrične značilnosti Rorschachovega testa

Pregled raziskav na področju psihometričnih lastnosti Rorschachovega testa, vrednotenega po Exnerjevem sistemu, je pokazal zelo visoko zanesljivost med ocenjevalci za večino (95 %) spremenljivk (Viglione in Hilsenroth, 2001). Avtorja navajata tudi dobro retestno zanesljivost večine spremenljivk. Koeficienti so primerljivi z ostalimi pogosto uporabljanimi testi, kot so MMPI-2 (Minnesota Multiphasic Personality Inventory) in Kalifornijski test besednega učenja (California verbal learning test – CVLT-2). Le nekaj za interpretacijo manj pomembnih spremenljivk še nima objavljenih retestnih koeficientov.

Obsežna meta-analitična raziskava, ki je primerjala kriterijsko veljavnost Rorschachovega testa in najpogosteje uporabljeni klinični vprašalnik osebnosti MMPI, je ugotovila, da se koeficienti veljavnosti med njima niso pomembno razlikovali (Hiller, Rosenthal, Bornstein, Berry in Brunell-Neuleib, 1999). Po eni strani je imel samoocenjevalni vprašalnik MMPI višjo veljavnost v raziskavah, ki so kot kriterij uporabljale psihiatrično diagnozo in samoocenjevalne spremenljivke, medtem ko je imel Rorschachov test višjo veljavnost, ko so bile uporabljene objektivne kriterijske spremenljivke (npr. ob-

jektivni izidi, kot so samomor ali hospitalizacija). Višje korelacije med MMPI in samoocenjevalnimi merami so lahko posledica variance skupne metode. Rorschachov test po drugi strani bolje napoveduje objektivne kriterijske spremenljivke, kar je lahko tudi posledica dejstva, da ni v tolikšni meri pod vplivom poskusov udeležencev, da bi se prikazali v določeni luči. Kot primer naj navedemo, da je bila Rorschachova mera odvisnosti manj podvržena zavestnim manipulacijam kot pa samoocenjevalni vprašalniki odvisnosti (Hiller idr., 1999). Iz tega vidika je lahko celo bolj objektiven kot »objektivni testi«.

Viglione (1999) je v pregledu 138 raziskav ugotavljal, da imajo Rorschachove spremenljivke specifično dodano veljavnost v primerjavi z intervjuji, diagnozami, samoocenjevalnimi testi in testi sposobnosti. Ugotavljal je, da je Rorschach posebej uporaben pri razkrivanju področji, ki jih klient ne želi ali jih ne more izraziti. Raziskave nadalje kažejo, da je Rorschachov test najbolj uporaben v kontekstih, kjer se skuša napovedovati vedenje v resničnem življenju in v pogojih, kjer se lahko pojavlja manipulacija z odgovori (Viglione in Hilsenroth, 2001). Celotna kritiki priznavajo, da je uporaben indikator nekaterih kliničnih konstruktov, kot so motnje mišljenja in prognoza obravnave (Garb idr., 2005).

Bornstein (2001) nadalje zaključuje, da Rorschachov test ni diagnostični inštrument, ker so diagnoze po DSM-IV (Diagnostični in statistični priročnik duševnih motenj – četrta verzija, American Psychiatric Association, 1994) osnovane na samoocenjevalnih poročanjih in ker so psihološki procesi, ki jih meri Rorschach, le posredno povezani z diagnozami. Kljub temu pa je test uporaben v klinični praksi in to še posebej na področju napovedovanja predvsem tistih psiholoških procesov, ki so slabše dostopni besednemu poročanju (npr. stresna toleranca, kontrola impulzov).

Po drugi strani je bila opravljena raziskava, ki je ugotavljala veljavnost in klinično uporabnost MMPI-ja ter Rorschachovega testa pri diferencialni diagnostiki odraslih s primarno psihotično motnjo ali primarno razpoložensko motnjo brez psihotičnih značilnosti (Dao, Prevatt in Horne, 2008). Exnerjev kazalec motenj mišljenja PTI je bolje razlikoval med psihotičnimi in nepsihotičnimi bolniki kot lestvice MMPI-2, saj je celokupni odstotek pravilne klasifikacije za PTI znašal 84 %, za lestvice MMPI-2 pa 70 %. Avtorji so mnenja, da je to lahko posledica razlik v načinu odgovarjanja. Pri vprašalniku MMPI-2 so udeleženci omejeni na dve možnosti odgovorov (pravilno ali nepravilno), s čimer jim test daje naravno strukturo. Pri Rorschachovem testu pa so dovoljeni prosti odgovori, kjer je večja verjetnost, da se bo pojavila izguba mej, svojski asociativni tok, nekonvencionalno mišljenje in odklonske verbalizacije, s tem pa lahko test bolje zajame psihotične značilnosti udeležencev.

Ugotovitve meta-analitičnih raziskav o podobni veljavnosti koeficientov med omenjenimi inštrumenti pa še ne pomenijo, da ju lahko zamenjamo ali da posamezen inštrument ni bolj veljaven pri določenih populacijah in za določene namene. V določenih primerih odsotnost odnosa v resnici podpira veljavnost testa (npr. med rezultati testov inteligentnosti in spolom naj bi bil minimalen odnos) (Bornstein, 2001). Prav tako moramo vedeti, da so korelacije med spremenljivkami v MMPI in Rorschachovem testu, ki naj bi sicer merile podobne konstrukte, pogosto nizke (Hiller idr., 1999).

Področje, ki se je pri Exnerjevem sistemu izkazalo za problematično, so ameriške norme. Pregled 32 študij z zdravimi posamezniki je pokazal, da so norme netočne in da se

zaradi njih lahko zdrave posameznike oceni kot psihološko motene (napaka tipa I; Wood, Nezowski, Garb in Lilienfeld, 2001). V omenjenih raziskavah se je namreč pri zdravih udeležencih vseh 14 merjenih spremenljivk statistično razlikovalo od norm za zdrave posameznike. Exner (2001) je na kritiko odgovoril, da odločitve kliničnih psihologov o psihopatologiji niso osnovane na posameznih Rorschachovih skorih temveč na podlagi globalne ocene vseh ugotovitev na Rorschachovem testu ter v primerjavi z vsemi ostalimi viri informacij o posamezniku. Prav tako se je proti kritiki postavil Meyer (2001), ki je mnenja, da je iskati možne vzroke za razlike v dejanskih spremembah v duševnem zdravju skozi čas, razlik med ocenjevalci v spretnostih izvedbe testa in razvoju pravil za vrednotenje. Po našem mnenju omenjeni razlogi ne opravičijo ugotovitev kritikov, da ameriške norme pri določenih kazalcih vodijo v izredno visoko ugotavljanje patologije. Wood in sodelavci (2001) zaključujejo, da naj se raziskovalci v prihodnosti izogibajo objavi rezultatov na podlagi primerjave z normativnim vzorcem. Omenjene ugotovitve vendarle kažejo, da je pri klinični uporabi potrebna velika previdnost pri interpretaciji spremenljivk na podlagi ameriških norm. Na tem mestu naj še omenimo, da trenutno slovenskih norm še nimamo. Njihov razvoj bi bil v luči opisanih kritik še toliko bolj pomemben.

Potrebno je poudariti, da ne gre za vprašanje, ali je določena metoda boljša kot druga, saj naj bi kliničnopsihološki ali nevropsihološki pregled vključeval informacije iz čim širšega razpona virov. Zaključevanje na podlagi enega testa zato ni priporočeno, potrebna je uporaba širše baterije vključno z informacijami, pridobljenimi z intervjujem ter opazovanjem (Exner, 2002). Informacije, ki se ponovijo v več virih in metodah, so bolj veljavne, s tovrstnim pristopom pa zmanjšujemo možnost napake in povečujemo natančnost zaključkov.

Pogostost in uporabnost Rorschachovega testa

Uporabnost ocenjevalnega inštrumenta ni odvisna le od njegovih psihometričnih lastnosti, temveč tudi od razmerja med porabo in dobljenim (tj. cost benefit). Izvedba Rorschachovega testa je kompleksna, zahteva dodatno izobrazbo kliničnega psihologa ter v povprečju kar tri ure časa za izvedbo, vrednotenje in interpretacijo, zaradi česar je to eden izmed najdražjih psiholoških testov (Hunsley in Bailey, 1999). Nekatere druge metode, kot so samo-ocenjevalni vprašalniki in intervju, so večinoma manj časovno zahtevne. Avtorja Hunsley in Bailey (1999) sta bila mnenja, da ni zadostnih dokazov, ki bi podpirali klinično uporabnost Rorschachovega testa. Drugi avtorji poudarjajo, da v klinični praksi Rorschachov test lahko doda specifičen doprinos k razumevanju aspektov klientovih subjektivnih izkušenj, ki je pomembno drugačen od intervjuja in opazovanja (Yalof, 2006).

V kliničnopsihološki praksi se je namreč uveljavil princip uporabe več virov informacij, ki lahko vključujejo tako prej omenjene »objektivne« kot tudi »projekcijske« inštrumente ter druge metode kot so intervju in opazovanje. Med desetimi najpogosteje uporabljanimi preizkusi so samoocenjevalni vprašalniki, kot so Minnesota Multiphasic Personality Inventory (MMPI), Millon Clinical Multiaxial Inventory (MCMI) in Beck Depression Inventory (BDI), po drugi strani pa projekcijski testi, kot so Rorschachov

psihodiagnostični preizkus, Thematic Apperception Test (TAT) in Risanje človeka (Groth-Marnat, 2003). Anketa na vzorcu članov dveh velikih združenj s področja klinične psihologije, Society for Personality Assessment in American Psychological Association, je pokazala, da Rorschachov test uporablja 72 % ameriških psihologov (Musewicz, Marczyk, Knauss in York, 2009). V ameriški raziskavi, v kateri so bili vključeni klinični psihologi sodni izvedenci, jih je Rorschachov test uporabljalo 36 %, pri čemer je bil to tudi najpogosteje uporabljan projekcijski test (Archer, Buffington-Vollum, Stredny in Handel, 2006). Po drugi strani je raziskava najpogosteje uporabljanih ocenjevalnih postopkov pri kliničnih psihologih v Veliki Britaniji pokazala, da jih največ uporablja klinični intervju, le 5 % jih uporablja Rorschachov test in le 8,8 % MMPI (Bekhit, Thomas, Lalonde in Jolley, 2002). Ker je izbira psihodiagnostičnih sredstev v kliničnem delu odvisna tudi od programov izobraževanja, so bile opravljene raziskave na področju kliničnega podiplomskega izobraževanja in prakse. Raziskava pri študentih klinične psihologije in študentih psihološkega svetovanja je pokazala, da profesionalni kliničnopsihološki programi v Ameriki še naprej učijo uporabo Rorschachovega testa (Stedman, Hatch in Schoenfeld, 2001).

Razvoj uporabe Rorschachovega testa v nevropsihologiji

Herman Rorschach (1932), avtor Rorschachovega testa, je prvi objavil poročila o njegovi uporabnosti pri nevrološki populaciji. Pred iznajdbo elektroencefalograma je bil mnenja, da je ta test občutljiv za epilepsijo v zgodnjem stadiju. Pojavljali so se poskusi definiranja specifičnih bolezenskih osebnosti, npr. »epileptične osebnosti« (Oberholzer, 1931). Kmalu je postalo jasno, da Rorschachovega testa ni mogoče uporabiti za diferencialno diagnostiko organskih in neorganskih mentalnih motenj. Tudi ideja o preprosti dihotomni delitvi bolnikov v psihiatriji in nevrologiji na tiste, ki imajo »organsko« motnjo in tiste s »funkcionalno« motnjo, je danes pogosto pojmovana kot zastarela (Leonberger, 1989; Markowitsch, 2003).

V literaturi so vse bolj prisotne ugotovitve, ki poleg kognitivnih poudarjajo tudi pogostost osebnostnih sprememb pri različnih nevroloških boleznih (Yudofsky in Hales, 2002). Razlaga nastalih osebnostnih sprememb se lahko opira na različna izhodišča. Z razvojem nevroanatomije so bile pojasnjene povezave med lokaliziranimi možganskimi poškodbami in specifičnimi čustvenimi in vedenjskimi posledicami, kar je vodilo v razvoj pojmov, kot je »frontalna osebnost«.

Eden izmed zgodnejših pogledov na vlogo osebnosti v bolezni je, da imajo posamezniki z nekaterimi osebnostnimi strukturami predispozicije za razvoj določene bolezni, npr. osebnost tipa A za cerebrovaskularne bolezni (Sultan in Porcelli, 2006). Hkrati je pomembna količina stresa, ki mu je posameznik izpostavljen. Osebnost, ki pomembno določa načine spoprijemanja s stresom, naj bi tako lahko vodila v s stresom povezane bolezni (Jamner in Leigh, 1999). Po drugi strani kronična bolezen sama lahko vpliva na osebnost posameznika. Raziskave o odnosu med psihološkim funkcioniranjem in procesom adaptacije na kronično bolezen so pokazale tendenco, da je v Rorschachovih pro-

tokolih tem več znakov motenj, kolikor daljše je trajanje bolezni (Sultan in Porcelli, 2006). Ne glede na to ali osebnostne spremembe nastopajo premorbidno ali pa so posledica nevrološke bolezni, pa ostaja pomembno, da jih ustrezno ocenimo.

Moderna klinična nevropsihologija se pretežno osredotoča na ocenjevanje vedenjskih in kognitivnih sprememb pri možganskih poškodbah. Nevropsihološka ocena naj bi pomagala bolniku k pridobivanju čim večje funkcionalne neodvisnosti. Zato pri nevropsihološkem ocenjevanju potrebujemo čim širši razpon informacij. Tu se pojavlja vprašanje, ali Rorschachov test lahko doda svoj delež. Ena izmed pionirk na področju nevropsihološkega ocenjevanja, Edith Kaplan, je navajala ugotovitve, ki podpirajo uporabo Rorschachovega testa kot testa reševanja problemov v nevropsihologiji (Perry, Poterat, Auslander, Kaplan in Jeste, 1996). Vendar pa Rorschachov test še nima teoretične podlage, osnovane na odnosu med možgani in vedenjem, kar je osnova za vsak nevropsihološki instrument (Lezak, 2004).

Na tem mestu naj omenimo japonsko raziskavo, kjer so avtorji izvedli Rorschachov test pri zdravih udeležencih tekom funkcijske MR tomografije (Asari idr., 2008). Odgovore so razvrstili kot edinstvene, redke ali pogoste. Ugotovili so povečano aktivacijo desnega temporalnega pola možganov pri edinstvenih odgovorih v primerjavi s pogostimi. Omenjena raziskava sicer ne prispeva k oblikovanju teoretične podlage Rorschachovega testa v klinično nevropsihološkem smislu, kaže pa na pomen nestrukturiranega in dvoumnega gradiva pri percepciji in posledični aktivaciji možganskih področij. Podkrepitev veljavnosti Rorschachovega preizkusa s pomočjo MR tomografije pa lahko najdemo v nedavni prav tako japonski študiji, ki se je osredotočala na odkrivanje zgodnje psihoze. Raziskovalci so uporabili Rorschachov test kot instrument za identifikacijo oseb rizičnih za razvoj shizofrenije in jih primerjali z bolniki po prvi epizodi shizofrenije ter zdravimi udeleženci (Ota, Obu, Sato in Asada, 2011). Pri rizičnih osebah pred pojavitvijo diagnoze so s T1 obteženo MR tomografijo in novejšo tehnologijo slikanja DTI (angl. diffusion tensor imaging) pokazali statistično pomembne razlike v volumnu temporalnih režnjev možganov v obeh poloblah ter specifičnih traktih možganske beline pri rizičnih posameznikih v primerjavi z zdravimi udeleženci. Omenjene spremembe so bile pri bolnikih s potrjeno diagnozo shizofrenije še bolj izražene.

V pregledu literature smo uspeli najti le še eno raziskavo, ki je preverjala morebitno povezavo med meritvami MR tomografije in kazalci pridobljenimi z Rorschachovim testom. Dickey idr. (1999) so ugotovili zmanjšanje volumna sivine levega superiornega temporalnega girusa pri bolnikih s shizotipsko osebnostno motnjo. Niso pa našli povezave med strukturnimi spremembami področij možganov merjenimi z MR tomografijo in kazalcem motenj mišljenja TDI (angl. thought disorder index, avtorjev Johnston in Holzman, 1979) na Rorschachovem testu.

Lezakova (2004) sicer nadalje navaja, da se ji ob sicer velikem pomanjkanju empiričnih raziskav Rorschachov test vendarle zdi klinično uporaben za ocenjevanje osebnosti pri patoloških procesih v možganih. V nadaljevanju si bomo ogledali tudi razlago procesa odgovarjanja na Rorschachov test iz vidika kognitivne psihologije.

Rorschachov test kot test reševanja problemov

Rorschachov test lahko opišemo tudi kot abstrakten test reševanja problemov, ki zahteva integracijo številnih kognitivnih funkcij. Posameznik mora organizirati področje dražljaja, ki vsebuje abstraktne in jasno definirane podobe ter opisati svojo zaznavo. S tega stališča je Rorschachov test bližje nevropsihološkemu pristopu in ga lahko uporabimo pri ocenjevanju obdelovanja informacij, pregledovanja prostora, vidno-prostorskih sposobnosti, oblikovanju mentalnih shem, jezikovnih in komunikacijskih sposobnosti ipd. (Perry idr., 1996). Exner (1989) je proces reševanja razdelil na tri faze. Najprej poteka vkodiranje informacij in razvrščanje vkodiranega v potencialne odgovore. V drugi fazi poteka ponovno pregledovanje področja, da bi se natančneje določili odgovori, neustrezni odgovori so zavrženi na podlagi primerjave ali cenzure. V zadnji fazi poteka dokončna izbira in artikulacija posameznega odgovora. Acklin in Wu-Holt (1996) dodajata, da so v prvi fazi potrebni procesi vidne pozornosti in skeniranja, delovni spomin (vidno-prostorska skicirka) pa omogoča vzdrževanje in manipuliranje s kontekstom ocenjevanja. Za kategoriziranje dražljaja v naslednjih fazah je potreben dostop do asociativnega spomina, kjer se primerja z že shranjenim materialom. Dvoumni deli predlog zahtevajo dodatno kognitivno obdelavo. Rorschachovi dražljaji aktivirajo epizodični spomin, povežejo se z izkušnjami in doživljanjem (Acklin in Wu-Holt, 1996). Za zadnjo fazo, kjer po Exnerju pride do končne izbire odgovora, avtorja menita, da so posebej pomembni prefrontalni deli možganov kot sedež osebnosti. Pomembno vlogo imajo čustveni in motivacijski procesi, ki vplivajo na percepcijo. Selektivna in pristranska pozornost glede na čustveni spomin spreminja priklic iz dolgoročnega spomina v procesu izbire, cenzuriranja in oblikovanja besednega odgovora.

Pregled objavljenih raziskav z uporabo Rorschachovega testa v nevropsihologiji

V preteklosti je bilo več poskusov uporabe Rorschachovega testa pri nevroloških bolnikih, ki so vselej naleteli tudi na kritiko. Le-ta je bila večinoma usmerjena na neuspeh pri uvrščanju primarnih nevropsiholoških deficitov v interpretativni okvir Rorschachovega testa. Do napačnih zaključkov na podlagi tega testa lahko pridemo ob neupoštevanju specifičnih nevropsiholoških deficitov bolnikov (npr. težave pri poimenovanju lahko vplivajo na število odgovorov na testu).

Prvi objavljeni primer teoretične opredelitve specifičnih nevropsiholoških deficitov in njim ustrežajočih pričakovanih sprememb v Rorschachovih spremenljivkah po Exnerjevem ocenjevalnem sistemu so naredili v raziskavi z bolniki z demenco pri Alzheimerjevi bolezni (Perry idr., 1996). Njihove ugotovitve glede specifičnih kazalcev pri vrednotenju po Exnerjevem sistemu so:

- Pri afaziji znižanje besednih sposobnosti vodi v zvišanje Lambde (število čistih oblikovnih odgovorov v primerjavi z vsemi ostalimi odgovori), zmanjšanje be-

- sednega izražanja vodi v manj Mešanih determinant (Blends), parafazične napake vodijo v Deviantne verbalizacije (DV) in nizko število odgovorov (R).
- Pri amneziji se pojavlja povečanje perseverativnih odgovorov (PSV) in zmanjšanje števila popularnih odgovorov (P).
 - Pri agnoziji je prisotno nizko število oblikovno ustreznih odgovorov (X+%) in visoko število zavrnitev predloge (REJ).
 - Pri apraksiji se pojavlja visok odstotek oblikovno neustreznih odgovorov (X-%), slaba organizacijska dejavnost (Zf in ZSum), visoko število odgovorov z razvojno kvaliteto običajno (DQo%), nizko število odgovorov z razvojno kvaliteto sinteze (DQ+%).
 - Pri motnjah abstraktnega razmišljanja je prisotno nizko število gibalnih odgovorov (M, FM, m), dvig kognitivnih posebnih skorov prve ravni (WSum6).

Poleg tega so ugotovili, da se bolniki od zdravih kontrol najpomembneje razlikujejo po visokem številu podvrste perseveracij, ki jih Exnerjev sistem ocenjevanja ne meri. To je veljalo tako za podvrsto tematske (ponavljanje vsebine, npr. Predloga IV je »nogometaš«, Predloga VII sta »dva nogometaša s čeladami«) kot fonetične (ponovitev fonetskih lastnosti prejšnjega odgovora, npr. Predloga I je »delavec na bencinski črpalki«, Predloga II je »bencinski motor«) perseveracije. Nadalje so ugotovili tudi visoko stopnjo lingvističnih napak. Najpogostejše lingvistične napake so bile semantične parafrazije (nadomeščanje besede s semantičnimi značilnostmi iskane besede, npr. rožički namesto tipalk), opisovanje subjekta namesto poimenovanja zaradi težav z iskanjem besede (npr. namesto »iglu«, »tista stvar, v kateri živijo Eskimi in jo naredijo iz ledu«) in uporaba nadrednih kategorij (fraza, ki navaja dele brez integracije v celoto ali pravilno opisan nadredni pojem brez razlage, npr. »dve ušesi in nos«, »tista stvar s kleščami«). Klasifikacijska analiza ločevanja med zdravimi in bolniki na podlagi lingvističnih napak in perseveracij je podala zelo visoko občutljivost (90 %) in specifičnost (100 %), ki pa je zaradi majhnega vzorca vprašljivo stabilna. V nasprotju s teoretičnimi predpostavkami pa niso našli razlik v številu perseveracij, kot jih meri Exnerjev ocenjevalni sistem (PSV), številu deviantnih verbalizacij (DV) in celotnem številu kognitivnih napak (WSum6). Omenjene ugotovitve kažejo na neobčutljivost nekaterih kazalcev Exnerjevega ocenjevalnega sistema, še posebej na področju perseveracij ter na potrebo po dodajanju novih kazalcev (Perry idr., 1996).

Ellis in Zahn (1985) sta primerjala po Exnerjevem sistemu vrednotene Rorschachove protokole 35 bolnikov po hudi nezgodni možganski poškodbi in 36 zdravih posameznikov. Poglavitne razlike pri bolnikih so se kazale v težavah pri kontroli in izražanju čustev (Afr, Lambda, FC, C), zmedi in nelogičnih zaznavah, ki ovirajo presojanje realnosti (X+%, INCOM, FABCOM) in oddaljenosti v medosebnih kontaktih (M-, T). 100 % od 71 udeležencev je bilo pravilno razvrščenih kot zdravih oz. po nezgodni možganski poškodbi z uporabo enačbe, izpeljane iz diskriminantne funkcijske analize.

Rorschachov test je bil uporabljen tudi v raziskavi, kjer so ugotavljali spremembe pri 14 bolnikih po operativnem zdravljenju Parkinsonove bolezni z globoko možgansko stimulacijo (Castelli idr., 2008). Raziskava leto dni po operaciji ni pokazala nobenih

sprememb na področju osebnosti, merjene z Rorschachovim testom ali kognicije, merjene z naborom nevropsiholoških testov.

V raziskavi z uporabo Rorschachovega testa pri 10 bolnikih s Korsakoffovo amnestično motnjo so bolnike pregledali vsaj trikrat v obdobju do dveh let (Malmgren Biltning, Fröbärj in Lindqvist, 1997). Njihovo mnenje je, da sta sistema ocenjevanja po Bohmu (1996) in kazalec po Piotrowskem (1950) večinoma občutljiva za organska mentalna stanja, tako kot to teoretično predvidevata. Hkrati so skeptični glede vprašanja, ali je tudi Exnerjev sistem primeren za ta namen, saj se pri izvedbi testa zahteva minimalno število odgovorov (14 odgovorov). V primeru, da je število spontanih odgovorov manjše, vključuje intenzivno spodbujanje k dodatnim odgovorom s strani ocenjevalca, kar pa lahko spremeni njihovo kvaliteto. Zaradi tega so zaključki lahko manj veljavni.

Raziskava, ki smo jo s pomočjo Rorschachovega testa, vrednotenega po Exnerjevem sistemu ocenjevanja, opravili pri 51 bolnikih z multiplo sklerozo na Nevrološki kliniki v Ljubljani, je bila usmerjena na osebnostne vidike funkcioniranja (Ožura, Erdberg in Šega, 2010). Ugotavljali smo, da bolniki z multiplo sklerozo sebe doživljajo kot manj kompetentne, kar pomembno znižuje njihovo samospoštovanje. Pri spoprijemanju s težavami se v veliki večini zanašajo na strategije izogibanja. Rezultati so nadalje nakazali na posebne potrebe, ki jih imajo bolniki pri komuniciranju z zdravstvenim osebjem, zaradi poenostavljajočega stila procesiranja informacij. Naše ugotovitve kažejo na pomen ocenjevanja osebnostnih vidikov pri nevroloških bolnikih in njihove implikacije za obravnavo, odločanje o zdravljenju in posredovanje informacij.

Prednosti in slabosti Rorschachovega testa v nevropsihologiji

Uporaba Rorschachovega testa na področju somatskih bolezni je vzbudila številna teoretična vprašanja ter tudi metodološke pomisleke. Z Exnerjevim sistemom ocenjevanja se je izboljšala zanesljivost med ocenjevalci, ostaja pa vprašanje veljavnosti uporabljenih kazalcev (Sultan in Porcelli, 2006). Področje uporabe Rorschachovega testa v nevropsihologiji zaenkrat ostaja slabo razvito.

Malmgren idr. (1997) navajajo naslednje metodološke zadržke in njihove implikacije za raziskovanje duševnih motenj in sprememb osebnosti z Rorschachovim testom pri nevroloških bolnikih:

- Rorschachov test je občutljiv za številne dimenzije osebnosti, zato je lahko variabilnost, ki je posledica organske okvare, zabrisana kot posledica sprememb drugih izvorov. Longitudinalne oblike študij lahko pomagajo zmanjšati vpliv nerelevantnih dejavnikov. V nevropsihiatriji se številne diagnostične težave lahko razrešijo šele z longitudinalnim pristopom, še posebej kadar gre za primere z obsežnejšimi spremembami in komorbidnostjo.
- Duševne motnje, ki se pojavljajo v nevrologiji, so raznolika skupina, za katero ne moremo pričakovati, da bo ustvarila enoten vzorec na Rorschachovem testu. Po-

sledično morajo biti bolniki natančno opisani glede na vrsto, stopnjo in potek svojih težav.

- Skupine bolnikov z isto etiologijo imajo lahko visoko heterogenost v pojavljanju kliničnih simptomov, kar pomeni, da mora diagnostični okvir definirati duševne motnje v nevrologiji glede na psihopatologijo neodvisno od etiologije.

Nujno bo dodajanje večjega števila raziskav o Rorschachovih kazalcih, ki bodo temeljile na veljavnih zunanjih kriterijih. V splošnem velja, da ocenjevalnih instrumentov nikoli ne moremo imeti za dokončno razvite. Potreben je stalno potekajoč proces validacije.

Naj pa omenimo tudi prednosti, ki jih Rorschachov test kot naloga reševanja problemov v primerjavi s klasičnimi nevropsihološkimi testi ponuja pri nevroloških bolnikih. Lahko ga uporabljamo pri širokem razponu posameznikov, ni omejen z nivojem inteligentnosti, nudi tako različne skore kot tudi kategorialne pokazatelje prizadetosti (Perry idr., 1996). Od posameznika zahteva, da oblikuje nove odgovore na Rorschachove predloge, kar zahteva organizacijo različnih kognitivnih operacij. Razpon načinov odgovaranja je pri posameznikih s kognitivnimi motnjami manjši, zato je test primeren za detekcijo motenih kognitivnih procesov (Perry idr., 1996). Nadalje je doprinos uporabe Rorschachovega testa v nevropsihologiji prav v njegovi nestrukturiranosti. Nevropsihološki testi predstavljajo za bolnika visoko strukturirane dražljaje z vnaprej določenimi pravilnimi odgovori, medtem ko Rorschach dovoljuje neomejen razpon različnih odgovorov in s svojo nejasnostjo za nevrološkega bolnika predstavlja povsem novo situacijo. Rorschachov test ni občutljiv za učinek učenja pri večkratnih ponovitvah testa; čeprav si udeleženec lahko zapomni prejšnje odgovore, so ob ponovni izvedbi testa pogosto prisotni tudi novi odgovori (Caputo, 1999).

Zaključek

Rorschachov test je pogosto uporabljan instrument v klinični psihologiji, ki se ga še vedno drži nekoliko kontroverzen status. Raziskave kažejo, da ima test večinoma ustrezne psihometrične lastnosti, problematični pa so predvsem normativni podatki. Ugotavljamo, da je za naš prostor pomembno razviti slovenske norme za Rorschachov test. Prav tako v slovenskem prostoru potrebujemo raziskave, ki bi pokazale pogostost uporabe posamičnih osebnostnih testov in preizkusov v klinični praksi. Mednarodno Združenje za ocenjevanje osebnosti (Society for Personality Assessment, 2005) je objavilo uradno izjavo, da ima Rorschachov test podobno zanesljivost in veljavnost kot ostali splošno sprejeti osebnostni ocenjevalni instrumenti, zato je njegova uporaba pri ocenjevanju osebnosti primerna in utemeljena. Uporaben je izven ozkega okvira projekcijskih izkušenj kot test reševanja problemov v okviru kognitivnega modela, kar mu odpira nove možnosti na področju nevropsihologije. Raziskave na področju nevropsihologije so relativno redke in do zdaj niso vključevale številnih meritev, ki bi omogočale nevrobiološko opredelitev procesov tekom reševanja tega testa. V prihodnosti bodo nadaljnje

raziskave o nevroanatomskih korelatih in nevrofizioloških procesih, ki določajo odgovore na Rorschachove predloge morda odprle nov prostor za uporabo omenjenega testa v klinični nevropsihologiji. Trendi v svetu, vključno z našo raziskavo kažejo, da je pri bolnikih z nevrološkimimi obolenji pomembno upoštevati ne le kognitivno temveč tudi osebnostno in čustveno funkcioniranje, ki med drugim lahko pomembno vpliva na kvaliteto obravnave v zdravstvu. Rorschachov test se je izkazal za psihometrično utemeljeno in klinično uporabno diagnostično možnost za pridobivanje širših informacij.

Literatura

- Acklin M. W. in Wu-Holt P. (1996). Contributions of cognitive science to the Rorschach technique: cognitive and neuropsychological correlates of the response process. *Journal of Personality Assessment*, 67, 169–178.
- American Psychiatric Association. (1994). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (4. izd.). Washington, DC: American Psychiatric Association.
- Archer, R. P., Buffington-Vollum, J. K., Stredny, R. V. in Handel, R. W. (2006). A survey of psychological test use patterns among forensic psychologists. *Journal of Personality Assessment*, 87, 85–94.
- Asari, T., Konishi, S., Jimura, K., Chikazoe, J., Nakamura, N., Miyashita, Y. (2008). Right temporopolar activation associated with unique perception. *Neuroimage*, 41, 145–152.
- Bekhit, N. S., Thomas, G. V., Lalonde, S. in Jolley, R. (2002). Psychological assessment in clinical practice in Britain. *Clinical Psychology and Psychotherapy*, 9, 285–291.
- Bohm, E. (1996). *Lehrbuch der Rorschach Psychodiagnostik*. Bern: Huber.
- Bornstein, R. F. (2001). Clinical utility of the Rorschach Inkblot Method: Reframing the debate. *Journal of Personality Assessment*, 77, 39–47.
- Caputo, J. S. (1999). The Rorschach as a Neuropsychological Instrument: Historical precedents and future use. 16th International Congress of Rorschach and Projective Methods, Amsterdam, 19–24.
- Castelli, L., Perozzo, P., Caglio, M., Rizzi, L., Zibetti, M., Lanotte, M. in Lopiano, L. (2008). Does subthalamic stimulation induce personality modifications in Parkinson's disease? A Rorschach Test explorative study. *Acta Neurologica Belgica*, 108, 5–8.
- Costa, P. T. in McCrae, R. R. (2005). A Five-Factor theory perspective on the Rorschach. *Rorschachiana*, 27, 80–100.
- Dao, T. K., Prevatt, F. in Horne, H. L. (2008). Differentiating psychotic patients from nonpsychotic patients with the MMPI-2 and Rorschach. *Journal of Personality Assessment*, 90(1), 93–101.
- Dickey, C. C., McCarley, R. W., Voglmaier, M. M., Niznikiewicz, M. A., Seidman Larry J., Hirayasu, Y., ... Shenton, M. E. (1999). Schizotypal personality disorder and MRI abnormalities of temporal lobe gray matter. *Biological Psychiatry*, 45, 1393–1402.
- Ellis, D. in Zahn, B. (1985). Psychological functioning after severe closed head injury. *Journal of Personality Assessment*, 49, 125–128.
- Exner, J. E. (1989). Searching for projection in the Rorschach. *Journal of Personality Assessment*, 53, 520–536.-
- Exner, J. E. (2001). A comment on: The misperception of psychopathology: Problems with the norms of the Comprehensive System for the Rorschach. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 8, 368–388.

- Exner, J. E. (2002). *The Rorschach, Basic Foundations and Principles of Interpretation: Vol. 1* (4. izd.). New York: Wiley.
- Exner, J. E. (2003). *The Rorschach: A Comprehensive System: Vol. 1. Basic foundations* (4. izd.). New York: Wiley.
- Garb, H. N., Wood, J. W., Lilienfeld, S. O. in Nezworski, M. T. (2005). Roots of the Rorschach controversy. *Clinical Psychology Review*, 25, 97–118.
- Groth-Marnat, G. (2003). *Handbook of psychological assessment* (4. izd.). New Jersey: John Wiley & Sons Inc.
- Hibbard, S. (2003). A critique of Lilienfeld et al.'s (2000) "The scientific status of projective techniques". *Journal of Personality Assessment*, 80, 260–271.
- Hiller, J. B., Rosenthal, R., Bornstein, R. F., Berry, D. T. R. in Brunell-Neuleib, S. (1999). A comparative meta-analysis of Rorschach and MMPI validity. *Psychological Assessment*, 11(3), 278–296.
- Hunsley, J. in Bailey, J. M. (1999). The clinical utility of the Rorschach: Unfulfilled promises and an uncertain future. *Psychological Assessment*, 11, 266–277.
- Johnston M., Holzman, P. (1979). *Assessing Schizophrenic Thinking: A Clinical and Research Instrument for Measuring Thought Disorder*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Jamner, L. D. in Leigh, H. (1999). Repressive/defensive coping, endogenous opioids and health: how a life so perfect can make you sick. *Psychiatry Research*, 85, 17–31.
- Leonberger, E. T. (1989). The question of organicity: is it still functional? *Professional Psychology: Research and Practice*, 20(6), 412–414.
- Lezak, M. (2004). *Neuropsychological assessment* (4. izd.). New York: Oxford University Press.
- Lilienfeld, S. O., Wood, J. M. in Garb, H. N. (2000). The scientific status of projective techniques. *Psychological Science in the Public Interest*, 1, 27–66.
- Malmgren, H., Bilting, M., Fröbärj, G. in Lindqvist, G. (1997). A longitudinal pilot study of the Rorschach as a neuropsychological instrument. V A. M. Carlsson (ur.), *Research into Rorschach and projective methods* (pp. 117–139). Stockholm: Swedish Rorschach Society.
- Markowitsch, H. J. (2003). Psychogenic amnesia. *NeuroImage*, 20, 132–138.
- Meyer, G. J. (2001). Evidence to correct misperceptions about Rorschach norms. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 8, 389–396.
- Meyer, G. J., & Archer, R. P. (2001). The hard science of Rorschach research: What do we know and where do we go? *Psychological Assessment*, 13, 486–502.
- Meyer, G. J. in Kurtz, J. E. (2006). Advancing personality assessment terminology: Time to retire. "objective" and "projective" as personality test descriptors. *Journal of Personality Assessment*, 87(3), 223–225.
- Musewicz, J., Marczyk, G., Knauss, L. in York, D. (2009). Current assessment practice, personality measurement, and Rorschach usage by psychologists. *Journal of Personality Assessment*, 91(5), 453–461.
- Oberholzer, E. (1931). Zur Differentialdiagnose psychischer Folgezustände nach Schädeltrauma Mittels des Rorschachschen Formdeutversuches. *Zeitschrift für die gesamte Neurologie und Psychiatrie*, 136, 596–629.
- Ota, M., Obu, S., Sato, N., Asada, T. (2011). Neuroimaging study in subjects at high risk of psychosis revealed by the Rorschach test and first-episode schizophrenia. *Acta Neuropsychiatrica*, 23(3), 125–131.
- Ožura, A., Šega, S. in Erdberg, P. (2010). Personality characteristics of multiple sclerosis patients: A Rorschach investigation. *Clinical Neurology and Neurosurgery*, 112, 629–632.

- Perry, W., Potterat, E., Auslander, L., Kaplan, E. in Jeste, D. (1996). A neuropsychological approach to the Rorschach in patients with Dementia of the Alzheimer Type. *Assessment*, 3(3), 351–363.
- Piotrowski, Z. (1950). A Rorschach compendium, enlarged and revised. *Psychiatric Quarterly*, 24, 543–595.
- Rorschach, H. (1932). *Psychodiagnostik: Methodik und Ergebnisse eines wahrnehmungsdiagnostischen Experiments*. Oxford: Huber.
- Stedman, J. M., Hatch, J. P. in Schoenfeld, L. S. (2001). The current status of psychological assessment training in graduate and professional schools. *Journal of Personality Assessment*, 77, 398–407.
- Sultan, S. in Porcelli, P. (2006). A critical review on using the Rorschach method in somatic illnesses. *Rorschachiana*, 28, 36–57.
- Society for Personality Assessment. (2005). The status of the Rorschach in clinical and forensic practice: An official statement by the Board of Trustees of the Society for Personality Assessment. *Journal of Personality Assessment*, 85, 219–237.
- Viglione, D. J. (1999). A review of recent research addressing the utility of the Rorschach. *Psychological Assessment*, 11, 251–265.
- Viglione, D. J. in Hilsenroth, M. J. (2001). The Rorschach: Facts, fictions, and future. *Psychological Assessment*, 13(4), 452–471.
- Weiner, I. B. (2001). Advancing the science of psychological assessment: The Rorschach Inkblot Method as exemplar. *Psychological Assessment*, 13, 423–432.
- Weiner, I. B. (2003). *Principles of Rorschach interpretation* (2. izd.). New Jersey: Erlbaum.
- Wood, J. M., Nezworski, M. T., Garb, H. N. in Lilienfeld, S. O. (2001). The misperception of psychopathology: problems with the norms of the Comprehensive System for the Rorschach. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 8, 350–373.
- Yalof, J. (2006). Case illustration of a boy with nonverbal learning disorder and Asperger's features: neuropsychological and personality assessment. *Journal of Personality Assessment*, 87(1), 15–34.
- Yudofsky, S. C. in Hales, R. E. (2002). Neuropsychiatry and the Future of Psychiatry and Neurology. *American Journal of Psychiatry*, 159, 1261–1264.

Mnenje slovenskih in evropskih psihologov o uporabi psiholoških testov danes in pred desetimi leti

*Dušica Boben**

Center za psihodiagnostična sredstva sredstva, d. o. o., Ljubljana

Povzetek: Komisija za teste in testiranje pri Evropskem združenju profesionalnih psiholoških društev, v kateri sodeluje tudi Komisija za psihodiagnostična sredstva Društva psihologov Slovenije, je pred desetimi leti sestavila vprašalnik za člane evropskih psiholoških društev, da bi zbrali mnenje o različnih vidikih uporabe psiholoških testov. Vprašalnik se je nanašal na znanje in kompetence psihologov, pravne standarde in nadzor, zlorabe testov in testiranja, postopke testiranja in njegove omejitve, pomen testov in testiranja ipd. Leta 2009 je komisija raziskavo ponovila na nekoliko spremenjenem vprašalniku. V njej smo sodelovali tudi slovenski psihologi. Prispevek tako predstavlja rezultate raziskave iz leta 2009, primerjavo z rezultati drugih evropskih držav ter razlike z rezultati izpred desetih let.

Ključne besede: psihološko testiranje, psihološki testi, stališča, psihologi

Slovenian and European Psychologists' Opinion on Test and Testing: Today and 10 Years Ago

*Dušica Boben**

Center za psihodiagnostična sredstva sredstva, d. o. o., Ljubljana

Abstract: In 1999, the EFPA Standing Committee on Test and Testing created a questionnaire in order to know the opinions of professional psychologists on testing practices. The questionnaire involved items relating to: knowledge and competencies, regulations on test and testing, concern over incorrect test use and assessment, appreciation of tests and testing etc. In 2009 the survey was repeated with adapted questionnaire and Slovenian psychologists took an active part in it. The article presents Slovenian results from current survey, a comparison with results from other European countries and with Slovenian results in 1999.

Key words: psychological assessment, psychological tests, attitudes, psychologists

CC = 2220, 3430

* Naslov/Address: Dušica Boben, Center za psihodiagnostična sredstva, d.o.o.
Litostrojska 44d, 1000 Ljubljana, e-mail: dusica.boben@center-pds.si

Uvod

Stalna komisija za teste in testiranje pri Evropskem združenju psiholoških društev (Standing Committee on Test and Testing – SCTT; European Federation of Psychologists' Associations – EFPA) je leta 1999 izpeljala raziskavo o mnenju evropskih psihologov o različnih temah, povezanih s testi. V raziskavi je sodelovalo šest držav: Velika Britanija, Španija, Nizozemska, Belgija, Hrvaška in Slovenija (Boben in Pogačnik, 2000; Mūniz idr., 2001). Čez deset let se je SCTT odločila raziskavo ponoviti, vprašalnik pa je priredila v skladu z novostmi računalniškega in internetnega testiranja. Tokrat je sodelovalo že 17 evropskih držav oziroma 12.606 psihologov.

Cilj in naloga SCTT je izboljšanje uporabe testov in testiranja, pri načrtovanju dela pa ji pomagajo izsledki raziskave, kot je bila ta. Prizadevanja za kompetentno uporabo testov bi lahko razdelili na dve področji: a) kvaliteta psiholoških testov oz. merskih pripomočkov, ki imajo vse primerne psihometrične lastnosti, in b) pravilna uporaba testov od odločitve za njihovo uporabo, izvedbe, vrednotenja, interpretacije do razlaganja rezultatov udeležencem in/ali naročnikom testiranja. Akcije, ki jih pri tem izvajajo, bi lahko razdelili glede na dve glavni strategiji: »omejevalne« in »informativne«.

Omejevalna strategija se osredotoča na dejavnosti, ki omejujejo uporabo testov le na usposobljene strokovnjake. Sistemi, ki so v uporabi, se razlikujejo od države do države (Bartram in Coyne, 1998), vendar je večina držav prevzela ali priredila kriterije za kategorije A, B in C ameriškega psihološkega združenja (American Psychological Association – APA). V Sloveniji je Komisija za psihodiagnostična sredstva že leta 1975 opredelila štiri temeljne kategorije testov:

- A – Vključuje psihodiagnostična sredstva, ki jih je mogoče na enostaven in enoznačen način izvesti ter enostavno in povsem objektivno vrednotiti. Interpretacija teh psihodiagnostičnih sredstev naj bi zahtevala univerzitetno psihološko izobrazbo;
- B – vključuje psihodiagnostična sredstva, zahtevnejša za interpretacijo in ki zahtevajo univerzitetno psihološko izobrazbo pri izvedbi, vrednotenju in interpretaciji;
- C – vključuje psihodiagnostična sredstva, katerih uporaba zahteva praktično usposabljanje pod vodstvom mentorja ali kakršno koli drugo obliko mentorskega uvajanja pri uporabi;
- D – vključuje psihodiagnostična sredstva, katerih uporaba zahteva specifično dodatno usposabljanje.

Kasneje je tem kategorijam dodajala nove, vendar pa je osnovna ideja ostala nespremenjena: kategorije so določene na podlagi zahtevnosti izvedbe, vrednotenja in interpretacije testa ter vsebujejo tudi informacijo, kdo (glede na izobrazbo ali usposabljanje) je usposobljen za njihovo kompetentno uporabo.

SCTT je pripravila postopek akreditacije za nacionalne certifikate uporabnikov testov. Delovna skupina je pripravila več standardov za uporabnike testov in opredelila

tri ravni uporabe testov: prva raven se nanaša na uporabo testov pod neposredno supervizijo (npr. izvajanje testov), pri drugi ravni gre za neodvisno uporabo testov, vendar za omejen obseg in omejeno število situacij, tretja raven pa se nanaša na specialiste za teste in je zamišljena za psihologe, ki so strokovnjaki za teste in testiranje. Trenutno poteka pilotni projekt implementacije za drugo raven in razvoj tretje ravni, ki bi naj bila osnova za evropski register, povezan z EuroPsy. Več o tem v Evers idr. (v tisku), informacije je mogoče dobiti na SCTT ali Komisiji za psihodiagnostična sredstva.

Ker pa omejevanje uporabe testov ne zagotavlja ustrezne uporabe testov, je nujno potrebna tudi »informativna« strategija oz. posredovanje informacij vsem vpletenim v proces testiranja: strokovnjakom, uporabnikom, organizacijam in družbi. Bolj kot so ljudje, ki so kakor koli vključeni pri uporabi psiholoških testov, seznanjeni z različnimi informacijami o tem, manj je možnosti za neustrezno uporabo testov. S tem namenom so mednarodne in nacionalne organizacije razvile etične standarde in različne smernice o pravilni uporabi testov. Znan je evropski etični meta kodeks, ki ga je pripravila EFPA (2005) in je osnova vseh evropskih nacionalnih psiholoških kodeksov, tudi našega, ki ga je izdalo Društvo psihologov Slovenije leta 2002. S tega področja so pomembni viri tudi standardi, ki jih je razvila severno-ameriška združena komisija za testiranje (Joint Committee on Testing Practices, 2002) in Smernice za postopek testiranja oz. obravnave (*angl.* assessment), ki jih je izdalo Evropsko združenje za psihološko testiranje (Fernandez-Ballesteros idr., 2001). Poleg teh osnovnih standardov imamo tudi številne smernice, ki informirajo o vseh pomembnih korakih pri testiranju – od razvoja testa oz. njegovega izbora, izvedbe, vrednotenja, do razlage in uporabe rezultatov ter njihovega posredovanja, npr. Mednarodne smernice za uporabo testov (ITC, 2000; prevedene tudi v slovenščino: Društvo psihologov Slovenije, 2006; ITC, 2008; dosegljive tudi na spletni strani: www.intestcom.org), Standardi za pedagoško in psihološko testiranje, ki so jih razvile tri severno-ameriške organizacije (American Educational Research Association, American Psychological Association in National Council on Measurement in Education, 1999; pripravlja se nova verzija) in se uporabljajo po celem svetu, ITC smernice za prevajanje in priredbo testov iz ene kulture v drugo (Hambleton, Merenda in Spielberger, 2005; ITC, 2010; dosegljive tudi na spletni strani: www.intestcom.org), ITC smernice za računalniške teste in internetno testiranje (ITC, 2005; dosegljive tudi na spletni strani: www.intestcom.org), Evropski standardi za uporabo testov v organizacijah (*angl.* European Test User Standards for test use in Work and Organizational settings, EFPA, 2005; dosegljivi tudi na spletni strani: www.efpa.eu/professional-development/test-and-testing).

Poleg zgoraj naštetega pa pozornost zasluži tudi ISO standardi in model za oceno kakovosti psiholoških testov.

Evropski model za oceno kakovosti testov je SCTT-EFPA razvila na podlagi takrat znanih modelov ocene testov iz Velike Britanije in Španije. Zadnjo verzijo modela najdete na spletni strani EFPA (www.efpa.eu/professional-development/test-and-testing), za slovenski prevod pa lahko vprašate na Komisiji za psihodiagnostična sredstva pri Društvu psihologov Slovenije. Glavni cilj modela je sistematična in kvantitativna ocena psihometričnih lastnosti testa in posredovanje takih objektivnih in nezastarelih informacij uporabnikom.

Cilj ISO 10667 (sprejet bo v letu 2011) je postavitve standarda za izvajanje storitev ocenjevanja (*angl.* assessment) ljudi na področju dela, kjer bo vključen celoten proces ocenjevanja – od pogodbe, preko metodologije ocenjevanja, do uporabe rezultatov. Standard je napisan za individualne postopke in metode (npr. selekcija, svetovanje, trening), skupinsko (npr. timsko delo, klima in povezanost v skupini) ali za organizacijsko raven (npr. delovna klima, kultura podjetja, zadovoljstvo). V njem so opisane kompetence, dolžnosti in odgovornosti stranke in izvajalca ocenjevanja pred, med in po procesu ocenjevanja. Vključuje tudi smernice za vsako posamezno stranko v procesu, ne pa tehničnih standardov za teste in natančno ne določa kompetenc uporabnika testa. Njegova implementacija bo primeren okvir za vse delo, ki ga opravlja SCTT-EFPA. Na primer, če ISO standard zahteva, da je uporabnik testov kompetenten pri svojem delu, bo organizacija kot dokaz kompetentnosti lahko uporabila EFPA postopek akreditacije za nacionalne certifikate uporabnikov testov, ali če ISO standard zahteva, da so uporabljeni testi kakovostni, bo lahko organizacija to dokazovala z oceno testov, dobljeno z EFPA modelom za oceno kakovosti testov.

Namen raziskave

Namen evropske raziskave je bil spoznati mnenja psihologov in na podlagi rezultatov načrtovati izboljšave na področjih psiholoških testov in testiranja tako v Evropi kot tudi v posameznih državah. Interes za urejanje tega področja se kaže že v številu držav, ki so sodelovale pri raziskavi. Šestim državam, ki so raziskavo izvedle pred desetimi leti, se je pridružilo 11 novih. Za Slovenijo je zanimivo pogledati spremembe v mnenju psihologov o testih in testiranjih, posebno še, ker so se v tem času v naši družbi zgodile večje spremembe.

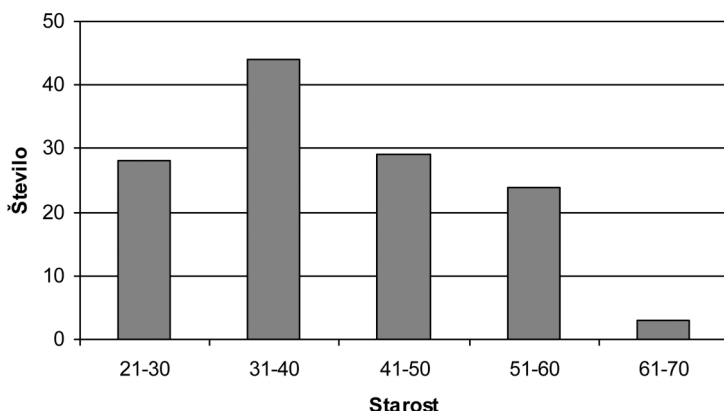
Tako v prispevku predstavljamo najprej slovensko mnenje iz leta 2009, ga primerjamo s tistim izpred desetih let in ugotavljamo razlike med različnimi evropskimi državami.

Metoda

Vzorec

Vprašalnik smo s kratkim spremnim dopisom spomladi 2009 poslali na 515 elektronskih naslovov psihologov, članov Društva psihologov Slovenije in Zbornice kliničnih psihologov. Vprašalnik je izpolnilo 128 (25 %) vabljenih.

Povprečna starost psihologov, ki so odgovorili, je bila 40,5 let ($SD = 10,7$ let). Najmlajši je ima 23, najstarejši pa 70 let. Porazdelitev kaže slika 1. Večino vzorca (77 %) so sestavljale ženske. Kar zadeva poklicno usmeritev, je prevladovalo klinično/zdravstveno področje (42 %), pedagoško področje (23 %), sledi področje psihologije dela (19 %). Dvajset psihologov je navedlo druga poklicna področja.

Slika 1. Frekvenčna porazdelitev glede na starost.

Starostna in spolna struktura psihologov v našem vzorcu po poklicnih področjih je bila približno enaka (tabela 1). V povprečju so bili najstarejši udeleženci na področju psihologije dela, vendar pa so bili v tej skupini tako najmlajši kot najstarejši udeleženci. V vseh treh glavnih usmeritvah je bilo približno četrtnina moških.

Tabela 1. *Struktura vzorca po poklicnih področjih glede na starost in spol.*

Poklicna usmeritev	Starost – <i>M</i>	Starost – <i>SD</i>	% moških
Klinična/zdravstvena psihologija	39,81	10,14	22
Pedagoška psihologija	40,87	10,05	27
Psihologija dela	43,08	13,46	25
Drugo	38,40	9,34	15

Enako raziskavo so izvedli kolegi iz 16 drugih evropskih držav (tabela 2), skupaj je odgovore prispevalo 12.606 psihologov. Ker se število udeležencev iz posameznih držav razteza od 86 (Grčija) do 3077 (Španija) in bi v združenem vzorcu lahko dominirale države z večjimi vzorci, smo se odločili, da za nekatere obdelave rezultatov upoštevamo po največ 400 naključno izbranih udeležencev na državo (tabela 2) (Evers idr., v tisku).

V evropskem vzorcu (tabela 3) so prevladovali ženske, največ jih je bilo iz Grčije in Poljske, najmanj pa iz Nemčije in Norveške. Povprečna starost udeležencev je bila v večini držav okrog 40 let (najstarejši so bili v povprečju na Švedskem, najmlajši pa v Turčiji). V skupnem je skoraj polovica udeležencev delala na kliničnem/zdravstvenem področju (največ udeležencev iz tega področja je bilo iz Grčije in Norveške, najmanj pa iz Hrvaške in Romunije). V poljskem in litvanskem vzorcu je bilo več kot polovica udeležencev pedagoških psihologov. Samo v Romuniji je bilo najmočnejše področje dela psihologija dela oz. organizacijska psihologija.

Tabela 2. *Struktura vzorca po državah.*

Država	N	N izbrano
Avstrija	529	400
Belgija (Flamski del)	423	400
Češka	271	271
Grčija	86	86
Hrvaška	327	327
Litva	107	107
Nemčija	222	222
Nizozemska	1984	400
Norveška	942	400
Poljska	527	400
Romunija	1795	400
Slovaška	253	253
Slovenija	128	128
Španija	3077	400
Švedska	848	400
Turčija	293	293
Velika Britanija	794	400
Skupaj	12606	5287

Tabela 3. *Struktura evropskega vzorca glede na spol, starost in področje dela.*

Država	Spol (%)		Starost (leta)		Področje dela (%)			
	Moški	Ženske	<i>M</i>	<i>SD</i>	Klinična	Pedagoška	Delo	Drugo
Avstrija	16,2	83,8	37,50 ^a -- ^a	-- ^a	52,0	19,0	18,0	13,0
Belgija	23,8	76,2	37,20	11,44	42,5	40,2	5,8	11,5
Češka	28,4	71,6	41,25	12,12	40,3	26,2	16,0	17,5
Grčija	2,4	97,6	35,47	10,51	82,9	17,1	0,0	0,0
Hrvaška	11,9	88,1	37,76	10,00	26,0	35,2	14,7	24,2
Litva	8,4	91,6	36,85	9,85	29,9	55,1	2,8	12,1
Nemčija	46,6	53,4	42,47	11,98	45,5	11,4	28,2	15,0
Nizozemska	24,8	75,2	44,88	12,01	63,2	9,8	17,2	9,8
Norveška	43,2	56,8	41,43	11,28	84,8	3,8	5,2	6,2
Poljska	9,5	90,5	39,91	10,55	34,8	51,0	9,8	4,5
Romunija	20,0	80,0	38,74	7,96	26,8	26,5	46,8	0,0
Slovaška	19,8	80,2	42,13	13,33	38,2	40,6	14,9	6,4
Slovenija	22,7	77,3	40,45	10,68	41,4	22,7	18,8	17,2
Španija	31,0	69,0	41,65	10,42	59,8	10,5	3,8	26,0
Švedska	30,8	69,2	49,64	11,21	71,5	10,0	12,5	6,0
Turčija	27,3	72,7	34,32	10,55	56,0	17,7	6,1	20,1
Velika Britanija	35,2	64,8	46,89	12,17	43,8	22,8	22,5	11,0
Skupaj	25,1	74,9	41,34	11,77	49,5	23,9	15,0	11,7
N	1323	3944	4841	4841	2411	1162	728	568

Leta 1999 (Boben in Pogačnik, 2000) je v raziskavi v Sloveniji sodelovalo 321 psihologov, kar je predstavljalo 40,1 % od 800 vabljenih. Povprečna starost je bila 41,8 leta ($SD = 9,6$ leta). Tudi pred desetimi leti so prevladovalе ženske (bilo jih je 73 %). Najbolj so bili zastopani psihologi s pedagoškega področja (32,7 %), sledili so klinični psihologi (27,4 %) ter psihologi dela in organizacijske psihologije (25,5 %) (ostali so bili z drugih področij ali se niso opredelili).

Vprašalnik

Vprašalnik iz prve raziskave so člani SCTT Evens, Mūniz in Bartram dopolnili oz. posodobili glede na spremembe, ki so se v tem času zgodile. Dodali so šest postavk o stališčih do računalniških testov in internetnega testiranja. Dve postavki so razdelili na po dve novi. Prva se nanaša na izobraževanje, ki so ga zaradi uvedbe bolonjskega študija razdelili na dodiplomsko in magistrsko izobraževanje. Drugo postavko »pomanjkljivo sledenje novostim v poklicu in slabo preverjanje lastnih zaključkov z drugimi« pa so razdelili na »sledenje novostim« in »preverjanje lastnih zaključkov«. Dodali so tudi trditev »V zadnjih desetih letih se je uporaba psiholoških testov in testiranja v /ime države/ izboljšalo.« Ker je s tem postal vprašalnik predolg, so se odločili, da štiri postavke izločijo, saj so v raziskavi pred desetimi leti kazale manjšo veljavnost (Mūniz idr., 2001). V skupnem je ostalo 23 od 30 postavk iz starega vprašalnika, ki jih lahko primerjamo med seboj.

Vprašalnik je nato v angleščini in španščini prispel v vsa evropska psihološka društva, kjer so ga člani priredili v svoje jezike oz. se odločili, kakšen vprašalnik in v kakšni obliki ga bodo uporabili. Tako so se npr. na Nizozemskem in Belgiji odločili uporabiti vprašalnik iz leta 1999, na Norveškem in Švedskem pa v angleškem jeziku. Člani slovenske Komisije za psihodiagnostična sredstva smo si pomagali z vprašalnikom iz leta 1999, nova vprašanja pa smo neodvisno prevedli in prevode uskladili.

Vprašalnik ima 24 postavk o uporabi testov; nanje so udeleženci odgovarjali na petstopenjski lestvici (od *sploh se ne strinjam* preko *sem neodločen* do *popolnoma se strinjam*). Petindvajseta postavka je bila sestavljena iz osem trditev o različnih tipih zlorab; odgovor-ocena pa je bila možna na petstopenjski lestvici (zelo redko, redko, srednje, pogosto in zelo pogosto). Zadnja postavka je spraševala, katere tri teste najpogosteje uporablja izpolnjevalec vprašalnika. Na koncu smo izpolnjevalce prosili za komentarje, ki bi jih morda radi posredovali komisiji. Splošni podatki, ki smo jih ob odgovorih še zbirali, so bili: starost v letih, spol in poklicno področje dela, ki je bilo razdeljeno na klinično/zdravstveno, pedagoško psihologijo, psihologijo dela in drugo. Vprašalnik je v prilogi.

Ko so bili zbrani vsi podatki, so s pomočjo glavnih komponent (ortogonalna rotacija varimaks) preverili tudi dimenzijsko strukturo vprašalnika in notranjo zanesljivost tako dobljenih lestvic (Evers idr., v tisku). Analiza je pokazala pet komponent (lestvic) z zanesljivostjo (Cronbachov α) od ,51 do ,88:

1. Zaskrbljenost za nepravilno uporabo testov (postavka 25)
2. Predpisi o testih in testiranju (postavke +3, +8, +11, +12, -14, -16, -18, +19)
3. Internetno testiranje (postavke (5), +7, -10, -13, +15, -17, -20)
4. Spoštovanje testov/testiranja (postavke +21, +22, +23, +24)
5. Znanje in usposabljanje (postavke +1, +2, (4), +6, (9))

(Z znakom minus so označene postavke, ki s komponento korelirajo negativno, s plusom postavke, ki korelirajo pozitivno, v oklepaju pa so postavke, katerih korelacija je zelo nizka in se pri izračunu zanesljivosti niso upoštevale). Komponente nam bodo služile pri interpretaciji rezultatov.

Postopek

Postopek zbiranja podatkov je bil od države do države drugačen. V Sloveniji smo pripravili elektronsko obliko vprašalnika in ga razposlali vsem članom društva preko elektronske pošte. Pred desetimi leti smo vprašalnik na papirju pošiljali po pošti, skupaj s kuverto za vračilo. To obliko so tudi sedaj uporabili na Hrvaškem in v Španiji. V Grčiji so vprašalnik v papirni obliki razdelili na konferenci. Na Poljskem in Slovaškem so uporabili obe metodi, vabilo za elektronsko obliko vprašalnika pa so objavili na spletni strani društva in v časopisu. Tako kot v Sloveniji so elektronsko obliko vprašalnika pošiljali po e-pošti še na Nizozemskem, Norveškem, Romuniji in Veliki Britaniji. Ostale države (Avstrija, Belgija, Nemčija, Turčija) so vabilo za elektronsko izpolnjevanje vprašalnika objavile v obvestilih, na spletni strani ali v drugih medijih. Ker smo uporabili zelo različne metode zbiranja podatkov, točnih ocen, koliko odstotkov povabljenih je sodelovalo v raziskavi, nimamo. Ocene se gibljejo od 7 % (Španija) do 30–40 % (Slovaška). V Sloveniji je bil delež okrog 25 %, v letu 1999 pa 40,1 %.

Rezultati

V prvem razdelku bomo opisali stališča slovenskih psihologov v letu 2009. Pri tem bomo rezultate predstavili po sklopih, dobljenih v analizi glavnih komponent, in glede na različna področja dela. V drugem razdelku bomo primerjali mnenja psihologov iz 17 evropskih držav, v zadnjem pa analizirali razlike med rezultati slovenskih raziskav v letih 1999 in 2009.

Rezultati slovenske raziskave v letu 2009

Tabela 4 kaže za vsako vprašanje posebej najprej odstotke odgovorov (1 = *sploh se ne strinjam*, 5 = *popolnoma se strinjam* oz. za 25. postavko 1 = *zelo redko*, 5 = *zelo pogosto*) nato pa aritmetične sredine in standardne odklone odgovorov za celoten vzorec in za vsako poklicno skupino posebej.

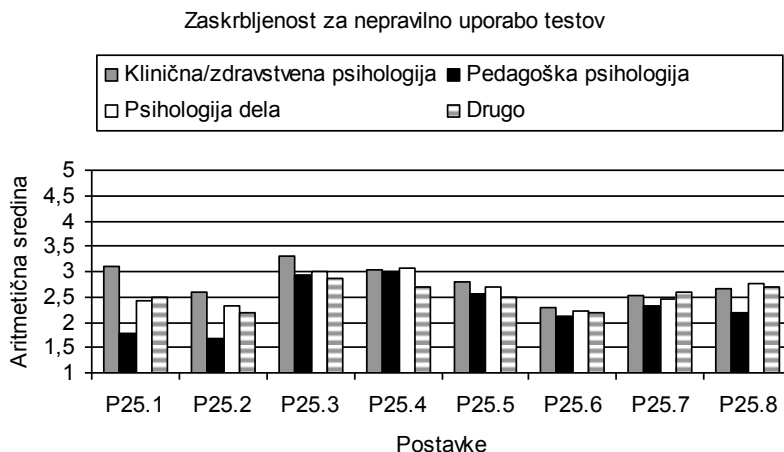
Tabela 4. Odstotek posameznih odgovorov, aritmetična sredina (*M*) in standardni odklon (*SD*) za vsako postavko za celoten vzorec in po področjih dela.

Postavka	%					VSI		KLI		PED		DEL		DRU	
	1	2	3	4	5	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>
P1	10	41	5	38	5	2,87	1,19	2,17	0,91	3,27	1,11	3,33	1,13	3,60	1,10
P2	16	28	38	14	4	2,63	1,03	2,17	0,91	2,93	0,78	2,83	1,05	3,15	1,23
P3	2	8	24	45	21	3,75	0,96	3,91	0,85	3,43	1,01	4,08	0,88	3,40	1,05
P4	11	34	19	31	5	2,84	1,13	2,43	1,07	3,57	0,97	2,71	1,12	3,05	0,94
P5	30	43	11	16	0	2,12	1,02	1,80	0,92	1,87	0,78	2,79	1,06	2,55	1,05
P6	34	45	5	13	4	2,07	1,12	1,56	0,86	2,40	1,19	2,46	1,14	2,50	1,10
P7	14	34	37	13	3	2,57	0,99	2,24	0,85	2,47	0,86	3,04	1,16	3,05	0,94
P8	0	4	4	39	53	4,41	0,75	4,50	0,80	4,37	0,56	4,46	0,78	4,20	0,83
P9	1	13	8	32	47	4,12	1,05	4,15	1,07	3,93	1,11	4,58	0,58	3,75	1,21
P10	3	39	39	16	3	2,77	0,86	2,76	0,82	2,67	0,76	2,75	1,07	2,95	0,89
P11	0	1	11	52	37	4,24	0,67	4,44	0,60	3,90	0,66	4,25	0,53	4,20	0,83
P12	2	3	12	37	47	4,24	0,89	4,30	0,88	4,10	0,84	4,25	0,79	4,30	1,13
P13	1	5	20	55	19	3,85	0,81	3,94	0,76	3,97	0,72	3,75	0,85	3,55	1,00
P14	26	48	11	13	2	2,16	1,01	2,19	1,10	1,83	0,75	2,33	1,01	2,40	1,05
P15	5	21	37	34	4	3,11	0,94	2,83	0,99	3,00	0,79	3,54	0,83	3,50	0,89
P16	34	48	15	3	0	1,88	0,77	1,81	0,73	1,93	0,69	1,96	0,91	1,85	0,88
P17	5	20	44	27	4	3,03	0,92	3,07	0,84	3,23	0,77	2,71	0,95	3,00	1,21
P18	27	41	16	14	2	2,24	1,07	2,35	1,07	2,00	0,95	2,04	1,08	2,55	1,19
P19	2	3	11	51	34	4,12	0,84	4,15	0,86	3,90	0,92	4,38	0,65	4,05	0,83
P20	0	9	35	45	11	3,59	0,80	3,54	0,79	3,73	0,64	3,46	0,88	3,65	0,93
P21	3	9	2	31	55	4,25	1,08	4,74	0,65	4,13	0,90	4,21	1,02	3,15	1,46
P22	0	1	0	23	76	4,75	0,49	4,76	0,55	4,80	0,41	4,83	0,38	4,55	0,51
P23	1	0	1	30	68	4,65	0,58	4,67	0,70	4,67	0,48	4,71	0,46	4,50	0,51
P24	2	11	41	38	7	3,37	0,86	3,31	0,91	3,43	0,63	3,33	0,96	3,45	0,94
P25-1	30	25	13	21	11	2,57	1,40	3,11	1,40	1,77	1,10	2,42	1,38	2,50	1,24
P25-2	30	34	22	10	5	2,27	1,13	2,59	1,19	1,67	0,92	2,33	1,13	2,20	0,95
P25-3	10	20	32	28	10	3,09	1,14	3,30	1,13	2,93	1,08	3,00	1,22	2,85	1,14
P25-4	12	21	32	28	7	2,98	1,12	3,02	1,09	3,00	1,26	3,08	1,14	2,70	0,98
P25-5	13	32	30	21	3	2,69	1,05	2,81	1,01	2,57	1,07	2,71	1,12	2,50	1,05
P25-6	37	27	20	12	5	2,23	1,22	2,30	1,34	2,13	1,04	2,21	1,22	2,20	1,20
P25-7	16	43	24	13	5	2,48	1,05	2,52	1,09	2,33	1,03	2,46	1,10	2,60	0,94
P25-8	17	35	27	15	5	2,56	1,11	2,65	1,12	2,17	0,99	2,75	1,26	2,70	0,98

Opombe: KLI = klinična/zdravstvena psihologija (n = 54), PED = pedagoška psihologija (n = 30), DEL = psihologija dela (n = 24), DRU = drugo (n = 20).

Zaskrbljenost za nepravilno uporabo testov (postavka 25)

Postavka 25 se nanaša na mnenje psihologov o pogostosti problemov, povezanih s testi (npr. fotokopiranje, neustreznost testov in neustreznost uporabe testov) v različnih poklicnih okoljih (glej tabelo 4 in sliko 2). Sodelujoči psihologi so kot najpogostejšo kršitev navedli pomanjkljivo sledenje novostim v poklicu (kar 38 % jih meni, da se to pojavlja pogosto ali zelo pogosto) in slabo preverjanje lastnih zaključkov z drugimi (35 % jih meni, da se to pogosto ali zelo pogosto dogaja). Povprečje ocen je med 2 in 3; najnižja povprečna ocena 2,23 pa se nanaša na neupoštevanje okoliščin, ki vplivajo na veljavnost psihološkega testa v konkretni situaciji (oz. kar 64 % psihologov meni, da se ta težava pojavlja zelo redko ali redko). Mnenja psihologov iz različnih poklicnih področij so si podobna. Med bolj izstopajočima razlikama (statistično značilna na stopnji $p < ,01$) je kopiranje avtorsko zaščitene gradiv (testov) in vrednotenje psiholoških lastnosti z neustreznimi testi. Kršitev fotokopiranja veliko pogosteje opažajo psihologi v klinični/zdravstveni praksi (povprečna ocena 3,11) kot pedagoški psihologi (povprečna ocena 1,77). Tudi zaskrbljenost kliničnih/zdravstvenih psihologov za uporabo neustreznih testov, neupoštevanje napak merjenja in nekompetentnost uporabnikov je večja kot med preostalimi psihologi. Psihologi na področju psihologije dela pa vidijo v primerjavi z drugimi psihologi največje težave pri pomanjkljivem sledenju novostim in interpretaciji, ki presega zmogljivosti testa. Psihologi iz četrte poklicne skupine nekoliko izstopajo od drugih psihologov v oceni težav, povezanih z neupoštevanjem okoliščin, ki vplivajo na veljavnost psihološkega testa v konkretni situaciji.

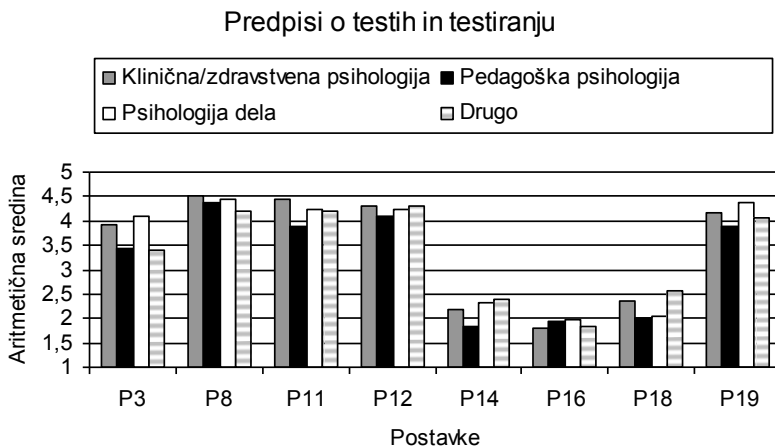
Slika 2. Povprečni odgovori na postavke 25.1, 25.2, 25.3, 25.4, 25.5, 25.6, 25.7, 25.8 po poklicnih področjih.

Predpisi o testih in testiranju (postavke +3, +8, +11, +12, -14, -16, -18, +19)

Odgovori psihologov na te postavke kažejo na močno strinjanje o potrebnosti predpisov o testih in testiranju (glej tabelo 4 in sliko 3), še posebno si želijo, da bi bila uporaba

psiholoških testov omejena le na usposobljene psihologe (povprečna ocena 4,41 ali 92 % se s tem strinja ali popolnoma strinja), da bi imeli mednarodne standarde, ki bi opredeljevali minimalno tehnično kakovost psiholoških testov (povprečna ocena 4,24 ali 89 % se s tem strinja ali popolnoma strinja) in zakonodajo, ki bi nadzirala zlorabo psihološkega testiranja (povprečna ocena 4,24 ali 84 % se s tem strinja ali popolnoma strinja). Večina (85 %) vprašanih se tudi strinja oz. popolnoma strinja (povprečna ocena 4,12), da bi moralo imeti Društvo psihologov bolj aktivno vlogo pri določanju pravil in izboljševanju uporabe psiholoških testov in 82 % se ne strinja ali sploh ne strinja, da bi imeli le minimalen nadzor nad testi. Psihologi (okrog 60–80 %) se ne strinjajo tudi pri tem, da bi dovolili uporabo testov vsakomur, ki bi pokazal svojo usposobljenost, ali da bi založniki prodajali katere koli teste, ki se jim zdijo ustrezni. Strinjajo pa se (66 %), da bi EFPA morala izdelati evropski sistem za akreditacijo certifikacije uporabnikov psiholoških testov.

Glede na različna profesionalna okolja lahko ugotovimo, da morda psihologi s pedagoškega področja kažejo na nekoliko manj močno strinjanje kot preostali psihologi (slika 3). Še najbolj enotni so si psihologi o tem, da potrebujemo zakonodajo (povprečne ocene od 4,10 do 4,30). Klinični psihologi bi si najbolj želeli, da se uporaba testov omeji le na usposobljene psihologe (povprečna ocena 4,50), da bi imeli tehnične standarde za teste (4,44) ter zakonodajo (4,30). Psihologi na področju psihologije dela pa poudarjajo evropski sistem akreditacije (4,08) in bolj aktivno vlogo Društva psihologov (4,38). Pedagoški psihologi so najbolj strogi glede tega, ali bi tudi usposobljenim uporabnikom dovolili uporabo testov (1,83). Statistično značilne razlike med posameznimi poklicnimi področji smo našli le pri mnenju o evropskem sistemu za akreditacijo ($F(3,124) = 3,7, p < ,05$) ter omejenosti uporabe testov samo na usposobljene psihologe ($F(3,124) = 4,6, p < ,01$).

Slika 3. Povprečni odgovori na postavke 3, 8, 11, 12, 14, 16, 18, 19 po poklicnih področjih.

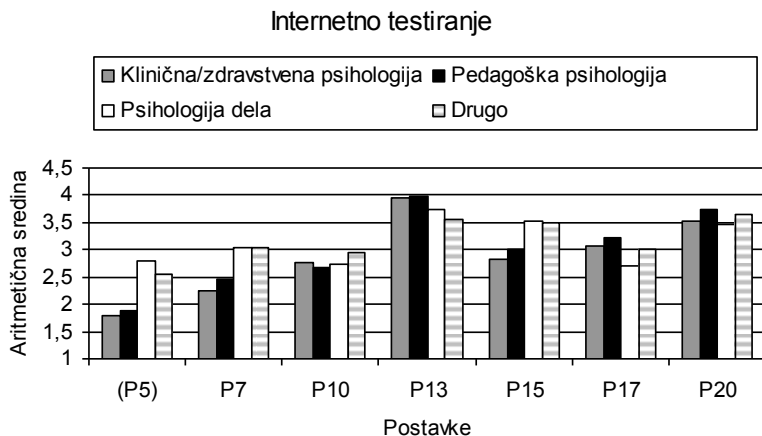
Internetno testiranje (postavke (5), +7, -10, -13, +15, -17, -20)

Odgovori na trditve o internetnem testiranju nam kažejo (glej tabelo 4 in sliko 4), da je še veliko psihologov neodločenih (pri večini trditev več kot tretjina), ali nam tako te-

stiranje prinaša koristi ali ne. Kar 63 % je ocenilo, da testiranje preko računalnika na njihovem poklicnem področju postopno ne zamenjuje testov papir-svinčnik. Internetno testiranje odklanjajo, ker prikrajša nekatere testirance (74 % se s tem strinja ali popolnoma strinja, 20 % pa jih je neodločenih), nima veliko prednosti pred klasično izvedbo (48 % se s tem strinja ali popolnoma strinja, 37 % jih je neodločenih) in odpira nove poti za goljufijo (46 % se strinja ali popolnoma strinja, 35 % pa jih je neodločenih). Le slaba četrtina meni, da je zasebnost testiranca zaščiten, in le 38 % (37 % neodločenih), da pripomore h kakovosti izvedbe. Morda še najmanj odklonilno mnenje imajo psihologi do računalniško izdelane interpretacije, čeprav je tudi tukaj veliko (39 %) takih, ki se niso mogli opredeliti.

Razlike med psihologi različnih poklicnih področij so na tem področju testiranja večje, statistično značilne pa le pri mnenju o tem, da računalniška testiranja postopno zamenjujejo teste papir-svinčnik ($F(3,124) = 8,4, p < ,001$), o prednostih internetne izvedbe ($F(3,124) = 6,2, p < ,001$) ter o tem, da lahko internet pripomore h kakovosti testiranja ($F(3,124) = 4,9, p < ,01$). Še najbolj so si psihologi enotni pri vprašanju veljavnosti računalniške interpretacije in goljufij. Drugače pa bi lahko rekli, da se približujejo mnenja kliničnih in pedagoških psihologov ter mnenja psihologov iz podjetij in drugih področij (verjetno je tu zajetih največ raziskovalcev). Tako npr. vidimo, da se postopna zamenjava klasičnega testiranja z internetnim bolj dogaja v podjetjih in da imajo ti psihologi tudi bolj pozitivno mnenje o prednostih te izvedbe ter menijo, da pravilno uporabljen internetni test pripomore h kakovosti testiranja. Klinične/zdravstvene psihologe in šolske psihologe bolj skrbi zasebnost in prikrajšanost testiranca.

Pri odnosu do internetnih testov in testiranja nas je zanimalo tudi, ali o tem vprašanju obstajajo večje razlike med mlajšimi in starejšimi psihologi. Udeležence v raziskavi smo razdelili na mlajše od 41 let ($n = 72$) in starejše ($n = 56$). Mlajši so na vseh postavkah pokazali pozitivnejši odnos do internetnih testov in testiranja, zato tudi ni presenetljivo, da se jim zdi, da teste papir-svinčnik v manjši meri zamenjujejo računalniški testi in internetno testiranje. Kljub temu so se pokazale razlike statistično značilne le pri mnenju o prednosti interneta ($F(1,126) = 4,8, p < ,05$) in pogledih na zasebnost testiranca ($F(1,126) = 13,7, p < ,001$).

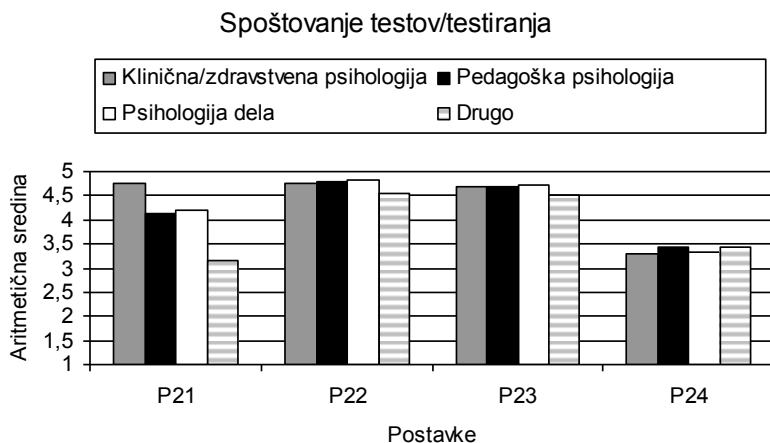

Slika 4. Povprečni odgovori na postavke 5, 7, 10, 13, 15, 17, 20 po poklicnih področjih.

Spoštovanje testov/testiranja (postavke +21, +22, +23, +24)

Štiri postavke, ki smo jih poimenovali »spoštovanje testov in testiranja« kažejo na odnos psihologov do testov in testiranja preko uporabe testov in cenjenja rezultatov testiranja. Na vseh štirih postavkah imamo visoke povprečne ocene (glej tabelo 4 in sliko 5). Le eden od tistih, ki so sodelovali v raziskavi, se ne strinja, da testi predstavljajo odličen vir informacij, če jih povezujemo in dopolnjujemo z drugimi psihološkimi podatki (povprečna ocena 4,75, 99 % se jih strinja ali popolnoma strinja). Podobno velja tudi za mnenje, da so pravilno uporabljeni psihološki testi psihologu v veliko pomoč (povprečna ocena 4,65, 98 % se jih strinja ali popolnoma strinja). Razlik med psihologi različnih področij za ti dve postavki skoraj ni. Večina (86 %) psihologov je tudi zapisala, da psihološke teste redno uporablja pri svojem delu, največ jih uporabljajo klinični psihologi, najmanj pa psihologi z drugih področij (zelo verjetno z raziskovalnega področja). Pri tej postavki so se pokazale tudi statistično značilne razlike na ravni $p < ,001$ ($F(3,124) = 14,1$).

Psihologi z različnih področij dela so si zelo enotni tudi po strinjanju (M od 3,31 do 3,45, povprečna ocena za celoten vzorec 3,37), da se je uporaba psiholoških testov in testiranja v Sloveniji v zadnjih desetih letih izboljšala. Čeprav je ocena povprečna, je vzpodbudno to, da se s tem ne strinja le 13 % (45 % se jih strinja, preostali pa so neodločeni).

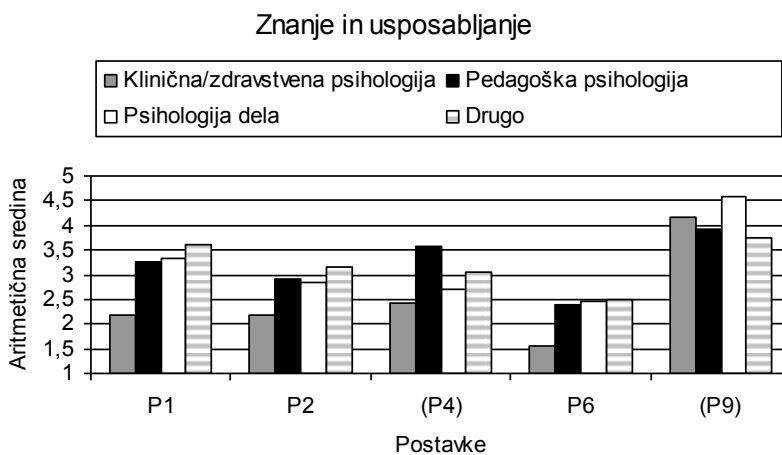
Slika 5. Povprečni odgovori na postavke 21, 22, 23, 24 po poklicnih področjih.

Znanje in usposabljanje (postavke +1, +2, (4), +6, (9))

V lestvici »znanje in usposabljanje« so postavke, ki sprašujejo o zadostnosti znanja, dobljenega na dodiplomskem oz. magistrskem študiju, dodatnem znanju, pridobljenem po študiju, ter zadostnosti podatkov o kakovosti testov, izdanih v Sloveniji. Postavka o omejitvi interpretacije in dajanja povratnih informacij je šibko povezana s to skupino, po vsebini bi jo lahko uvrstili tudi v skupino o predpisih. Na splošno vidimo (glej tabelo

4 in sliko 6), da se psihologi najmanj strinjajo o zadostnosti znanja (vse povprečne ocene so pod 3 točkami). Predvsem pa imajo na ta vprašanja drugačen pogled klinični psihologi. Ti se ne strinjajo, da pridobijo zadostno znanje v dodiplomskem ali magistrskem študiju, niti da imajo dovolj podatkov o testih. So pa potrdili, da so svoje znanje dogradili po študiju, in to v veliko večji meri kot preostali psihologi. Šolski psihologi menijo, da imajo še kar dovolj informacij o kakovosti testov, izdanih v Sloveniji. Najboljše mnenje o znanju o testih ima zadnja skupina.

Najvišje strinjanje z omejitvijo interpretacije in dajanja povratnih informacij na psihologe so pokazali psihologi v podjetjih. O tem vprašanju so si psihologi dokaj enotni. Statistični izračuni so pokazali, da se v primerjavi z drugimi komponentami pri komponenti Znanje in usposabljanje mnenja psihologov z različnih poklicnih področij najbolj razlikujejo – za vse postavke smo potrdili statistično značilne razlike ($p < ,001$ za postavke 1, 2, 4, 6 in $p < ,05$ za postavko 9).

Slika 6. Povprečni odgovori na postavke 1, 2, 4, 6, 9 po poklicnih področjih.

Testi, ki se najpogosteje uporabljajo

Na vprašanje o treh najpogosteje uporabljenih psiholoških testih so psihologi navedli 67 različnih psiholoških testov (teste smo upoštevali ne glede na vrstni red navedbe).

Če pogledamo vrstni red najpogosteje uporabljenih testov ne glede na področje psihologovega dela, so na vrhu testi inteligentnosti (Ravnove progresivne matrice in Wechslerjeva lestvica inteligentnosti za otroke), Rorschachov diagnostični preizkus in Likovni test Benderjeve ter Torranceovi testi ustvarjalnega mišljenja, ki jih uporabljajo v šolah za identifikacijo nadarjenih učencev.

Ker pa so testi zelo vezani na področje dela, nam prvih pet testov po poklicnih področjih pokaže bolj realno sliko (tabela 5). Več kot polovica kliničnih/zdravstvenih psihologov iz naše raziskave uporablja Rorschachov diagnostični preizkus, več kot 40

% Wechlerjeve lestvice inteligentnosti za otroke in odrasle ter Likovni test Benderjeve. V šolah najpogosteje uporabljajo Ravnove progresivne matrice (vse oblike), Torranceove teste ustvarjalnega mišljenja in WISC-III – vsi so priporočeni testi za identifikacijo učencev in dijakov. Sledi MFBT, ki jim služi za poklicno usmerjanje na koncu osnovne šole ter Likovni test Benderjeve. V podjetjih oz. na področju psihologije dela prav tako najpogosteje uporabljajo teste inteligentnosti (RPM, TN).

Tabela 5. Prvih pet najbolj uporabljenih psiholoških testov po področjih dela.

Celoten vzorec	Klinična/zdravstve		Pedagoška		Psihologija dela		Drugo							
	Št.	%	Št.	%	Št.	%	Št.	%						
RPM	41	32	ROR	30	56	RPM	21	70	PIE	11	46	BFQ	5	25
WISC-III	40	31	WISC-III	25	46	TTCT	20	67	RPM	10	42	RPM	5	25
ROR	30	23	WB-II	22	41	WISC-III	13	43	TN	7	29	PIE	4	20
LTB	28	22	LTB	20	37	MFBT	5	17	BFQ	6	25	EPQ-R	4	20
TTCT	27	21	PIE	10	19	LTB	5	17	TTCT	4	17	SV-O	3	15

Opombe: BFQ = Vprašalnik »velikih pet«, EPQ-R = Eysenckov osebnostni vprašalnik, revidirana oblika, LTB = Likovni test Benderjeve (vse oblike), MFBT = Multifaktorska baterija testov, PIE = Profil indeks emocij, ROR = Rorschachov diagnostični preizkus, RPM = Ravnove progresivne matrice (vse oblike), SV-O = Vprašalnik o socialnem vedenju otrok, TN = Test nizov, TTCT = Torranceovi testi ustvarjalnega mišljenja (vse oblike), WB-II = Wechslerjeva lestvica inteligentnosti za odrasle, WISC-III = Wechslerjeva lestvica inteligentnosti za otroke.

Primerjava slovenskih rezultatov z rezultati psihologov iz drugih evropskih držav

Primerjavo rezultatov 17 evropskih držav povzemamo po prispevku Evers idr. (v tisku), kjer smo s slovenskimi podatki sodelovali tudi mi. Rezultate predstavljamo na ravni lestvic (glej poglavje Metoda). Zanimale pa so nas tudi razlike v mnenjih po spolu in poklicnih področjih. Na koncu predstavljamo še najpogosteje uporabljane teste v posameznih državah.

Analiza variance za 17 držav kaže statistično značilne razlike za vseh pet lestvic ($p < ,001$, tabela 6). Razlike ostanejo značilne tudi, če zmanjšamo vpliv spola, starosti in poklicnega področja (Evers idr., v tisku). V tabeli 6 so predstavljene nepopravljene povprečne ocene za 5 prej opisanih lestvic.

Tabela 6. *Aritmetične sredine in standardni odkloni lestvic glede na države.*

Država	NEPRAV**		PREDPISI**		INTERNET**		SPOŠTOV**		ZNANJE**	
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>
Avstrija	3,05	0,82	4,09	0,53	2,90	0,56	4,33	0,62	2,98	0,80
Belgija	2,42	0,74	3,82	0,54	2,83	0,57	4,06	0,65	2,82	0,78
Češka	3,50	0,54	3,92	0,54	2,64	0,69	4,18	0,62	2,22	0,75
Grčija	3,45	0,82	4,41	0,35	2,06	0,51	4,33	0,53	1,54	0,59
Hrvaška	3,24	0,76	3,98	0,46	2,79	0,57	4,34	0,53	2,81	0,90
Litva	2,98	0,88	3,77	0,51	2,80	0,62	4,09	0,53	3,05	0,70
Nemčija	3,02	0,93	3,81	0,67	3,05	0,77	4,33	0,56	2,99	0,77
Nizozemska	2,34	0,73	3,61	0,60	2,84	0,64	4,22	0,62	2,43	0,77
Norveška	3,15	0,51	4,01	0,83	2,92	0,63	4,25	0,63	2,45	0,77
Poljska	2,86	0,86	4,16	0,47	2,06	0,63	4,48	0,46	2,89	0,58
Romunija	3,58	0,71	3,91	0,55	2,82	0,64	4,19	0,56	2,73	0,83
Slovaška	3,16	0,92	3,49	0,67	2,24	0,54	4,11	0,56	2,50	0,76
Slovenija	2,61	0,85	4,06	0,48	2,74	0,58	4,25	0,46	2,52	0,87
Španija	3,10	0,96	4,04	0,66	2,70	0,72	4,14	0,72	2,77	0,91
Švedska	2,89	0,91	4,21	0,49	2,72	0,65	4,41	0,65	2,51	0,81
Turčija	3,64	0,84	4,11	0,55	2,62	0,66	4,11	0,58	2,63	0,87
Velika Britanija	3,35	0,84	3,71	0,60	2,76	0,69	4,14	0,76	2,10	0,70
Skupaj	3,06	0,90	3,94	0,59	2,73	0,66	4,24	0,62	2,61	0,84

Zaskrbljenost za nepravilno uporabo testov (postavka 25)

Najvišjo zaskrbljenost za nepravilno uporabo testov kažejo psihologi iz Turčije, Romunije, Češke in Grčije, najmanj pa menijo, da imajo težave na tem področju, v Belgiji in na Nizozemskem. Razlika med temi ekstremi je velika, saj obsega več kot en standardni odklon. Mnenje slovenskih psihologov v primerjavi s psihologi po drugih evropskih državah kaže na manj pogosto zaznavanje problemov, povezanih s testi in testiranjem.

Predpisi o testih in testiranju (postavke +3, +8, +11, +12, -14, -16, -18, +19)

Najbolj si predpise in nadzor nad testi in testiranjem želijo v Grčiji, Švedskem, Poljskem in Turčiji, najmanj pa na Nizozemskem in Slovaškem. Slovenija je med tistimi državami, ki se strinjamo z regulacijo tega področja. Na tem področju so si mnenja po Evropi bolj podobna, tudi najnižja povprečna ocena je nad sredino ocenjevalne lestvice.

Internetno testiranje (postavke +7, -10, -13, +15, -17, -20)

Najpozitivnejše mnenje do internetnih testov in testiranja kažejo nemški psihologi, najbolj zadržani pa so Grki, Poljaki in Slovaki. Tudi povprečje mnenj celotnega evropskega vzorca je nizko. Slovenija je nekje v sredini.

Spoštovanje testov/testiranja (postavke +21, +22, +23, +24)

Najbolj zaupajo testom poljski in švedski psihologi, najmanj pa belgijski in litvanski. Povprečno mnenje je zelo visoko, najvišje od vseh lestvic (4,24). Države se med seboj zelo malo razlikujejo. Slovensko povprečje je blizu evropskega povprečja.

Znanje in usposabljanje (postavke +1, +2, +6)

Z znanjem o testih in testiranju, pridobljenim na dodiplomskem in magistrskim študiju, so najbolj zadovoljni kolegi iz Litve, Nemčije in Avstrije, najmanj pa grški, britanski in češki psihologi. Slovenska ocena je nekje med tema dvema ekstremoma, ki pa sta kar 1,5 standardnega odklona narazen. V skupnem pa zadovoljstvo z znanjem in usposabljanjem ni veliko (2,6, kar je najnižje povprečje med lestvicami).

Razlike med spoloma in različnimi poklicnimi področji

Analiza variance med spoloma je pokazala na celotnem evropskem vzorcu statistično značilne razlike pri štirih od petih lestvic ($p < ,001$, tabela 7, razlike na lestvici Znanje in usposabljanje so neznačilne), medtem ko jih na slovenskem vzorcu nismo potrdili. Tudi v Evropi so kljub statistično značilnim razlikam mnenja moških in žensk zelo podobna.

Tabela 7. Aritmetične sredine in standardni odkloni lestvic glede na spol in poklicna področja.

	NEPRAV		PREDPISI		INTERNET		SPOŠTOV		ZKANJE	
	M	SD	M	SD	M	SD	M	SD	M	SD
Moški EU	3,16***	0,92	3,84***	0,68	2,85***	0,74	4,18***	0,68	2,60	0,82
Ženske EU	3,02	0,89	3,97	0,57	2,69	0,63	4,25	0,60	2,62	0,84
Moški SLO	2,57	0,66	3,92	0,47	2,75	0,68	4,20	0,45	2,39	0,87
Ženske SLO	2,62	0,90	4,10	0,48	2,74	0,54	4,27	0,46	2,56	0,87
Evropski vzorec:										
Klinična/zdravstvena psihologije										
psihologije	3,03***	0,90	3,94***	0,59	2,68***	0,65	4,24***	0,64	2,50***	0,84
Pedagoška psihologija	2,92	0,92	3,94	0,57	2,58	0,62	4,26	0,58	2,71	0,77
Psihologija dela	3,34	0,88	3,84	0,65	2,98	0,74	4,24	0,59	2,61	0,83
Drugo	3,11	0,91	3,95	0,59	2,82	0,66	4,12	0,68	2,63	0,87
Slovenski vzorec:										
Klinična/zdravstvena psihologije										
psihologije	2,79	0,89	4,12	0,46	2,63*	0,55	4,37**	0,43	1,96***	0,69
Pedagoška psihologija	2,32	0,76	3,99	0,46	2,64	0,46	4,26	0,39	2,87	0,76
Psihologija dela	2,62	0,89	4,14	0,41	2,99	0,61	4,27	0,29	2,88	0,83
Drugo	2,53	0,75	3,92	0,60	2,90	0,68	3,91	0,62	3,08	0,67

Opombe: NEPRAV = zaskrbljenost za nepravilno uporabo testov, PREDPISI = predpisi o testih in testiranju, INTERNET = internetno testiranje, SPOŠTOV = spoštovanje testov/testiranja, ZKANJE = znanje in usposabljanje.
* $p < ,05$. ** $p < ,01$. *** $p < ,001$.

Analiza variance med poklicnimi skupinami je pokazala na celotnem evropskem vzorcu statistično značilne razlike pri vseh petih lestvicah ($p < ,001$, tabela 7), medtem kot v Sloveniji ni bilo statistično značilnih razlik pri oceni nepravilne uporabe testov in predpisih. Največja razlika med evropskimi državami je pri mnenjih o internetnem testiranju. Tako kot v Sloveniji so tudi na ravni 17 evropskih držav psihologi na področju dela najbolj naklonjeni delu z internetnimi testi, pedagoški (in klinični) psihologi pa najmanj. Psihologi na področju dela so tudi najbolj zaskrbljeni nad nepravilnostmi, povezanimi s testi in testiranjem, medtem ko so pedagoški psihologi navajali tu najmanj problemov in so tudi najbolj zadovoljni z znanjem in usposabljanji o testih in testiranjih v času študija. Najnižjo oceno na lestvici Znanje in usposabljanje so dali klinični/zdravstveni psihologi. Razlike na lestvici »predpisi« in »spoštovanje« so realno zelo majhne.

Testi, ki se najpogosteje uporabljajo

V tabeli 8 so predstavljeni najbolj uporabljani testi po odgovorih udeležencev iz različnih držav. Delež smo izračunali tako, da smo delili pogostost uporabe s številom psihologov, ki so odgovorili na to vprašanje z navedbo vsaj enega testa. Zgodilo se je

namreč, da približno 13 % psihologov ni zapisalo nobenega testa, kar verjetno pomeni, da jih pri svojem delu ne uporabljajo.

Tabela 8. Prvih pet najbolj uporabljenih psiholoških testov po državah.

Država	N	1	2	3	4	5
Avstrija	395 WISC	18,2 % AID	11,9 % K-ABC	11,9 % BDI	11,6 % d2	11,1 %
Belgija	350 WISC	57,4 % WPPSI	32,0 % TEA-Ch	21,1 % WAIS	18,0 % MMPI	16,3 %
Hrvaška	305 RPM	38,7 % LTB	28,9 % WISC	25,2 % MMPI	23,6 % EPQ	19,7 %
Češka	239 WISC	30,5 % ROR	28,9 % WAIS	27,2 % IST	13,0 % RPM	12,1 %
Nemčija	187 WISC	21,9 % BDI	11,8 % FPI	10,2 % IST	10,2 % d2	9,1 %
Grčija	81 MMPI	98,8 % ROR	79,0 % WAIS	46,9 % WISC	38,3 % RISB	25,9 %
Litva	91 WISC	54,9 % RPM	25,3 % HTP	20,9 % ASEBA	20,9 % SMS	15,4 %
Nizozemska	1637 SCL-90	25,9 % WISC	24,3 % UCL-A	18,7 % WAIS	16,2 % MMPI	14,7 %
Norveška	843 WAIS	44,6 % WISC	36,3 % MMPI	20,8 % SCL-90	11,0 % Leiter	10,9 %
Poljska	510 WISC	67,5 % WAIS	45,3 % Benton	24,5 % RPM	21,4 % NEO-PI-R	13,3 %
Romunija	627 RPM	35,5 % BTPAC	17,0 % CPI	15,0 % Tree test	14,4 % 16 PF	11,3 %
Španija	2703 WISC	23,7 % 16 PF	22,6 % MCMI	18,2 % MMPI	17,7 % BDI	13,7 %
Slovaška	221 WISC	31,7 % RPM	29,9 % ROR	21,3 % FiDT	14,0 % IST	14,0 %
Slovenija	124 RPM	33,1 % WISC	32,3 % ROR	24,2 % TTCT	21,8 % LBT	21,0 %
Švedska	748 WAIS	45,9 % WISC	41,3 % RCFT	22,1 % D-KEFS	16,4 % WPPSI	15,4 %
Turčija	250 MMPI	42,0 % WISC	41,6 % BDI	20,4 % Beier	15,6 % AGTE	13,2 %
Velika Britanija	707 WAIS	31,7 % WISC	25,9 % MBTI	12,2 % WMS	11,9 % BAS	10,9 %
SKUPAJ	11017 WISC	26,9 % WAIS	19,3 % MMPI	12,7 % RPM	12,0 % 16 PF	8,8 %

Opomba: AID* = Adaptives Intelligenz Diagnosticum (vse izdaje), AGTE = Ankara Developmental Screening Inventory, ASEBA = Achenbach tests (vse izdaje CBCL, TRF in YSR), BAS = British Ability Scales (vse izdaje), Beier = Beier Sentence Completion Test, Benton = Benton Visual Retention Test, BDI = Beck Depression Inventory (vse izdaje), BTPAC = Bateria de Teste Psihologice de Aptitudini Cognitive, CPI = California Psychological Inventory, d2 = Test pozornosti, D-KEFS = Delis-Kaplan Executive Function System, EPQ = Eysenckov osebnostni vprašalnik (vse izdaje), FiDT = Figure Drawing Test, FPI = Freiburški osebnostni vprašalnik (vse izdaje), HTP = Hiša - drevo - oseba, IST = Intelligence Structure Test (Amthauer) (vse izdaje), K-ABC = Kaufman Assessment Battery for Children, LBT = Likovni test Benderjeve, Leiter = Leiter International Performance Scale (vse izdaje), MBTI = Myers-Briggs Type Indicator, MCMI = Millon Clinical Multiaxial Inventory, MMPI = Minnesota Multiphasic Personality Inventory (vse izdaje), NEO-PI-R = Neuroticism Extraversion Openness - Personality Inventory - Revised, RCFT = Rey(-Osterrieth) Complex Figure Test, RISB = Rotter Incomplete Sentences Blank, RPM = Ravnove progresivne matrice (vse oblike), ROR = Rorschachov diagnostični preizkus, SCL-90 = Symptom Checklist-90 (vse izdaje), SMS = School Maturity Scales, TEA-Ch = Test of Everyday Attention for Children, Tree test = Risanje drevesa, TTCT = Toranceovi testi ustvarjalnega mišljenja (vse oblike), UCL-A = Utrecht Coping List, WISC = Wechslerjeva lestvica inteligentnosti za otroke (vse izdaje), WAIS = Wechslerjeva lestvica inteligentnosti za odrasle (vse izdaje), WMS = Wechslerjeva spominska lestvica, WPPSI = Wechslerjeva lestvica inteligentnosti za predšolske otroke (vse izdaje), 16PF = Cattell 16 Personality Factors. Imena testov, ki jih v Sloveniji uradno nimamo, so zapisana v angleškem jeziku oz. jeziku avtorja

Na prvem mestu so v 14 državah trije testi inteligentnosti (WISC, WAIS, RPM), v Grčiji in Turčiji MMPI in na Nizozemskem SCL-90. Odstotki uporabe so od 18 do 67 odstotkov, če ne upoštevamo Grčije, kjer so zaradi majhnega vzorca, ki je tudi specifičen (udeleženci so bili namreč le udeleženci kongresa) rezultati verjetno nereprezentativni. Na drugem mestu prav tako prevladujejo testi inteligentnosti (v 11 državah), pridruži pa se jim tudi Rorschachov projektivni preizkus (Češka, Grčija), osebni vprašalnik 16PF v Španiji in klinična vprašalnika BDI in LTB. Test, ki se pojavlja v več državah med prvimi petimi najpogosteje uporabljenimi testi, je tudi MMPI. V celotnem evropskem vzorcu je na tretjem mestu (tabela 8).

Če pogledamo, kateri testi se pojavljajo med prvih 10 testov (Evers idr., v tisku), ugotovimo, da je WISC med deset najbolj uporabljenih testov kar v 16 državah, WAIS v 14, RPM in MMPI pa v 10 državah. Če pa primerjamo države glede na prvih 10 uporabljenih testov, ugotovimo, da je Španija najbolj reprezentativna evropska država, saj ima kar devet testov enakih, kot so na prvih 10 mestih za celoten evropski vzorec. Najbolj specifične teste na prvih 10 mestih imajo Litva, Poljska in Romunija. Če primerjamo države glede na prvih pet uporabljenih testov, pa se najbolj razlikujeta od ostalih oz. evropskih pet Avstrija in Nemčija (tabela 8).

Mnenje slovenskih psihologov po desetih letih

Primerjavo med mnenji slovenskih psihologov iz leta 1999 in 2009 bomo naredili le za tiste postavke, ki so ostale nespremenjene ali smo jih le malo dopolnili. V tabeli 9 so predstavljene aritmetične sredine in standardni odkloni postavk v prvi in drugi raziskavi. Razlike bomo opisali po vsebinskih skupinah postavk tako, kot smo to naredili že v prejšnjih razdelkih.

Zaskrbljenost za nepravilno uporabo testov (postavka 25)

Pogostost problemov, povezanih s testi in testiranjem, je po mnenju psihologov večje (tabela 9). Še posebno so opazne razlike pri fotokopiranju avtorsko zaščitene gradiv (postavka 25-1, statistično značilna razlika na ravni $p < ,001$), uporabi neustreznih testov (postavka 25-2, statistično značilna razlika na ravni $p < ,01$) in neprimerni interpretaciji glede na dejansko zmogljivost testa (postavka 25-8, $p < ,05$).

Tabela 9. Aritmetične sredine in standardni odkloni postavk raziskave 1999 in 2009.

Postavka		1999 (N = 321)	2009 (N = 128)
1.	Znanje in veščine, pridobljene skozi dodiplomski študij psihologije zadostuje za pravilno uporabo večine psiholoških testov. (1)	<i>M</i> 2,67 <i>SD</i> 1,17	2,87 1,19
4.	Psihologi imajo na razpolago dovolj podatkov (neodvisne recenzije, raziskave, ocene, dokumentacije itd.) o kakovosti psiholoških testov, izdanih v Sloveniji. (2)	<i>M</i> 2,88 <i>SD</i> 1,01	2,84 1,12
6.	Moje trenutno znanje o psiholoških testih je v glavnem tisto, ki sem ga pridobil/-a v času dodiplomskega študija psihologije. (3)	<i>M</i> 2,15 <i>SD</i> 1,22	2,07 1,12
8.	Uporaba psiholoških testov naj bi bila omejena samo na usposobljene psihologe. (4)	<i>M</i> 4,73 <i>SD</i> 0,73	4,41*** 0,75
9.	Kadar nepsihologi smejo izvajati in vrednotiti rezultate psiholoških testov, naj bi bila interpretacija rezultatov in povratna informacija omejena na psihologe. (5)	<i>M</i> 4,71 <i>SD</i> 0,76	4,12‡ 1,05
11.	Imeti bi morali standarde (npr. EFPA, APA), ki bi opredeljevali minimalno tehnično kakovost psiholoških testov. (6)	<i>M</i> 4,09 <i>SD</i> 0,97	4,24 0,67
12.	Za nadzor resnejših zlorab psihološkega testiranja potrebujemo zakonodajo. (7)	<i>M</i> 4,26 <i>SD</i> 0,92	4,24 0,89
14.	Vsakomur, ki bi pokazal usposobljenost za uporabo psiholoških testov, naj bi dovolili njihovo uporabo. (11)	<i>M</i> 1,73 <i>SD</i> 1,07	2,16*** 1,01
16.	Nadzor nad testi in testiranjem naj bi bil minimalen, saj nadzor zavre razvoj novih idej in postopkov. (12)	<i>M</i> 1,89 <i>SD</i> 0,95	1,88 0,77
18.	Založnikom naj bi bilo dovoljeno prodajati katere koli teste, ki se jim zdijo ustrezni. (13)	<i>M</i> 1,88 <i>SD</i> 1,15	2,24** 1,07
19.	Društvo psihologov Slovenije naj bi igralo bolj aktivno vlogo pri določanju pravil in izboljševanju uporabe psiholoških testov. (15)	<i>M</i> 4,13 <i>SD</i> 0,83	4,12 0,84
21.	Psihološke teste redno uporabljam pri svojem poklicu. (16)	<i>M</i> 3,68 <i>SD</i> 1,37	4,25*** 1,08
22.	Testi predstavljajo odličen vir informacij, če jih povezujemo in dopolnjujemo Z drugimi psihološkimi podatki. (17)	<i>M</i> 4,59 <i>SD</i> 0,69	4,75* 0,49
23.	Pravilno uporabljeni psihološki testi so psihologu v veliko pomoč. (18)	<i>M</i> 4,58 <i>SD</i> 0,71	4,65 0,58
25-1.	Fotokopiranje materialov, ki so avtorsko zaščiteni. (19-1)	<i>M</i> 2,04 <i>SD</i> 1,20	2,57*** 1,40
25-2.	Vrednotenje psiholoških lastnosti z neustreznimi testi. (19-2)	<i>M</i> 1,94 <i>SD</i> 0,99	2,27** 1,13
25-3.	Pomanjkljivo sledenje novostim v poklicu. (19-3)	<i>M</i> 2,89 <i>SD</i> 1,11	3,09 1,14
25-4.	Pomanjkljivo preverjanje lastnih zaključkov z zaključki drugih. (19-3)	<i>M</i> 2,89 <i>SD</i> 1,11	2,98 1,12
25-5.	Neupoštevanje napak merjenja pri testnem rezultatu. (19-4)	<i>M</i> 2,50 <i>SD</i> 1,11	2,69 1,05
25-6.	Uporaba testov se ne omejuje le na usposobljene strokovnjake. (19-5)	<i>M</i> 2,09 <i>SD</i> 1,24	2,23 1,22
25-7.	Neupoštevanje okoliščin, ki vplivajo na veljavnost psihološkega testa v konkretni situaciji. (19-6)	<i>M</i> 2,29 <i>SD</i> 1,09	2,48 1,05
25-8.	Interpretacija testnega rezultata, ki presega dejansko zmogljivost testa. (19-7)	<i>M</i> 2,25 <i>SD</i> 1,15	2,56* 1,11

Predpisi o testih in testiranju (postavke +8, +11, +12, -14, -16, -18, +19)

Mnenje slovenskih psihologov se po desetih letih (tabela 9) ni spremenilo glede nadzora nad testi in testiranji (še vedno si tega želijo) in aktivne vloge Društva slovenskih psihologov pri določanju pravil in izboljševanju uporabe psiholoških testov (postavka 19). So pa psihologi statistično značilno spremenili mnenje o tem, kdo lahko uporablja teste. Njihovo mnenje se je omililo in sicer se v letu 2009 ne strinjajo tako močno (čeprav še vedno), da naj psihološke teste uporablja le usposobljen psiholog (postavka 8, $p < ,001$), manj strogi so do tistih, ki bi pokazali usposobljenost (postavka 14, $p < ,001$) in do založnikov (postavka 18, $p < ,01$). Po desetih letih se je utrdilo mnenje o potrebi standardov (postavka 11).

Spoštovanje testov/testiranja (postavke +21, +22, +23)

Udeleženci raziskave iz leta 2009 še bolj redno kot tisti iz leta 1999 (tabela 9) uporabljajo teste pri svojem delu (postavka 21, statistično značilna razlika na ravni $p < ,001$). Nekoliko se je povišalo tudi njihovo strinjanje, da so testi odličen vir informacij (postavka 22, statistično značilna razlika na ravni $p < ,05$) in v veliko pomoč (postavka 23).

Znanje in usposabljanje (postavke +1, +2, (4), +6, (9))

Mnenja o znanju in usposabljanjih psihologov o testih in testiranjih v letu 2009 so dokaj podobna kot v letu 1999 (tabela 9). Večja, tudi statistično značilna razlika ($p < ,001$), je pri nestrinjanju, da naj bi interpretacija ostala omejena le na psihologe, kar se ujema z nekoliko bolj liberalnim mnenjem o tem, kdo lahko uporablja teste.

Testi, ki se najpogosteje uporabljajo

Na prvih petih najbolj uporabljanih mestih sta še vedno WISC in LTB (tabela 10). Po teh podatkih se je povečala uporaba Rorschachovega diagnostičnega preizkusa, ki je bil v letu 1999 na šestem mestu, seveda pa je lahko temu vzrok sestava vzorcev. Na prvih petih mestih nista več PIE (ki zaseda v letu 2009 šesto mesto) in MFBT (9. mesto). Med prvih pet v letu 2009 so prišle Ravnove progresivne matrice (vse oblike) in Torranceovi testi ustvarjalnega mišljenja, za katere vemo, da jih za identifikacijo nadarjenih učencev uporabljajo v osnovnih in srednjih šolah.

Tabela 10. Prvih pet najbolj uporabljanih psiholoških testov v letih 1999 in 2009.

	1999		2009		
	Št.	%	Št.	%	
WISC	117	36	RPM	41	32
WB	88	27	WISC	40	31
LTB	88	27	ROR	30	23
PIE	69	22	LTB	28	22
MFBT	56	17	TTCT	27	21

Razprava in zaključki

Sodelujoči psihologi v raziskavi se skoraj v celoti strinjajo, da testi predstavljajo odličen vir informacij pri njihovem delu, seveda, če so pravilno uporabljeni. S tem se strinjajo tudi kolegi iz drugih evropskih držav, ki so pri tem vprašanju zelo enotni. Ob tem pa moramo opozoriti, da so na anketo odgovarjali večinoma tisti, ki teste pri svojem delu uporabljajo. Zelo malo je bilo namreč takih (pribl. 13 %), ki na vprašanje, katere teste uporabljajo pri svojem delu, niso odgovorili in lahko sklepamo, da ne testirajo. V Sloveniji se je v desetih letih pozitiven odnos psihologov do testov in testiranja preko uporabe testov in cenjenja rezultatov testiranja celo nekoliko zvišal. Ne smemo pa pozabiti, da vzorca iz leta 1999 in 2009 nista povsem primerljiva. V vzorcu iz leta 2009 je večji delež kliničnih psihologov, ki pri svojem delu redno (ali vsaj bolj kot drugi) uporabljajo psihološke teste. Slovenski psihologi iz različnih področij dela so si zelo enotnega mnenja, da se je uporaba psiholoških testov in testiranja v Sloveniji v zadnjih desetih letih izboljšala. Čeprav je ocena povprečna (3,37), je vzpodbudno to, da se s tem ne strinja le 13 %.

Slovenski psihologi so dokaj kritični do znanja o testih in testiranju, ki ga pridobijo v času študija, po študiju oz. o zadostnosti podatkov o kakovosti testov, izdanih v Sloveniji. Mnenje se zelo malo razlikuje od mnenja izpred desetih let. Klinični psihologi ocenjujejo, da dobijo manj znanja v času dodiplomskega študija kot psihologi iz drugih področij dela, pridobijo pa zato več teh informacij in znanja po dodiplomskem študiju. Mnenje o tem v različnih evropskih državah je zelo razpršeno. Najbolj so s pridobljenim znanjem zadovoljni v Litvi, Nemčiji in Avstriji, najmanj pa v Grčiji, Veliki Britaniji in Češki. Poleg izobraževalnih institucij so pri dodatnem izobraževanju in posredovanju informacij pomembna tudi strokovna društva in psihološke založbe. Eno od najbolj (če ne najbolj) aktivnih društev na tem področju v Evropi je Britansko društvo psihologov in razlog morda tiči ravno v tem, da dodiplomski študij po mnenju anketirancev na področju testov in testiranja tam ni najboljši. V Sloveniji bolonjski sistem študija še ni zaživel v polni meri, zato morda odgovori med evropskimi državami niso povsem primerljivi. Po drugi strani pa se lahko vprašamo, kakšno bo stanje v Sloveniji čez 5–10 let. Bomo ohranili tradicijo študija z močno psihometrično osnovo, kot jo je nudil do pred kratkim edini oddelek za psihologijo v Sloveniji, ali bodo fakultete v primežu konkurenčnega boja za študente popustile pri ravni zahtevnosti psihometričnih znanj.

Psihologi vidijo v letu 2009 več problemov, povezanih s testi in testiranji, kot pred desetimi leti. Še posebno so opazne razlike pri nespoštovanju avtorsko zaščitene gradiv (fotokopiranje), uporabi neustreznih testov in neprimerne (nestrokovne) interpretacije rezultatov. Psihologe v letu 2009 najbolj skrbi pomanjkljivo sledenje novostim in slabo preverjanje lastnih zaključkov (povprečna ocena okrog 3). Največ problemov imajo po mnenju sodelujočih psihologov v zdravstvu, najmanj pa na šolah. Klinični psihologi so zaskrbljeni predvsem s fotokopiranjem avtorsko zaščitene testne materialov, pomanjkljivim sledenjem novostim in preverjanjem lastnih zaključkov. Da je kršitev več oz. se jih psihologi bolj zavedajo in so o njih tudi pripravljeni poročati, dokazuje tudi več (uradnih) pritožb na Komisijo za psihodiagnostična sredstva v zadnjih letih. Stanje na tem področju je po Evropi zelo različno. Največjo zaskrbljenost za nepravilno uporabo testov izražajo psihologi na vzhodu (Turčija, Romunija, Češka, Grčija), najmanj pa v Belgiji in na Nizozemskem.

Skladno s tem se slovenski (leta 1999 in 2009) in evropski psihologi močno strinjajo o potrebi predpisov o testih in testiranju ter omejitvi testov na usposobljene psihologe oz. omejitev interpretacije le na psihologe (kar se je izrazito pokazalo na področju dela in organizacije). Večina (85 %) sodelujočih se tudi strinja, da bi moralo imeti Društvo psihologov Slovenije bolj aktivno vlogo pri določanju pravil in izboljševanju uporabe psiholoških testov. Veliko je tudi takih, ki menijo, da bi moral biti nadzor tudi nad založniki testov in usposobljenostjo uporabnikov. V desetih letih se je utrdilo mnenje o potrebi standardov.

Glede internetnega testiranja so slovenski psihologi še neodločeni. Postopno zamenjavo klasičnega testiranja z internetnim zasledimo v podjetjih, kjer imajo psihologi tudi bolj pozitivno mnenje o tem. Mlajši so na tem področju pokazali pozitivnejši odnos od starejših kolegov. Tudi v Evropi je povprečno mnenje, povezano z internetnim testiranjem, nizko (še najpozitivnejše je v Nemčiji), kar je za marsikoga presenetljivo. Psihologi so na tem področju konzervativni in zelo previdni, ko presojujejo, ali so novi načini testiranja dovolj pošteni za testirance in dovolj zanesljivi za interpretacijo.

Na splošno lahko ugotovimo, da v Evropi (in tudi Sloveniji) prevladujejo psihometrični testi nad projekcijskimi, saj je ROR edini projekcijski test med prvimi petimi in tudi prvimi desetimi testi. Pogled na rezultate pred desetimi leti (Müniz idr., 2001) pa nakazuje na veliko stabilnost v testih, ki jih psihologi v šestih takratnih sodelujočih državah uporabljajo. Izmed devetih najbolj uporabljenih testov v letu 1999 jih osem ostaja na vrhu tudi v letu 2009 (na Nizozemskem, v Španiji in Veliki Britaniji), šest v Belgiji in na Hrvaškem, ter najmanj (pet) v Sloveniji. V Sloveniji so psihologi navedli 67 različnih psiholoških testov, med katerimi jih je po oceni avtorja prispevka 15 brez dovoljenja za priredbo in brez slovenskih norm. Večina teh je omenjena le enkrat ali dvakrat, so pa med njimi tudi taki, ki se redno uporabljajo (npr. MMPI). Imena teh testov potrjujejo izraženo zaskrbljenost kliničnih psihologov, omenjeno zgoraj.

Zaključimo lahko:

Testi in testiranje so med psihologi cenjeni (v Sloveniji in Evropi; v Sloveniji morda celo nekoliko pridobivajo na pomenu), kar pomeni, da so prizadevanja različnih

komisij za teste in testiranja (mednarodne, evropske, slovenske) dobrodošla in nujna, da ohranimo njihove pozitivne učinke.

Psihologi (sodelujoči v raziskavi) v splošnem niso zadovoljni z znanjem in usposabljanjem o testih in testiranjih. Še najbolj so zadovoljni pedagoški psihologi, klinični pa manj zadovoljni z dodiplomskih študijem in bolj s podiplomskim študijem. Kaj bodo prinesli novi bolonjski programi na tem področju, še ne vemo. Informacije, pridobljene s to raziskavo, so lahko izhodišče za razmišljanje o izboljšavah dodiplomskega študija. Nedvomno pa velja, da so potrebna dodatna usposabljanja, ki bi jih lahko izvajalo Društvo psihologov Slovenije (npr. po vzoru britanskih kolegov) in tudi različne druge organizacije, ki se s tem ukvarjajo (npr. založbe psiholoških testov, različni strokovni inštituti). Izražena stališča psihologov zavezujejo prav vse, ki so kakorkoli povezani s testi in testiranjem, da nenehno dvigujejo kakovost testov in da z izobraževanjem skrbijo za boljše usposobljenost uporabnikov, saj je to tudi najboljše orožje proti zlorabam.

Slovenski psihologi opažajo vedno več nepravilne uporabe testov, vendar pa manj v primerjavi z evropskimi kolegi. Najbolj so zaskrbljeni klinični psihologi. Utrdilo se je tudi mnenje o potrebi standardov oz. predpisov ali omejitvah na področju testov in testiranja. Vse kaže, da je zakon, ki ga tako dolgo čakamo, nujno potreben in da se bo stanje brez bolj aktivne vloge (in vpliva) Društva psihologov Slovenije le še slabšalo. Rezultati te raziskave bi lahko služili kolegom v društvu pri pogovorih s politiki. Prav tako nas mnenja kolegov zavezujejo, da je (še) bolj dejavna tudi Komisija za psihodiagnostična sredstva. Povečana zaskrbljenost za nepravilno uporabo testov in testiranja morda kaže tudi na večjo osveščenost psihologov (vsaj tistih, ki so sodelovali pri raziskavi). Pred desetimi leti smo sprejeli nov etični kodeks, izdali v sodelovanju z Mednarodno komisijo za teste Mednarodne smernice za uporabo testov. Čas je, da naredimo korak naprej in izpeljemo po vzoru evropskih kolegov evropski model ocene testov, standarde za uporabnike testov in postopek akreditacije za nacionalne certifikate uporabnikov testov.

ZAHVALA. Raziskavo je izvedla Komisija za psihodiagnostična sredstva pri Društvu psihologov Slovenije. Rezultati raziskave, opisani v tem prispevku, so bili predstavljeni na simpoziju na 6. kongresu psihologov Slovenije v Rogaški Slatini 2010. V imenu Komisije za psihodiagnostična sredstva se iskreno zahvaljujem vsem kolegom, ki so izpolnili anketo in s svojim mnenjem pomagali do novih spoznanj in načrtom pri izboljševanju uporabe psiholoških testov v Sloveniji in Evropi.

Literatura

- American Educational Research Association, American Psychological Association in National Council on Measurement in Education. (1999). *Standards for educational and psychological testing*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Bartram, D. in Coyne, I. (1998). Variations in national patterns of testing and test use: The ITC/EFPA international survey. *European Journal of Psychological Assessment*, 14, 249-260.
- Boben, D. in Pogačnik, V. (2000). Mnenje psihologov o uporabi psiholoških testov [Psychologists's Opinions on Test Use]. *Psihološka obzorja*, 9(3), 79-94.

- Društvo psihologov Slovenije (2002). *Kodeks poklicne etike psihologov* [Code of Ethics for Psychologists]. Sneto z naslova <http://www2.arnes.si/~dpsih/kodeks.doc>.
- Društvo psihologov Slovenije (2006). *Mednarodne smernice za uporabo testov* [The International Guidelines on Test Use]. Ljubljana: Društvo psihologov Slovenije.
- Evers, A., Müniz, J., Bartram, D., Boben, D., Egeland, J., Fernandez-Hermida, J. R., ... Urbanek T. (v tisku). European Psychologists's Opinions on Test and Testing. *European Psychologist*. European Federation of Professional Psychologists's Associations (2005). *Meta-code of ethics*. Brussels: avtor.
- Fernandez-Ballesteros, R., De Bruyn, E., Godoy, A., Hornke, L., Ter Laak, J., Vizcarro, C. idr. (2001). Guidelines for the assessment process (GAP): A proposal for discussion. *European Journal fo Psychological Assessment*, 17, 187–200.
- Hambleton, R. K., Merenda, P. F. in Spielberger, C. D. (ur.) (2005). *Adapting educational and psychological tests for cross-cultural assessment*. London: Erlbaum.
- International Test Commission (ITC) (2000). *The ITC International Guidelines on Test Use*. Sneto z naslova <http://www.intestcom.org/guidelines>.
- International Test Commission (ITC) (2005). *The ITC Guidelines on Computer-Based and Internet-delivered Testing*. Sneto z naslova <http://www.intestcom.org/guidelines>.
- International Test Commission (ITC) (2008). Mednarodne smernice za uporabo testov [International Guidelines on Test Use]. *Psihološka obzorja*, 17(4), 139–165.
- International Test Commission (ITC) (2010). *The ITC Guidelines for translating and adapting tests*. Sneto z naslova <http://www.intestcom.org/guidelines>.
- Joint Committee on Testing practices. (2002). *Ethical principles of psychologists and code of conduct*. Washington, DC: avtor.
- Müniz, J., Bartram, D., Evers, A., Boben, D., Matešić, K., Glabeke, K., Fernandez-hermina, J.R., in Zall, J. (2001). Testing practices in European countries. *European Journal of psychological Assessment*, 17, 201–211.

Prispelo/Received: 06.05.2011

Sprejeto/Accepted: 04.11.2011

Globalna priljubljenost kognitivno-vedenjske terapije

*Frank M. Dattilio**
Harvard Medical School, Department of Psychiatry

Povzetek:** Prispevek obravnava učinkovitost kognitivno-vedenjske terapije in njeno naraščajočo svetovno priljubljenost pri obravnavi širokega spektra čustvenih in vedenjskih motenj v različnih kulturah. Obravnava možnosti njene uporabe v različnih kulturnih okoljih in nadaljnji razvoj kognitivno-vedenjske terapije.

Ključne besede: kognitivno-vedenjska terapija, psihoterapija

The global popularity of Cognitive-Behavior Therapy

*Frank M. Dattilio**
Harvard Medical School, Department of Psychiatry

Abstract: This article addresses the efficacy of Cognitive-Behavior Therapy and the increasing global popularity of the approach among various cultures with a broad range of emotional and behavioral disorders. The article specifically discusses future direction in the field and implications for practitioners in various cultures.

Key words: cognitive-behavior therapy, psychotherapy

CC = 3311, 3312

Uvod

Kognitivno-vedenjska terapija (KVT) je nedvomno postala ena najbolj raziskovanih in uporabljenih terapevtskih modalitet v svetu. Na voljo je preko 400 študij izidov terapij, ki vključujejo kognitivno-vedenjske intervencije in v raziskovalni literaturi nedvoumno utrjujejo empirični status KVT (Butler in Beck, 2000; Butler, Chapman, Forman in Beck, 2006; Cuijpers, Van Straten, Warmedan in Smits, 2008; Cuijpers, Smit, Eohlnenijer, Hollon in Andersson, 2010; Gloaquen, Cottraux, Cucherat in Blackburn, 1998; Klein, Jacobs in Reinecke, 2007).

*Naslov/Address: Harvard Medical School, Department of Psychiatry, 75 Fenwood Rd & Vining St, Boston, MA, USA, e-mail: frankdattilio@cs.com

**Na avtorjevo željo je bil prispevek preveden v slovenščino. Prevod je v sodelovanju z avtorjem pripravil Peter Janjušević, Svetovalni center za otroke, mladostnike in starše Ljubljana, e-mail: peter.janjušević@scoms-lj.si

Tako splošna kot diferencialna učinkovitost KVT za posamezne motnje ter značilnosti kontrolnih skupin, pri katerih se je le-ta izkazala, so utrdili KVT kot terapijo izbora, s tem, da študije dokazujejo vztrajanje njenih učinkov tudi po končanem tretmaju (Butler *id.*, 2006). Več kliničnih raziskav je potrdilo pomen KVT in njeno dolgoročno učinkovitost tudi pri preventivi relapsa (Simons, Levine, Lustman in Murphy, 1984).

Norcross in Prochaska sta v zgodnjih osemdesetih letih prejšnjega stoletja pričela z raziskavo, znano kot Delphi Poll (Norcross, Alfred in De Michelle, 1992; Norcross, Hedges in Prochaska, 2002; Prochaska in Norcross, 1982), ki vsakih deset let z anketo preverja stanje na področju psihoterapij. Zadnja od teh anket, ki bo objavljena v letu 2012, bo najverjetneje izkazala pričakovane rezultate, ki se ne bodo bistveno razlikovali od rezultatov iz preteklih let.

V raziskavo so vključeni nekateri najuglednejši svetovni psihoterapevti, ki napovedujejo prihodnost razvoja psihoterapije. Avtorji so ob prvi izvedbi napovedovali, da se bo razvoj KVT v prihodnjem desetletju nadaljeval in da se bo vse več ljudi vključevalo v to obetajočo modaliteto terapije. Njihove napovedi, ki so se uresničile v osemdesetih letih, se konsistentno potrjujejo tudi v nadaljnjih študijah. KVT je bila tudi v vseh naslednjih anketah uvrščena na prvo mesto med teoretičnimi orientacijami. Pričakovati je, da bodo študije v prihodnjih desetletjih pokazale podobne ugotovitve. Slednje pa ne velja le za individualno psihoterapijo, temveč tudi za terapijo parov in družinsko terapijo (Northey, 2002).

KVT je bila pozitivno sprejeta po vsem svetu: v državah Evrope, Azije, južne Amerike in v določenih predelih Azije (Kazantzis in Deane, 1998; Koong, Hean, Foo in Merrick, 2004; Naeen in Kingdom, 2011). Za naraščanje priljubljenosti KVT med kliniki, raziskovalci in pacienti obstaja več razlogov. Prvi in morda najpomembnejši razlog je ta, da KVT združuje širok spekter pomembnih teoretičnih in praktičnih dognanj s področja psihoterapije in sorodnih znanstvenih ved. KVT, ki izvira iz spoznanj kognitivne psihologije, vedenjske terapije in množice drugih terapevtskih disciplin, ponuja pristop, ki se močno naslanja na koncept shem in posameznikovih sistemov prepričanj, v izjemno bogat koncept shem pa je vpletenih mnogo dognanj Alfreda Adlerja, povezanih z razumevanjem razvoja zgodnjih življenjskih prepričanj in zaznavnih izkušenj.

Aaron T. Beck je v svoji izjemni karieri pokazal, da KVT vključuje tako psihodinamsko teorijo, kot tudi značilnosti humanistične terapije, priznava pomen teorije osebnih konstruktov Georga Kellyja (1955) in poudarja nujnost videnja sveta skozi pacientovo kognitivno, čustveno in vedenjsko perspektivo (Beck, 2005). V KVT najdemo tudi koncepte, ki izhajajo iz gestalt teorij – pomen učinkovanja okolja na posameznika, poudarjanje usmerjenosti na tukaj in zdaj ter medsebojno učinkovanje misli, čustev in vedenja. V strukturi neadaptivnih vedenjskih vzorcev in izkrivljenih sistemov prepričanj pa najdemo tudi določene osnove humanistično-eksistencialnih teorij.

Nenazadnje pa so v KVT vključene tudi komponente sistemskih teorij, predvsem pri terapiji parov in družin, kjer se prepletajo multiple dinamike (Dattilio, 1998; 2010). Integracija pomembnih vidikov sodobnih psihoterapevtskih teorij in praks se je v okviru kognitivno-vedenjskega gibanja nadaljevala. Albert Ellis (2003, str. 225) je zapisal, da KVT postaja vse bolj eklektičen in integrativen pristop: "V resnici se KVT dandanes zdi tako integrativna, da skoraj že izpodbija svoje lastno prvotno ime." Ena od privlačnosti KVT je

tudi v tem, da je zelo prilagodljiva in se lahko uporablja v različnih okoljih in v različnih kulturah (Naeem in Kingdom, 2011). Naslednja pomembna lastnost KVT, prav posebej še pristopa, ki ga je razvil Aaron T. Beck, je v tem, da gre za veliko več kot le za slučajno integracijo ali ohlapno zbirko teorije in terapevtskih strategij. KVT predstavlja namreč jasen in artikuliran model psihopatologije. Nekatera zgodnja Beckova dela jasno kažejo na potrebo po razvoju celostne teorije psihopatologije, ki se dobro pokriva s psihoterapevtskim pristopom in ki raziskuje empirične dokaze v podporo teoriji. Sestavni del KVT predstavlja tudi izvajanje empiričnih študij, ki preverjajo učinkovitost same terapije (Beck, 2005).

Kulturne adaptacije

Zahteve po znanstvenem pristopu, ki izhajajo iz Beckove KVT, vzbujajo veliko zanimanje pri sodobnih klinikih, raziskovalcih, pa tudi pacientih, ki postajajo vse bolj informirani o zdravstvenih vprašanjih in v vse večji meri razumejo lastne stiske in psihična stanja. Ob tem se pogosto poraja vprašanje, ali KVT ima tiste značilnosti, ki ji omogočajo uporabnost v različnih kulturah. Ključna komponenta, ki omogoča učinkovitost KVT v različnih kulturah, je kolaborativni empirizem (Dattilio & Hanna, v tisku). Kolaborativni empirizem predstavlja skupen napor terapevta in pacienta pri opredeljevanju in načrtovanju terapije. Vključuje kohezivnost med pacientom in terapevtom pri raziskovanju, odkrivanju in preizkušanju tistih vidikov pacientovega funkcioniranja, ki prispevajo k disfunkcijam v njegovem lastnem okolju. Kolaborativno delo je koristno za oba, tako za terapevta kot tudi za pacienta. Z njim razvijata trden terapevtski odnos, v katerem terapevt lahko razume pacienta in v katerem pacient predstavlja terapevtu svoje specifične misli, čustva in vedenja. Kolaboracija vodi v raziskovanje negativnih misli, kar posledično vzbuja in viša pacientovo motivacijo za spremembe (Beck, Rush, Shaw in Emery, 1979).

Za razumevanje posameznikovih kulturnih prepričanj in konceptualizacijo je ključen predvsem empirični vidik kolaborativnega empirizma. Terapevt in pacient skupaj analizirata in pozneje reprocessirata posamezne vsebine, o katerih poroča pacient. Z občasnim spraševanjem in vodenim odkrivanjem je terapevt vseskozi aktiven. KVT je v svoji osnovi spoštljiva do pacientovih kulturnih korenin in potreb, saj je proces terapije ekspliciten, smer le-te pa je določena s terapevtu in pacientu skupno kognitivno konceptualizacijo posameznikovih težav. Pacientova težava je osnova za stalno razvijajočo se formulacijo in narekuje smer terapevtskega procesa. S tem KVT posledično zagotavlja pacientom tako zelo pomemben občutek nadzora in opolnomočenja.

Vsesplošno prisotni trendi, ki narekujejo profesionalno in ekonomsko odgovornost, ter protokoli »dobre prakse« v psihoterapiji se odražajo tudi v smernicah, ki jih predpisuje Nacionalni inštitut za klinično odličnost v Veliki Britaniji (NICE, 2004). KVT je deležna vse večje prepoznavnosti tudi v skandinavskih deželah. Na Švedskem, na primer, je KVT zaradi empiričnih dokazov o njeni učinkovitosti deležna močne vladne podpore in pripočena kot terapija izbora za zdravljenje večine anksioznih in depresivnih stanj, samostojno ali v kombinaciji z zdravili. Leta 2010 je Švedski nacionalni odbor za zdravstvo in socialno varstvo izdal nacionalne smernice za obravnavo anksioznih in depresivnih stanj, ki pripočajo uporabo KVT tako na primarni kot sekundarni ravni (Svanborg in Herlofson, 2011).

Priporočila in zahteve državnih agencij, sistemov zdravstvenega zavarovanja in posameznih pacientov po kratkih, stroškovno učinkovitih rešitvah in intervencijah ter zaželenost pristopov, ki imajo empirično dokazano učinkovitost, povečujejo pomen pristopov in terapevtskih modalitet, ki delujejo in ciljano zmanjšujejo širok razpon simptomov ter preprečujejo relaps cele vrste motenj v relativno kratkem časovnem obdobju. Med takšne sodijo terapevtski pristopi z ali brez zdravil (Holland in Beck, 2003).

Praktičnost KVT terapevtu pomaga pri razumevanju posameznikove dinamike, ki jo nato v okviru terapije vključuje v učinkovit terapevtski model za posameznike, pare in družine iz različnih kulturnih okolij. Tudi v neevropskih deželah, na primer v Aziji in na Bližnjem vzhodu, se zanimanje za KVT povečuje, o čemer priča popularnost pristopa na lokalnem nivoju. KVT je časovno in stroškovno učinkovita, v praksi pa se dobro povezuje tudi z drugimi terapevtskimi modalitetami.

Integracija z drugimi terapevtskimi modalitetami

Za KVT je značilno dobro sožitje tudi z biološkimi in fiziološkimi pristopi k zdravljenju čustvenih in vedenjskih motenj, posebej anksioznosti, depresivnosti ter psihotičnih in osebnostnih motenj. Med KVT in psihofarmakologijo obstaja vzajemno spoštovanje, ki izvira iz skupnega osredotočanja na kratkoročne cilje in vlogo biokemičnih procesov. Poleg tega pa usmerjenost KVT na hitro lajšanje simptomov omogoča njuno medsebojno usklajeno delovanje.

Eden od pomembnejših prispevkov KVT je tudi uporaba univerzalnega jezika med terapevti, ki je nujen, kadar KVT integriramo z drugimi psihoterapevtskimi modalitetami. Uporaba specifičnega pacientovega besednjaka, njegovih predstav ter vsakdanjega načina sporazumevanja je še posebej pomembna, ko se ukvarjamo s shemami, skripti, metakognicijo in sistemi prepričanj. KVT lahko ponudi jasna, skupna osnovna izhodišča za intervencije, ki stremijo k integraciji različnih teoretskih sistemov. Paradigma poudarja tiste značilnosti, ki so skupne vsem terapijam in vgrajuje nespecifične dejavnike terapije v enovito, harmonično in večplastno celoto med terapijami. Poleg pazljivo izbranih teoretičnih in praktičnih orodij pa kognitivno-vedenjski model v psihoterapijo prinaša tudi možnost, da terapevti v te okvire poleg znanja in kliničnih veščin vnašajo tudi svoj lasten osebni stil ter so dojemljivi za in upoštevajo kulturne posebnosti. Na ta način KVT pristop združuje močne plati vseh navedenih področij - teorije, metodologije in znanstvenega pristopa - ter omogoča ustvarjanje učinkovitih, na podatkih slonečih konceptualizacij pacientovih problemov ter fleksibilen klinični repertoar. Kognitivno-vedenjska terapija na več ravneh omogoča prakso, ki je odprta za nove ideje, a izhaja iz jasnih dokazov. Takšna prilagoditev bo brez dvoma vodila v povečevanje učinkovitosti psihosocialnih terapij v prihodnosti.

Prihodnost KVT

Zaradi občutljivosti na kulturne posebnosti in možnosti za integracijo z drugimi terapevtskimi modalitetami se konceptom kognitivno-vedenjske terapije napoveduje na-

daljnja širitev po vsem svetu. V mnogih državah, na primer v nekaterih delih Evrope in v Južni Ameriki, kjer v psihoterapevtskem prostoru še vedno prevladuje psihoanaliza, se v času ekonomskih sprememb, naraščajočih zahtev družbe in hitrega tempa, zdi KVT pogosto privlačnejša alternativa, še posebej kadar se za pospešitev procesa terapije kombinira z bolj tradicionalnimi pristopi (Dattilio, 2006).

Z naraščajočimi zahtevami sveta okoli nas in vse bolj kompleksnim načinom življenja obstaja velika verjetnost, da bodo uporabniki vse bolj nagibali k bolj pragmatičnim, stroškovno učinkovitejšim ter preverjenim terapijam, ki delujejo. V tem pogledu bo KVT najverjetneje ostala izstopajoča še dolgo v prihodnost.

Literatura

- Beck, A. T. (2005). The current state of cognitive therapy: A 40-year retrospective. *Archives of General Psychiatry*, 62, 953–959.
- Beck, A. T., Rush, A., Shaw, B. in Emery, G. (1979). *Cognitive Therapy of Depression*. New York: Guilford.
- Butler, A. C. in Beck, J. (2000). Cognitive therapy outcomes: A review of meta-analysis. *Journal of Norwegian Psychological Association*, 37, 1–9.
- Butler, A. C., Chapman, J. E., Foreman, E. M. in Beck, A. T. (2006). The empirical status of cognitive behavioral therapy: A review of meta-analyses. *Clinical Psychology Review*, 26(1), 17–31.
- Cuijpers, P., Van Straten, A., Warmedam, L. in Smits, N. (2008). Characteristics of effecting psychological treatments of depression: A metaregression analysis. *Psychotherapy Research*, 18(2), 225–236.
- Cuijpers, P., Smit, F., Bohlmeijer, E., Hollon, S. D. in Andersson, G. (2010). Efficacy of cognitive-behavioural therapy and other psychological treatments for adult depression: Meta-analytic study of publication bids. *British Journal of Psychiatry*, 196, 173–178.
- Dattilio, F. M. (ur.) (1998). *Case studies in couple and family therapy: Systemic and cognitive perspectives*. New York: Guilford.
- Dattilio, F. M. (2006). Cognitive-behavior therapy for the fast paced society. *Psychological Foundations - The Journal*, 8(1), 41–43.
- Dattilio, F. M. (2010). *Cognitive-behavioral therapy with couples and families: A comprehensive guide for clinicians*. New York: Guilford.
- Dattilio, F. M. in Hanna, M. The therapeutic relationship in cognitive-behavior therapy. *Journal of Clinical Psychology* (in press).
- Ellis, A. (2003). Similarities and differences between rational emotive behaviour therapy and cognitive therapy. *Journal of Cognitive Psychotherapy: An International Quarterly*, 17(3), 225–240.
- Gloaquen, V., Cottraux, J., Cucherat, M. in Blackburn, I. M. (1998). A meta-analysis of the effects of cognitive therapy in depressed patients. *Journal of Affective Disorders*, 49, 59–22.

- Hollon, S. D. in Beck, A. T. (2003) Cognitive and cognitive behavioral therapies. V M. J. Lambert (ur.), *Bergin and Garfield's Handbook of Psychotherapy and Behaviour Change: An Empirical Analysis*. New York NY: Wiley.
- Kazantzis, N. in Deane, F. P. (1998). Theoretical orientations of New Zealand psychologists: An international comparison. *Journal of Psychotherapy Integration*, 8, 97–113.
- Kelly, G. (1955). *The Psychology of Personal Constructs*. New York: Norton.
- Klein, J., Jacobs, R. in Reinecke, M. (2007). Cognitive-behavior therapy for depression among adolescents: Understanding changes in effect sizes. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 46, 1403–1411.
- Koong H. F. in Merrick P. L. (2004). Practitioner characteristics with comparison of counseling and psychotherapy practices between New Zealand and Singapore mental health practitioner. *Proceedings of the Inaugural International Asian Health Conference*.
- Naeem, F. in Kingdom, D. (ur.) (2011). *Cognitive-behavior therapy in non western cultures*. Hauppauge, NY: Nova Science Publisher.
- National Institute for Clinical Excellence (2004). *Depression: Management of depression in Primary and Secondary Care*. London, England: National Institute for Clinical Excellence: Clinical Guideline 22.
- Norcross, J. C., Alford, B. A. in DeMichele, J. T. (1992). The future of psychotherapy: Delphi data and concluding observations. *Psychotherapy*, 29, 150–158.
- Norcross, J. C., Hedges, M. in Prochaska, J. O. (2002). The face of 2010: A Delphi poll on the future of psychotherapy. *Professional Psychology: Research and Practice*, 33(3), 316–322.
- Northey, W. F. (2002). Characteristics of clinical practices of marriage and family therapists: A national survey. *Journal of marital and family therapy*, 28, 487–494.
- Prochaska, J. O. in Norcross, J. C. (1982). The future of psychotherapy: A Delphi poll. *Professional Psychology*, 13, 620–627.
- Prochaska, J. O. in Norcross, J. C. (2002). *Systems of psychotherapy: A transtheoretical analysis (5. izd.)*. Pacific Grove, CA: Brooks/Cole.
- Simons, A. D., Levine, J. L., Lustman, P. J. in Murphy, G. E. (1984). Patient attrition in a comparative outcome study of depression: A follow up report. *Journal of Affective Disorder*, 6, 163–173.
- Svanborg, C. in Herlofson, J. (2011). Cognitive-behavioural therapy in Sweden - An update. *Advances in Cognitive Therapy Newsletter*, 12(3), 8–10.

Prispelo/Received: 13.10.2011

Sprejeto/Accepted: 11.11.2011

Ocena knjige »Človek in ekološka kriza« prof. dr. Vida Pečjaka

Marko Polič*

Oddelek za psihologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani

Ključne besede: ekologija, okoljska psihologija, recenzije

Review of the Book »Man and the Ecological Crisis«

Marko Polič*

Oddelek za psihologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani

Key words: ecology, environmental psychology, reviews

CC = 4070

Pečjak, V. (2010). Človek in ekološka kriza: kaj lahko prispevam k izboljšanju. Celje: Celjska Mohorjeva družba.

Eden najuglednejših slovenskih psihologov, zaslužni profesor Univerze v Ljubljani dr. Vid Pečjak, se je v svoji najnovejši knjigi *Človek in ekološka kriza* – izšla je leta 2010 pri Celjski Mohorjevi družbi - lotil morda najpomembnejšega vprašanja današnjega časa, onesnaževanja okolja in vloge človeka pri tem. Resda obstaja tudi v Sloveniji že kar nekaj knjig z okoljsko tematiko, tudi vpletenostjo ljudi vanjo – čemur se pravzaprav sploh ni moč izogniti, saj so ljudje kot vrsta glavni povzročevalci okoljskih težav – vendar se je Pečjak problema lotil predvsem, vendar ne samo, kot psiholog in skušal zarisati tiste značilnosti ljudi, ki okoljsko krizo generirajo, ohranjajo in je ne zmorejo prekiniti.

Sam rokopis je razmeroma skromen po obsegu, šteje 162 strani besedila in osem strani barvnih prilog, a bogat po vsebini. Smiselno je razdeljen v 15 poglavij: *Človek, ogrožena vrsta, Na točki nevrnitve, Samogenocid, Kako človek spoznava ekološko krizo in se nanjo odziva, Nova kultura, nova etika in nova osebnost, Ekološka kriza, ideolo-*

* Naslov/Address: Red. prof. dr. Marko Polič, Oddelek za psihologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, e-mail: marko.polic@ff.uni-lj.si

gija in politika, Človeški vzroki in razlogi ekološke krize, Obrambni ukrepi, Vpliv stresa in frustracije na človeka, Onesnaženje zraka, vode in kopnega, "Daj nam danes naš vsakdanji kruh", Tragedija na otoku Rapa Nui, Svetlobno in zvočno onesnaževanje, Preobljudenost in gneča in Epilog. Posamezna poglavja so opremljena s prilogami, ki konkretizirajo zarisane probleme, s slikami in grafikoni. Jezik dela je strokovno korekten, jasen in razumljiv. Delo bo tudi laiku veliko povedalo o človeku in njegovem odnosu do okolja.

V predgovoru avtor pojasnjuje razloge za pisanje te knjige, izhajajo iz odgovornosti do prihodnih generacij in potrebe po obravnavi psihološkega vidika ekološke krize. V uvodnem poglavju avtor zariše okvire problema in človekovo vlogo v njem. Gre, meni avtor, za doslej najhujšo grožnjo obstoju človeštva v vsej njegovi zgodovini. Izumrtje grozi mnogim vrstam, tudi človeku. Tu kot grožnjo omenja prehitro razmnoževanje ljudi, vendar pisec te ocene meni, da je glavni vzrok možnega propada, ki ga avtor zelo stvarno nakazuje, v kapitalističnih produkcijskih odnosih, ki kot glavno vrednoto poudarjajo dobiček in ne tehnološki razvoj sam po sebi, čemur se avtor v kasnejših poglavjih v veliki meri pridružuje. Spremembe v okolju so morda celo že nepovratne in odtod naslov poglavja *Na točki nevrnitve*. Odnos ljudi do njih pa je različen in avtor povzema McCluneyevo delitev ljudi na fataliste, tehnološke optimiste in holiste, ki ji dodaja še skeptike. Edino holisti vidijo preživetje človeka v varovanju okolja. Zdi se, da je avtorju ta pogled blizu, čeprav je bolj pesimističen glede tega, kaj so ljudje za preživetje svojega planeta sploh pripravljene narediti, bodisi zato, ker menijo da bo znanost rešila vse, ali ker naj bi bili vzroki za spremembe zunaj človeškega nadzora. In tako pridemo do naslednjega poglavja o samogenocidu. Avtor izhaja iz domneve, da človeštvo izvaja počasen, množičen samomor. Opisuje njegove pojavne oblike, od nesreč do vojn in pomen okoljske krize za človeški rod. Upravičeno meni, da so vojaške aktivnosti največji onesnaževalec sveta in so zato mirovniška gibanja naravni zaveznik gibanja zelenih. Pomembno je seveda, kako se človeštvo okoljske krize zaveda. Zato, meni avtor, je potrebno razlikovati lokalne in globalno krizo, saj prve ljudi bolj neposredno in nenadno prizadenejo. O tem govori v tretjem poglavju, v katerem že tudi neposredno uvaja psihološke mehanizme s katerimi se človek sooča z okoljem: zaznavanje nevarnosti, čustvovanje in delovanje. In tu postavi nato vprašanje, zakaj se človek, ki pozna stanje in je emocionalno prizadet, kljub temu ne odziva? Zdi se, pravi avtor, *"da mora nevzdržno stanje neposredno ogrožati posameznika, drugače se za nevarnost ne briga"*. Grožnja mora preseči točko prenašanja, da se ljudje ozavestijo in ukrepajo. In nato navaja celo vrsto vedenj, ki grožnjo povečujejo, krivdo za to pa vidi v kapitalističnem redu, ki 'prinaša okoli' človeka, ga zaslepljuje z navidezno nizkimi cenami, vara s podkupninami, izkorišča poceni delovno silo itn. Toda narave, pravi Pečjak, se ne da goljufati. Prej ali slej vrne udarec. In račune bodo plačali otroci prihodnosti. Zato je potrebna sprememba človekove osebnosti in kulture. Čeravno je marsikateri vidik človeškega vedenja določen z dednostjo, pa je pomembnejše aktivno okolje (drugače bi bil kakršenkoli premislek o spremembi nesmislen). Človeško naravo je potrebno preusmeriti v bolj socialno z vzgojo, izobraževanjem, mediji, z vsem kar vpliva na človekovo osebnost na drugačen način kot doslej. Okolju pri-

merno vedenje bi moralo veljati za normalno vedenje, ki ga ljudje samodejno izvajajo, tisto okolju škodljivo pa bi moralo veljati za patološko. In nato avtor nakaže, kako bi lahko tak človeški odnos do narave dosegli, sklicujoč se na spoznanja treh velikih psihologov, ki so to smer razvoja človeštva nakazovali, tj. Ericha Fromma, Davida Riesmana in Abrahama Maslowa. Pot je od 'imeti' k 'biti', k avtonomiji in samoaktualiziranosti, k novi ekološki kulturi prihodnosti, kulturi miru in ustvarjalnosti. Toda Pečjak je skeptičen do današnjih, bolj pragmatično usmerjenih mislecev, ki zgolj organizirajo proteste in zasledujejo konkretne cilje, nimajo pa vizije prihodnosti. Tu moram omeniti Bouldinga, ki v svoji knjigi »Podoba« (*Image*, 1956) meni, da človeška dejavnost temelji prej na podobi zunanjega sveta, kot pa na njegovi objektivni stvarnosti. Če je tako, je seveda pomembno kakšna ta podoba je in ko gre za nevarnosti in ogroženost, koliko se jih ljudje zavedajo. Zato je vizija prihodnosti ključna za vsako izbirno vedenje. Značaj in kakovost podob prihodnosti, ki prevladujejo v neki družbi, pa sta najpomembnejši vodili njene splošne dinamike. Psihologija nam govori o tem, da je naša zaznava prečiščena z našimi pričakovanji in vrednotami glede prihodnosti. Na tej liniji razmišljanja je bilo sprejeto poročilo Združenih narodov *Naša skupna prihodnost*, ki opredeljuje trajnostni razvoj kot zadovoljevanje potreb sedanosti brez ogrožanja zmožnosti prihodnjih generacij po zadovoljevanju njihovih potreb. Tradicionalne podobe, kot meni Olson (1995), postajajo vse manj verjetne in spodbudne. Potrebno je prekiniti vezi s kulturno sedanostjo in miselno zaobseči možnosti za neko družbo, ki bo daleč prekašala našo lastno. Zgodovina nas uči, da so mnoge kulture doživele krizo usmeritve, ko so njihove podobe prihodnosti zaostajale za glavnimi spremembami v njihovih socialnih sistemih, gospodarstvu, ali prevladujočih tehnologijah. V tem primeru lahko kultura izgubi svoj občutek samozavesti, ali pa najde notranje vire za oblikovanje novih prizadevanj in podob prihodnosti. Ne glede na svoje poreklo pa le nekatere podobe postanejo dovolj vplivne, da bi spodbudile obsežne vedenjske spremembe. Njihove skupne značilnosti naj bi bile po Olsonu (1995), da so možne, visoko pozitivne, odprte, odzivne in združevalne. Pečjakovo razmišljanje nakazuje pot v to smer. Zdi se, kot pravi v šestem poglavju, da sodobni kapitalizem in korporativni globalizem, ne prekinjata vezi s krizo, vodita stran od rešitve. In to podpira z mnogimi dejstvi, ne nazadnje z izkoriščanjem nerazvitih. Kritično prikazuje tudi socializem, čeprav je naklonjen nekaterim njegovim okoljsko obarvanim različicam. Rešitev vidi tudi v nacionalizaciji vseh naravnih virov.

V naslednjih poglavjih vse bolj stopajo v ospredje psihološki dejavniki človeškega neodgovornega početja do okolja. Avtor prikazuje vrsto raziskav, ki kažejo predvsem kratko časovno perspektivo ter nasprotje med splošnimi stališči in konkretnim vedenjem, ki je praviloma okolju manj naklonjeno, povezano pa s skrbjo za večje osebno udobje. Vse preveč je tudi zgledov za slab odnos do okolja. Zanj išče vzroke tudi v človeški agresivnosti, kjer se sklicuje na Freuda in Lorenza. Problem z onesnaževanjem pa nastopa tudi zato, ker so vzroki zanj številni, npr. nesreče, nevednost, malomarnost, udobnost, namerno onesnaževanje. Nenazadnje pa v preobilici okoljskih dražljajev lahko tudi ne opazimo ključnih. Zato morajo biti tudi protiukrepi različni. In avtor navaja različne možnosti s katerimi bi lahko spremenili odnos do okolja, a

hkrati tudi njihove omejitve. Različni ukrepi meni, "bodo imeli samo začasen učinek, dokler ne dozori kultura, v kateri bo posameznik varoval in ohranjal okolje zaradi svojih notranjih razlogov, vse dokler se ne zave, da je okolje njegov svet in ne prenese te vednosti v vsakdanje vedenje". Pomembno je tudi njegovo opozorilo o odnosu do ne-nadnih in postopnih groženj, kjer se resnosti slednjih veliko premalo zavedamo. V zadnjih poglavjih se avtor spet vrača k obravnavi različnih vrst onesnaženja, k njegovim posledicam in s tem povezanim človeškim vedenjem. Navaja mnoge znane in manj znane primere nesreč in onesnaženj, ki so prizadela veliko ljudi in kot taka predstavljajo resno opozorilo sedaj živečim. Primer otoka Rapa Nui v malem kaže, kaj se lahko pripeti v globalnih razmerah ob nepremišljeni uporabi okolja. Kot vrsto onesnaženja avtor omenja tudi preobljudenost in gnečo.

Vse zapisano je resno opozorilo in avtor zapiše – v opravičilo morda prevelikemu pesimizmu – da je pretiran optimizem lahko nevaren, saj je na tehtnici preživetje. Ne v vrnitvi 'nazaj k naravi' ampak v oblikovanju nove človeške kulture in etike vidi izhod iz krize. Kot okoljske krize ni brez človeka, tudi izhoda iz nje ne more biti brez spremenjenega, bolj kulturnega in etičnega človeka, bi sledilo iz Pečjakovih razmišljanj. Gre za knjigo, ki opozarja in zahteva resen premislek, za pisca, ki mu ni vseeno kaj bo z zemljo, zato, ker se nas to zelo tiče. Obenem je pisana tudi za nepsihologe. Priporočam jo v branje vsakomur, ki bi rad na razumljiv, čeprav ne poenostavljen način, dojel grožnjo onesnaženja in človekovo vlogo pri tem pa tudi možnosti, ki jih ima človeštvo za neko boljšo prihodnost.

Literatura

Olson, R.L. (1995) Sustainability as a Social Vision. *Journal of Social Issues*, 51(4), 16–35 .

Predstavitev diagnostičnih pripomočkov za ocenjevanje govorne kompetentnosti in bralne pismenosti otrok ter znanstvene monografije Govor in branje otrok

Zlatka Cugmas*

Univerza v Mariboru, Pedagoška fakulteta, Maribor

Ključne besede: sporazumevalne zmožnosti, pripovedovanje zgodbe, govor, pisno sporočanje, ocenje

Presentation of diagnostic instruments for the assessment of children's language competences, reading literacy and the scientific monograph Children's language and reading

Zlatka Cugmas*

University of Maribor, Faculty of Education, Slovenia

Key words: communication competences, story-telling, language, written communication, assessment, review

CC = 2222

Marjanovič Umek, L., Fekonja Peklaj, U., Sočan, G. in Komidar, L. (2011). *Ocenjevanje sporazumevalnih zmožnosti dojenčkov in malčkov: Lista razvoja sporazumevalnih zmožnosti: Besede in geste, Liste razvoja sporazumevalnih zmožnosti: Besede in stavki*. Ljubljana: Center za psihodiagnostična sredstva.

Marjanovič Umek, L., Fekonja Peklaj, U., Sočan, G. in Komidar, L. (2011). *Pripovedovanje zgodbe: Preizkus pripovedovanja zgodbe: Rokavička in Preizkus pripovedovanja zgodbe: Žabji kralj*. Ljubljana: Center za psihodiagnostična sredstva.

Marjanovič Umek, L., Fekonja Peklaj, U., Sočan, G. in Komidar, L. (2011). *Splošni govorni preizkus: Pisno sporočanje (SGP-PS)*. Ljubljana: Center za psihodiagnostična sredstva.

* Address/Naslov: red. prof. dr. Zlatka Cugmas, Univerza v Mariboru, Pedagoška fakulteta, Koroška c. 160, 2000 Maribor, Slovenija, e-mail: zlatka.cugmas@uni-mb.si

Marjanovič Umek, L. in Fekonja Peklaj, U. (2011). *Lista naslovov in avtorjev otroških knjig*. Ljubljana: Center za psihodiagnostična sredstva.

Marjanovič Umek, L., Fekonja Peklaj, U. in Pečjak, S. (2011). *Govor in branje otrok: Ocenjevanje in spodbujanje*. Ljubljana: Center za psihodiagnostična sredstva.

Uvod

Pri Centru za psihodiagnostična sredstva v Ljubljani sta izšli baterija psiholoških diagnostičnih pripomočkov in znanstvena monografija v okviru projekta »Razvoj bralne pismenosti: diagnostični pripomočki za ocenjevanje bralne pismenosti in oblikovanje modela bralne pismenosti«, ki sta jo delno financirala Evropska unija iz Evropskega socialnega sklada ter Ministrstvo za šolstvo in šport. Projekt se je izvajal v okviru Operativnega programa razvoja človeških virov za obdobje 2007-2013, 3. razvojne prioritete: »Razvoj človeških virov in vseživljenjskega učenja; 3.1. prednostne usmeritve: »Izboljšanje kakovosti in učinkovitosti sistemov izobraževanja in usposabljanja« ter Javnega razpisa za izvajanje projektov s področij kulturna vzgoja in bralna pismenost za obdobje od 2008 do 2011.

Izšli so naslednji diagnostični pripomočki: (1) *Ocenjevanje sporazumevalnih zmožnosti dojenčkov in malčkov: Lista razvoja sporazumevalnih zmožnosti: Besede in geste, Liste razvoja sporazumevalnih zmožnosti: Besede in stavki*; (2) *Pripovedovanje zgodbe: Preizkus pripovedovanja zgodbe: Rokavička in Preizkus pripovedovanja zgodbe: Žabji kralj*; (3) *Splošni govorni preizkus: Pisno sporočanje (SGP-PS)*; (4) *Lista naslovov in avtorjev otroških knjig*. Kot dopolnilo omenjenem pripomočkom pa je izšla še znanstvena monografija *Govor in branje otrok: Ocenjevanje in spodbujanje*.

Avtorici, ki sta sodelovali pri razvoju vseh omenjenih diagnostičnih pripomočkov in znanstvene monografije sta Ljubica Marjanovič Umek in Urška Fekonja Peklaj, ki sta priznani raziskovalki otrokovega razvoja. Že vrsto let se intenzivno ukvarjata s preučevanjem razvoja govora. K sodelovanju sta pritegnili prav tako uveljavljeno psihologinjo Sonjo Pečjak ter psihologa (metodologa) Gregorja Sočana in Luko Komidarja.

Predstavitev diagnostičnih pripomočkov

Predstavitev diagnostičnega pripomočka *Ocenjevanje sporazumevalnih zmožnosti dojenčkov in malčkov: Lista razvoja sporazumevalnih zmožnosti: Besede in geste, Liste razvoja sporazumevalnih zmožnosti: Besede in stavki*

Lista razvoja sporazumevalnih zmožnosti: Besede in geste je namenjena ocenjevanju sporazumevalnih zmožnosti dojenčkov in malčkov, starih od 8 do 16 mesecev. Sestavljena je iz dveh delov, in sicer prvi ima naslov *Prve besede*, drugi pa *Dejavnosti in geste*. Prvi del vključuje naslednja področja: *Prvi znaki razumevanja, Izjave, Začetek govora in Besednjak*; drugi pa: *Prve sporazumevalne geste, Igre in rutinske dejavnosti, Dejanja s predmeti, Pretvarja se, da je starš, Posnemanje dejavnosti odraslih in Pred-*

metne zamenjave. Lista razvoja sporazumevalnih zmožnosti: Besede in stavki pa je namenjena ocenjevanju sporazumevalnih zmožnosti malčkov, starih od 16 do 30 mesecev. Tudi ta lista je sestavljena iz dveh delov, in sicer prvega dela *Besede, ki jih govorijo malčki* in drugega dela *Stavki in slovnica*. Prvi del vključuje naslednja področja: *Besednjak* in *Pretekli in prihodnji dogodki ter odsotni predmeti in osebe*, drugi pa: *Oblika in pomen besed*, *Posploševanje slovnčnih pravil*, *Dolžina stavkov* in *Zapletenost stavkov*.

Ker vsebujeta listi tudi podlestvice, ki merijo otrokove sporazumevalne dejavnosti in geste, sta primerni tako za spremljanje govornega razvoja dojenčkov kot malčkov kot tudi za ocenjevanje sporazumevalnih zmožnosti tistih dojenčkov in malčkov, ki še ne govorijo ali zelo malo govorijo ali pa imajo katero od govornih ali jezikovnih motenj. Listi izpolnijo starši. Njuna prednost je, da v večini primerov ne temeljijo na priklicu, ampak na prepoznavi določenih otrokovih sporazumevalnih zmožnosti, kar pomeni, da odgovori staršev niso v veliki meri odvisni od njihovih spominskih zmožnosti. Navodila staršem za izpolnjevanje list so natančna in dovolj jasna, da lahko starši (ne glede na izobrazbo) listi izpolnjujejo brez dodatnih pojasnil in vodenja. V spremni besedi listam avtorici in avtorja starše seznanijo s tem, da dojenčki in malčki uporabljajo v različnih situacijah različne besede, zato je povsem verjetno, da vseh naštetih besed ne uporabljajo. Brez tega pojasnila bi se lahko starši prestrašili ali vsaj vznemirili, ko bi ugotovili, da njihov otrok še ne zmore vsega, kar je zapisano v listah.

Avtorici in avtorja v priročniku k listam celovito predstavijo značilnosti govornega razvoja pri dojenčkih in malčkih. Posebno poglavje obravnava starše kot ocenjevalce dojenčkovega in malčkovega govora. Predstavljeni so različni pristopi pridobivanja veljavnih podatkov o značilnostih otrokovega govora z vsemi njihovimi prednostmi in pomanjkljivostmi, pri čemer so izpostavljene prednosti pridobivanja podatkov o otrokovem govoru od staršev, še posebno pri dojenčkih in malčkih, pri katerih je, kot navajajo avtorici in avtorja, pogosto težko ocenjevati govor s pomočjo beleženja prostega govora ali s standardiziranimi razvojnimi lestvicami. Predstavljene so prednosti strukturiranih list, ki so predvsem v tem, da staršem omogočajo hitro in preprosto beleženje, raziskovalcem otrokovega razvoja pa lažje vrednotenje in ocenjevanje dojenčkovega oziroma malčkovega razvoja. V nadaljnjem tekstu priročnika lahko preberemo, kako sta listi nastajali. Sta korekten prevod in za našo kulturo ustrezna priredba svetovno uveljavljenega pripomočka za ocenjevanje sporazumevalnih zmožnosti dojenčkov in malčkov s strani staršev z originalnim naslovom *The MacArthur-Bates communicative development inventories* (Fenson idr., 2004), ki je preveden v 58 jezikov. V priročniku je natančen opis list in način vrednotenja pridobljenih podatkov o otrokovem govoru, predstavljena pa je tudi standardizacija obeh list. Standardizacijski vzorec je ustrezno velik in reprezentativen, k čemur je veliko prispevalo ne le to, da so sodelovali starši iz različnih regij Slovenije, ampak tudi to, da so se podatki zbirali na različnih mestih, tj. v vrtcih, zdravstvenih domovih in preko spletne strani, namenjene staršem. Preglednost predstavitev standardizacijskega vzorca povečajo preglednice. Podatki so analizirani predvsem glede naslednjih pomembnih spremenljivk: izobrazbe staršev, otrokovega spola in starosti. Izračunane so korelacije med rezultati podlestvic in izračunana je zanesljivost obeh list, ki je v primerjavi s podobnimi preizkusi za večino področij, ki jih listi merita, raz-

meroma visoka. V priročniku je v okviru poglavja o posplošljivosti *Liste razvoja sporazumevalnih zmožnosti: Besede in stavki* predstavljena možnost uporabe le-te s strani vzgojiteljic, ki so se izkazale kot kompetentne ocenjevalke otrokovega govora, saj z otroki v vrtcu preživijo relativno veliko časa in otroke dobro poznajo.

Predstavitev diagnostičnega pripomočka *Pripovedovanje zgodbe: Preizkus pripovedovanja zgodbe: Rokavička in Preizkus pripovedovanja zgodbe: Žabji kralj*

V predgovoru priročnika lahko preberemo, da je eno od področij govora otrok pragmatična zmožnost, ki vključuje tudi pripovedovanje zgodbe, in prav ocenjevanju slednje pri otrocih v zgodnjem in srednjem otroštvu sta namenjena preizkusa, ki vključujeta pripovedovanje zgodbe.

V poglavju priročnika z naslovom *Razvoj pripovedovanja zgodbe otrok* avtorici in avtorja zgoščeno in jasno predstavijo šest razvojnih ravni pripovedovanja zgodbe, ki si sledijo v obdobjih malčka in zgodnjega otroštva. Predstavijo izsledke tujih raziskovalcev o opisovanju junakov v zgodbah otrok in poudarijo, da je razvojna raven zgodbe otrok odvisna tudi od slikovne predloge oziroma pogojev, v katerih otrok zgodbo pripoveduje. Nazadnje omenijo še družinske dejavnike, ki pomembno vplivajo na otrokovo pripovedovanje zgodbe.

Preizkusa za ocenjevanje pripovedovanja zgodbe otrok sta v priročniku predstavljena ločeno, in sicer najprej *Preizkus pripovedovanja zgodbe: Slikovna predloga Rokavička*, ki je namenjen ocenjevanju pripovedovanja zgodbe otrok, starih od tri do šest let, nato pa *Preizkus pripovedovanje zgodbe: Slikovna predloga Žabji kralj*, ki je namenjen ocenjevanju pripovedovanja zgodbe otrok, starih od šest do devet let. Preizkusa sta zanesljiva in objektivna, standardizirana na vzorcu slovenskih otrok. Preizkus za mlajše otroke sestavlja slikanica brez besedila z enajstimi ilustracijami, preizkus za starejše otroke pa slikanica brez besedila z enaindvajsetimi ilustracijami. Za oba preizkusa je pregledno in razumljivo opisana uporaba preizkusa, kazalniki za ocenjevanje zgodbe otrok, standardizacijski vzorec in trendi razvoja pripovedovanja zgodbe otrok. Standardizacijska vzorca sta bila reprezentativna in dovolj velika. Trendi razvoja pripovedovanja zgodb različno starih otrok so jasno opisani in pregledno prikazani s slikami. V posebnem poglavju so predstavljene merske karakteristike obeh preizkusov, in sicer objektivnost, zanesljivost in kriterijska veljavnost, ter norme za oba preizkusa. Merske karakteristike so dovolj visoke za predvidene namene uporabe preizkusov. Preizkusoma sta dodana odgovorna lista, katerih izpolnjevanje je natančno pojasnjeno, je enostavno in časovno ekonomično. Točkovanje in normiranje preizkusov poteka s pomočjo Excelove datoteke, ki jo uporabnik dobi skupaj s priročnikom. Za lažjo uporabo navodil za točkovanje in normiranje preizkusov je v priročniku naveden tudi primer uporabe norm za določenega otroka. Posebno pozornost so avtorici in avtorja namenili pravilni interpretaciji otrokovih dosežkov na omenjenih preizkusih. Natančno zapišejo, čemu vse je namenjeno ocenjevanje pripovedovanja zgodb otrok različne starosti. V zaključku poglavja o merskih lastnostih preizkusov se odraža izrazita občutljivost avtoric in avtorjev preizkusov do otrok, ki na preizkusih dosežajo nižje rezultate od pričakovanih

glede na zapisane norme. Jasna so njihova opozorila uporabnikom preizkusov glede tega, kako je možno te rezultate interpretirati, katere dejavnike je treba pri tem upoštevati in kako načrtovati nadaljnje aktivnosti v zvezi s spremljanjem in spodbujanjem otrokovega razvoja pripovedovanja zgodb.

Predstavitev diagnostičnega pripomočka Splošni govorni preizkus: *Pisno sporočanje (SGP-PS)*

Pripomoček je namenjen ocenjevanju splošne govorne kompetentnosti otrok in mladostnikov, starih od osem do petnajst let, pri čemer se uporablja pisni način sporočanja. Preizkus, ki se lahko uporablja individualno ali skupinsko, omogoča prepoznavanje otrok oziroma mladostnikov s pomembno nižjo pisno kompetentnostjo od pričakovane glede na dosežke enako starih vrstnikov; ocenjevanje otrokovih/mladostnikovih močnih in šibkih področij splošne govorne kompetentnosti ter spremljanje morebitnega napredka v otrokovem/mladostnikovem pisnem sporočanju.

V poglavju priročnika z naslovom *Razvoj govora v obdobju srednjega in poznega otroštva in mladostništva* avtorici in avtorja zgoščeno in jasno predstavijo razvoj besednjaka, skladnje, metajezika in pragmatične zmožnosti pri otrocih v obdobjih srednjega in poznega otroštva ter mladostništva. Pojasnijo dejstvo, da zahteva pisani jezik višjo stopnjo predstavnosti mišljenja ter abstrakcije in elaboracije.

Pripomoček sestavljata dve obliki, in sicer A, ki je namenjena otrokom, starim od 8 do 11 let, in B, ki pa je namenjena mladostnikom, starim od 11 do 15 let. Obliki sta iz enakih vsebinskih delov, razlikujeta pa se v nalogah, vključenih v dela *Metafore* in *Narek*. Preizkus ima šest delov, in sicer: *Zgodba*, *Metabesednjak*, *Smiselne povedi*, *Združevanje povedi*, *Metafore* in *Narek*. Za vsak del avtorici in avtorja pojasnijo, zakaj je pomemben in ga je bilo treba vključiti v preizkus pisnega sporočanja.

V priročniku so podana natančna navodila za individualno in skupinsko uporabo preizkusa ter za vrednotenje otrokovih/mladostnikovih odgovorov na preizkusu. Od uporabnikov preizkusa se poleg strokovnega znanja zahteva tudi poznavanje slovničnih pravil pisnega sporočanja v slovenskem jeziku ter natančno branje zapisanih odgovorov. Na osnovi otrokovih/mladostnikovih odgovorov na preizkusu je možno izračunati skupni dosežek in delne dosežke na posameznih delih preizkusa. Točkovanje in normiranje poteka s pomočjo Excelove datoteke, ki jo uporabnik dobi skupaj s priročnikom.

Splošni govorni preizkus je bil standardiziran na vzorcu 310 otrok in mladostnikov, starih od 8 do 15 let. V priročniku so natančno in pregledno predstavljeni metodologija in rezultati standardizacije preizkusa. Upoštevane so bile neodvisne spremenljivke, kot so spol in starost otrok ter izobrazba staršev. S slikami so prikazani trendi razvoja govorne kompetentnosti otrok in mladostnikov glede na posamezne delne dosežke in skupni dosežek pri *Splošnem govornem preizkusu*.

Zanesljivost preizkusa je dovolj visoka za večino značilnih rab preizkusa. V priročniku so natančno pojasnjene merske karakteristike, njihov pomen in interpretacija.

Tudi pri tem preizkusu so avtorici in avtorja namenili posebno pozornost pravilni interpretaciji otrokovih dosežkov in načinom načrtovanja nadaljnjih aktivnosti v zvezi s spremljanjem otrokovega/mladostnikovega govornega razvoja oz. pisnega sporočanja.

Predstavitev Liste naslovov in avtorjev otroških knjig

Avtorici v teoretičnem delu priročnika predstavita tri vidike družinske pismenosti, ki imajo pomemben učinek na govor otrok, in sicer skupno branje otroka in staršev, pričanja staršev o pomenu skupnega branja otroških knjig za otrokov govorni razvoj ter izpostavljenost staršev knjigam. Uporabnike priročnika seznanita z različnimi pristopi za ocenjevanje družinske pismenosti in otrokove izpostavljenosti otroški literaturi. Med temi ima pomembno napovedno vrednost za otrokovo govorno kompetentnost posredna ocena otrokove izpostavljenosti otroškim knjigam, tj. ocena tega, koliko starši poznajo otroške knjige in njihove avtorje. Prav to oceno pa lahko pridobimo na osnovi *Liste naslovov in avtorjev otroških knjig*, tj. pripomočka, ki bi se naj uporabljal kot podpora pri ocenjevanju govorne kompetentnosti otrok z drugimi govornimi preizkusi.

Lista naslovov in avtorjev otroških knjig ima dve obliki, in sicer za starše otrok, starih od tri do sedem let, in za starše otrok, starih od sedem do deset let. Vsaka od obeh oblik liste vključuje 39 naslovov otroških knjig (od tega 14 izmišljenih) in 40 imen in priimkov otroških knjig (od tega 15 izmišljenih). Starši morajo označiti, katere naslove in avtorje otroških knjig poznajo.

Avtorici v priročniku k preizkusu zelo natančno napišeta navodila za uporabo preizkusa, opišeta vrednotenje odgovorov in posredujeta napotke za interpretacijo rezultatov preizkusa. Nizek dosežek staršev na preizkusu kaže na to, da starši poznajo malo naslovov in avtorjev otroških knjig in da se verjetno redko vključujejo v skupno branje z otrokom, medtem ko visok dosežek staršev pomeni, da poznajo veliko naslovov in avtorjev otroških knjig in da se verjetno pogosto vključujejo v skupno branje z otrokom.

Lista naslovov in avtorjev otroških knjig je bila preizkušena na vzorcu 156 staršev otrok, starih od 3 do 7 let (prva oblika preizkusa), in 91 staršev otrok, starih od 7 do 10 let (druga oblika preizkusa). Metodologija in rezultati standardizacije preizkusa so v tekstu natančno in pregledno predstavljeni.

Sklep o diagnostičnih pripomočkih

Avtorice in avtorja so pri razvijanju predstavljenih psihodiagnostičnih pripomočkov izhajali iz temeljitega poznavanja osnovnih razvojnih značilnosti govora dojenčkov, malčkov, otrok in mladostnikov; v svetu že uveljavljenih tovrstnih preizkusov ter izsledkov tujih in domačih raziskav, povezanih z obravnavano tematiko. Pripomočki so nastali na podlagi večletnega raziskovalnega dela avtoric in avtorjev izdanih pripomočkov, povezanega z razvojem govora in bralne pismenosti.

Kot je že omenjeno v predhodnem tekstu, so predstavljeni diagnostični pripomočki narejeni po mednarodnih smernicah, imajo zahtevane psihometrične lastnosti in

slovenske norme. Ker je njihov namen ocenjevanje govorne kompetentnosti, je njihova uporaba omejena le na strokovnjake, ki so za ta področja kompetentni. Diagnostična pripomočka *Ocenjevanje sporazumevalnih zmožnosti dojenčkov in malčkov* in *Pripovedovanje zgodbe* smejo uporabljati univerzitetni diplomirani psihologi in magistri psihologije ter univerzitetni diplomirani specialni in rehabilitacijski pedagogi (smer surdo-logo) in magistri logopedije in surdopedagogike; diagnostična pripomočka *Splošni govorni preizkus: Pisno sporočanje* in *Listo naslovov in avtorjev otroških knjig* pa poleg naštetih še univerzitetni diplomirani pedagogi in magistri profesorji pedagogike.

Predstavitev znanstvene monografije

Predstavitev znanstvene monografije *Govor in branje otrok: Ocenjevanje in spodbujanje*

Avtorice pri konceptualizaciji ocenjevanja in spodbujanja govora in branja otrok/mladostnikov v prvi vrsti izhajajo iz sociokulturne teorije Vigotskega in njegovih sodobnikov. Le-ti posebej izpostavljajo pomen govora za razvoj mišljenja in simbolnega predstavljanja ter pomen socialnih dejavnikov kot so zgodnje socialne interakcije z odraslo osebo, simbolno bogato družinsko in vrtčevsko okolje, formalno in neformalno poučevanje in učenje. Po drugi strani pa se v svojih teoretskih izhodiščih avtorice naslanjajo na sociolingvistično teorijo Bernsteina, ki poudarja pomen govornih vzorcev, ki jim je otrok izpostavljen v družini (in širšem socialnem okolju) za razvoj otrokovega govora in zgodnje ter poznejše pismenosti.

V monografiji avtorice predstavljajo izsledke tujih in slovenskih raziskav o pomenu zgodnje diagnostike govornega razvoja, povezanosti med govorom in zgodnjo ter poznejšo pismenostjo in branjem, dejavnikov, ki vplivajo na razvoj govora in branja otrok, ter različnih načinov zgodnjega (družinskega in vrtčevskega) in poznejšega (družinskega in šolskega) spodbujanja govora in branja. Posebno pozornost so avtorice namenile izsledkom raziskav, v katere so bili vključeni slovensko govoreči otroci/mladostniki, ki so bili deležni ocenjevanja s pripomočki, razvitimi v slovenskem jezikovnem in kulturnem okolju. V monografiji so zbrani in prikazani tudi izsledki tujih raziskav in raziskav avtoric monografije, ki kažejo na pomembne učinke kakovostnega vrtca in šole ter družinske pismenosti na govor malčkov/otrok, zgodnjo in poznejšo pismenost ter tudi širše koncepte znanja.

Avtorice v vseh poglavjih monografije posebej izpostavljajo nujnost poznavanja sociokulturnih dejavnikov otrokovega/mladostnikovega okolja, ki uporabnikom psihodiagnostičnih postopkov ocenjevanja govora in branja omogočajo širšo in bolj celovito razumevanje ter interpretacijo dosežkov otrok/mladostnikov na področju govora in pismenosti. Med dejavniki družinskega okolja namenjajo posebno pozornost izobrazbi staršev malčkov/otrok ter izpostavljenosti otroški literaturi; med dejavniki širšega socialnega okolja pa vključenosti malčkov/otrok v vrtec ter kakovosti vrtca na strukturni in procesni ravni. Pomembni so poudarki avtoric o možni kompenzacijski vlogi visokokakovostnega vrtca, ki dobi vlogo varovalnega dejavnika v razvoju govora in pismenosti otrok, zlasti otrok iz

socialno, ekonomsko in kulturno šibkih okolij. Poleg okoljskih dejavnikov, ki so pomembni pri ocenjevanju in interpretaciji govora malčkov/otrok, avtorice opišejo tudi dejavnike testne situaciji, ki prav tako lahko vplivajo na otrokove govorne dosežke. V tem kontekstu izpostavijo pomen razvojno ustreznega testnega materiala ter vključevanja staršev in drugih odraslih oseb v proces ocenjevanja otrokovega govora.

Ocenjujem, da bo knjiga, ki je napisana jasno in koherentno, odlično gradivo za različne strokovnjake, še posebej za svetovalne delavce v vrtcih in šolah, strokovne delavce na področju vzgoje in izobraževanja ter strokovnjake, ki se v klinični praksi ukvarjajo s psihološko diagnostiko, preventivnim, svetovalnim in intervencijskim delom.

Literatura

Fenson, L., Dale, P. S., Reznick, J. S., Thal, D., Bates, E., Hartung, J. P., Pethick, S. in Reilly, J. S. (2004). *MacArthur Communicative Development Inventories. User's Guide and Technical Manual*. Baltimore: Paul H. Brookes Publishing Co.

Prispelo/Received: 23.11.2011
Sprejeto/Accepted: 25.11.2011

Seznam recenzentov v letniku 20 (2011)

Andreja AVSEC, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani
 Emil BENEDIK, Psihiatrična bolnišnica Begunje
 Gašper CANKAR, Državni izpitni center, Ljubljana
 Ljubica CHATMAN Columbia University, Psychology Department, New York, USA
 Zlatka CUGMAS, Filozofska fakulteta UM
 Sana ČODERL, Filozofska fakulteta UL
 Tomaž ERZAR, Frančiškanski družinski inštitut
 Mateja HUDOKLIN, Svetovalni center za otroke in mladostnike Ljubljana
 Peter JANJUŠEVIČ, Svetovalni center za otroke in mladostnike Ljubljana
 Mojca JURIŠEVIČ, Pedagoška fakulteta UL
 Andrej KASTRIN, Fakulteta za informacijske študije v Novem mestu
 Tanja KAMIN, Fakulteta za družbene vede UL
 Tina KAVČIČ, Filozofska fakulteta UL
 Darja KOBAL GRUM, Filozofska fakulteta UL
 Irena LESAR, Pedagoška fakulteta UL
 Bogdan LIPIČNIK, Ekonomska fakulteta UL
 Barica MARENTIČ POŽARNIK, Filozofska fakulteta UL
 Ljubica MARJANOVIČ UMEK, Filozofska fakulteta UL
 Robert MASTEN, Filozofska fakulteta UL
 Polona MATJAN, Filozofska fakulteta UL
 Ana OŽURA, Nevrološka klinika, Univerzitetni klinični center Ljubljana
 Tone PAČNIK, Psihiatrična klinika Ljubljana
 Zoran PAVLOVIČ, Svetovalni center za otroke, mladostnike in starše, Ljubljana
 Sonja PEČJAK, Filozofska fakulteta UL
 Cirila PEKLAJ, Filozofska fakulteta UL
 Marjanca PERGAR KUŠČER, Pedagoška fakulteta UL
 Martina PEŠTAJ, RTV Slovenija
 Zvezdan PIRTOVŠEK, Medicinska in Filozofska fakulteta UL, UKC Ljubljana
 Anja PODLESEK, Filozofska fakulteta UL
 Melita PUKLEK LEVPUŠČEK, Filozofska fakulteta UL
 Cveta RAZDEVŠEK PUČKO, Pedagoška fakulteta UL
 Špela RAZPOTNIK, Pedagoška fakulteta UL
 Grega REPOVŽ, Filozofska fakulteta UL
 Argio SABADIN, Filozofska fakulteta UL
 Helena SMRTNIK VITULIĆ, Pedagoška fakulteta UL
 Gregor SOČAN, Filozofska fakulteta UL
 Matija SVETINA, Filozofska fakulteta UL
 Lilijana ŠPRAH, Družbenomedicinski inštitut ZRC SAZU
 Barbara ŠTEH, Filozofska fakulteta UL

Lea ŠUGMAN BOHINC, Fakulteta za socialno delo UL

Samo UHAN, Fakulteta za družbene vede UL

Drago ŽAGAR, Filozofska fakulteta UL

Ingrid ŽOLGAR, Pedagoška fakulteta UL

Gregor ŽVELC, Inštitut za integrativno psihoterapijo in svetovanje, Ljubljana

Predvideni prispevki v naslednji številki (letnik 21, številka 1, 2012)

Ana Arzenšek

Raziskovanje kognitivnih shem kot individualnih ali skupinskih struktur

Sonja Čotar Konrad

Konfliktnost med mladostniki in starši skozi prizmo razvojno psiholoških vidikov in sistemskega vidika družinske konfliktnosti

Nuša Klinar in Andreja Avsec

Osebnost lastnikov in njihovih psov

Bor Sojar Voglar

Vpliv vestibularnega draženja na unilateralni prostorski neglekt

Barbara Zafošnik

Samoocenjevanje usposobljenosti psihologov, ki delajo na področju motenj v duševnem razvoju

SREČNO
2012

**“Če najdemo pot, na kateri ni ovir,
ta zelo verjetno ne vodi nikamor.”**

(star pregovor)

*Vsem članom Društva psihologov, naročnikom Psiholoških obzorij,
avtorjem, recenzentom ter vsem sodelavcem uredništva želim, da bi na
poteh, ki jih ubirate, tudi v letu 2012 uspešno premagovali ovire.*

*Cveta Razdevšek Pučko
Glavna in odgovorna urednica*

Navodilo avtorjem prispevkov

Opredelelitev prispevkov

V Psiholoških obzorjih so objavljeni prispevki, napisani v slovenskem ali angleškem jeziku (izjemoma, po presoji uredniškega sveta, še v kakšnem drugem svetovnem jeziku). Znanstveni in strokovni prispevki morajo biti napisani v jedrnatem, razumljivem, jasnem in logičnem ter jezikovno ustreznem slogu. Avtorji morajo sami poskrbeti za jezikovno lekturo prispevkov. *Empirični članek* avtor napiše kot poročilo o raziskavi. Vsebovati mora vse značilne dele, ki odslkujejo korake raziskovalnega procesa: *uvod, metodo* (s podglavlji *udeleženci, pripomočki oziroma instrumenti ter postopek*), *rezultate, razpravo in literaturo*. *Za teoretski članek* se predvideva, da v podrobnostih preuči in kritično analizira določene modele ali teorije. Empirični podatki so predstavljeni le, če so v neposredni zvezi s teorijo. *Pregledni članek* kritično ovrednoti na različnih mestih že objavljene prispevke. Značilni deli preglednega članka so opredelitev in razlaga problema, povzetek predhodnih raziskav, pojasnitev medsebojnih odnosov, protislovij, pomanjkljivosti in na koncu predlogi za nadaljnje raziskovanje.

Struktura prispevka

Prispevka mora vsebovati v slovenskem in angleškem jeziku napisane: *naslov* prispevka, *ključne besede* (okrog pet), ki najbolj opredeljujejo vsebino, in *povzetek* prispevka, ki vsebuje bistvene informacije o prispevku. Povzetek naj obsega do 300 besed (če je članek po dogovoru napisan v katerem od drugih svetovnih jezikov, morajo biti navedene informacije v tem, a tudi nujno v slovenskem in angleškem jeziku). V besedilu naj (zaradi postopka slepe recenzije) ne bo navedeno ime in/ali naslov avtorjev. Empirični prispevek naj v nadaljevanju sledi naslednjim splošnim pravilom:

1. Uvodni del ne sme biti preobširen, vendar mora ponuditi glavno teoretično ali konceptualno ogrodje, v katerega je vpet raziskovalni problem.
2. Raziskovalni problem mora biti jasno formuliran, predstavljati mora logično nadaljevanje uvodnega dela prispevka. Problem mora biti relevanten in v zastavljeni obliki še neraziskan. Poudarjeno mora biti, katere nove dileme odpira.
3. Raziskovalne hipoteze in spremenljivke morajo biti operacionalizirane in postopki opazovanja in merjenja morajo biti natančno opisani. Kratek, a natančen opis izbire udeležencev, uporabljenih psiholoških instrumentov in raziskovalnega načrta je nujen.
4. Uporabo statističnih postopkov in rezultate morajo avtorji opisati s potrebno natančnostjo. Tabele morajo vsebovati le nujne informacije. Če je potrebno, so podrobnosti lahko predstavljene v dodatku (prilogi).
5. Razprava in interpretacija izsledkov se mora nanašati na znane koncepte in teorije, ne glede na to, ali jih dobljeni rezultati podpirajo ali ne.
6. Trditve ali dognanja drugih avtorjev so v besedilu potrjena z referenco. Na koncu prispevka je priložen seznam literature, na katero se besedilo sklicuje.

Za druge vrste sestavkov se ta struktura ustrežno in smiselno prilagodi.

Tehnična navodila za predložitev prispevkov

APA standardi

Oblika poslanih rokopisov naj sledi standardom in priporočilom, opisanim v priročniku za pisanje raziskovalnih poročil, ki ga je izdalo ameriško združenje psihologov (APA Publication Manual, 5. izd., 2001). Vsak rokopis, ki bo prispel v objavo v revijo Psihološka obzorja, ki bo ustrezal tehničnim (oblikovnim) zahtevam in bo sodil v okvir "namena in ciljev revije", bo po postopku dvojne slepe recenzije poslan v oceno dvema kompetentnima ocenjevalcema.

Oblikovni izgled

Avtorji besedilo prispevka pripravijo v enem od standardnih računalniških programov za obdelavo besedil (npr. Word za Windows) in ga shranijo v datoteki standardnega formata, npr. .doc ali .rtf. Besedilo naj bo napisano z dvovrstičnim ali 1,5 vrstičnim razmikom, z različnimi naslovi, podnaslovi in oštevilčenimi stranmi. Napisano naj bo z eno osnovnih oblik pisave (Times Roman, Arial, Helvetica, Courier) velikosti 12, besedilo naj bo levo poravnano. Začetki odstavkov naj ne bodo umaknjeni navznoter, pač pa naj bo pred vsakim novim odstavkom, naslovom, podnaslovom, predvidenim mestom za sliko ali tabelo vrinjena prazna vrstica. Prispevek naj ne bo daljši od dveh avtorskih pol (32 strani po 32 vrstic z okoli 60 znaki v vrstici oziroma 60.000 znakov, vključno z razmiki).

Tabele, slike, opombe

Za vsako tabelo in sliko mora biti v prispevku nakazano približno mesto, kjer je predvidena (npr. 'vstaviti sliko 1' ali 'vstaviti tabelo 1'). Tabel in slik avtorji ne vstavljajo v besedilo, pač pa jih pripravijo v ločeni datoteki, v katero najprej vstavijo vse tabele in nato vse slike, vsak prikaz na svoji strani (če je potrebno, lahko slike shranijo tudi v več ločenih datotekah).

Zaporedna številka slike in besedilo, ki sliko opisuje, naj bosta v besedilo vstavljena takoj za mestom, kjer je označen predvideni položaj slike (npr. najprej v svoji vrstici podamo informacijo: 'vstaviti sliko 1', pod njo pa ime in za piko naslov slike: 'Slika 1. Odnos med X in Y ...'). Slike morajo biti izdelane brezhibno in z dovolj velikimi črkami, številkami in ostalimi znaki (nabora Arial ali podobno), ki omogočajo pomanjševanje brez večje izgube preglednosti. Avtorji ne uporabljajo barv, pač pa, če je potrebno, različne dobro razločljive raste, sivine in/ali vzorce. Avtorji naj grafe v datoteko s tabelaričnimi in grafičnimi prikazi prilepijo v taki obliki, da jih bo možno urejati v izvornem programu (npr. Excelov grafikon naj prilepijo kot predmet in ne kot sliko ali metadatoteko). Fotografije z visoko ločljivostjo (> 300 dpi) naj bodo shranjene v kar najboljši kвалiteti grafičnega formata JPG, TIF ali PNG. Sheme in diagrami naj bodo iz izvornega programa prilepljene v datoteko kot predmet, izjemoma kot slike navedenih grafičnih formatov z visoko ločljivostjo. V primeru posebnih zahtev (npr. pri uporabi manj običajnih programov za generiranje slik ali če se določene slike ne da izdelati računalniško), naj se avtorji o načinu priprave slik predhodno posvetujejo s tehničnim urednikom revije (e-naslov: luka.komidar@ff.uni-lj.si). Tabele naj bodo natipkane z enojnim razmikom. Nad tabelo naj bo (v datoteki s tabelaričnimi in slikovnimi prikazi) izpisana zaporedna

številka tabele in za piko njen naslov (npr. Tabela 1. *Korelacije med ...*). Tabela mora biti informativna brez posebnega sklicevanja na besedilo, torej opremljena s potrebnimi informacijami in po potrebi z opombami. Avtorji se v besedilu sklicujejo na sliko ali tabelo (npr. z 'glej sliko 1', 'v tabeli 2' ...), saj prikaz ne bo nujno na mestu, ki ga je predvidel avtor.

V poglavju o rezultatih naj bo isti podatek vedno prikazan le enkrat. Avtorji naj se odločijo, kateri način (slika, tabela ali prikaz v vezanem besedilu) je najbolj primeren in informativen. Opombe pod črto naj bodo vključene v prispevek le izjemoma.

Citiranje, literatura

Uporabljene reference drugih avtorjev naj bodo v besedilu citirane po harvardskem sistemu: npr. Rostohar (1952) ali (Rostohar, 1952). Kadar je citiranih več avtorjev, so navedeni v abecednem redu, npr. (Bujas, 1953; Rostohar, 1952; Trstenjak, 1953). Citati posameznih referenc so ločeni s podpičjem, npr. (Petrič, 1970; Petrovič, 1969). Kadar sta citirano delo napisala dva avtorja, se ves čas v prispevku navaja priimka obeh avtorjev (npr. Schutz in Gessaroli, 1993). Kadar so citirano delo napisali trije, štirje ali pet avtorjev, so pri prvem citiranju vedno navedena imena vseh soavtorjev, npr. (Toličič, Šebek, Pečjak in Zorman, 1957), pri morebitnih naslednjih citatih pa le ime prvega avtorja, za druge pa je dodano le "idr.>"; drugi citat bi se tako glasil (Toličič idr., 1957). Kadar je citirano delo napisalo šest avtorjev ali več, se v vsem prispevku navaja le ime prvega avtorja in doda "idr.". Kadar je citiranih več del istega avtorja, napisanih v istem letu, so letnicam dodane male črke po abecednem redu, npr. (Peršič, 1968a, 1968b).

V seznamu literature na koncu prispevka so navedena po abecednem redu avtorjev (in brez zaporednih števil) vsa v besedilu citirana dela (in samo ta). Celoten seznam literature mora biti napisan v skladu z APA standardi citiranja. Pri navedbi vira so vedno izpisana imena vseh avtorjev prispevka, ne glede na to, koliko jih je.

Navedki prispevkov v revijah morajo vsebovati priimek avtorjev, začetnice imena, leto izdaje, naslov prispevka, polno (neokrajšano) ime revije (v poševnem tisku), letnik (v poševnem tisku), če se v vsakem zvezku znotraj istega letnika število strani začne z 1, tudi številko zvezka (v oklepaju, stičnim z letnikom, v navadnem tisku), in navedbo strani, na katerih je natisnjen prispevek (pri tem uporabljamo pomišljaj –, ne vezaj –). Paziti je potrebno na ločila, ki ločijo posamezne enote navedka. Primer navedbe:

Plomin, R. in Caspi, A. (1998). DNA and personality. *European Journal of Personality*, 12, 387–407.

Navedba avtorske knjige vsebuje priimek avtorjev, začetnice imena, leto izdaje, naslov knjige (v poševnem tisku), kraj izdaje in založbo. Primer navedbe:

Lazarus, R. S. (1991). *Emotion and adaptation*. Oxford: Oxford University Press.

Navedba poglavja avtorja v knjigi z urednikom vsebuje priimek avtorjev, začetnice imena, leto izdaje, naslov poglavja v knjigi, začetnice imena ter priimek urednikov, označbo, da gre za urednike, naslov knjige (v poševnem tisku), strani, na katerih je natisnjeno poglavje, kraj izdaje in založbo. Primer navedbe:

Schutz, R. W. in Gessaroli, M. E. (1993). Use, misuse and disuse of psychometrics in sport psychology research. V R. N. Singer, M. Murphey in L. K. Tennant (ur.), *Handbook of research in sport psychology* (str. 901–917). New York: Macmillan.

Vsaka navedba prispevka, katerega naslov ni v angleščini, mora imeti v seznamu referenc v ogletem oklepaju (v enakem tisku kot naslov prispevka) dodan tudi angleški prevod naslova prispevka. Primera navedbe:

Pogačnik, V. (1995). *Pojmovanje inteligentnosti [Conceptions of intelligence]*. Radovljica: Didakta.

Tušak, M. (1998). Barvne preference, simbolika barv in osebnost [Colour preferences, colour symbolism and personality]. *Psihološka obzorja*, 7(4), 67–79.

Oddajanje prispevkov

Avtorji besedilo in druge dele prispevka pripravijo v elektronski obliki. Datoteke, ki naj bodo poimenovane s priimkom prvega avtorja in dodano specifično oznako (npr. novak-besedilo.doc; novak-tabeleslike.doc), avtorji pošljejo glavni in odgovorni urednici na elektronski naslov cveta.pucko@pef.uni-lj.si.

Ob prvem pošiljanju prispevka avtorji pripravijo dodatno datoteko (npr. novak-kontaktnipodatki.doc) z osnovnimi podatki o prispevku in avtorjih: izpišejo naslov prispevka, ime in priimek avtorjev, strokovne nazive, ime inštitucije, v kateri so zaposleni (v slovensščini in angleščini), in natančen naslov tistega avtorja, s katerim bo uredništvo revije komuniciralo (tudi elektronski naslov, številko telefona in, če je možno, telefaksa ter URL naslov).

Če bo potrebno (npr. v primeru, da prispevek vsebuje veliko simbolov, ki jih računalniki recenzentov ne bi ustrezno interpretirali, ali v primeru, da recenzenti želijo pregledovati natisnjeno obliko prispevka), bo urednica naknadno zaprosila še za natisnjeno obliko prispevka.

Po končanem redakcijskem postopku in strokovnih recenzijah bo avtor prejel recenziji prispevka in kratko mnenje urednice glede sprejetja besedila v objavo. V primeru, da je prispevek sprejet v objavo, avtorji upoštevajo vse prejete pripombe, popravke in sugestije ter pripravijo končno verzijo prispevka. V končni verziji naj bo prva stran besedila takoj za naslovom prispevka dopolnjena še z imenom in priimkom avtorjev, imenom in krajem inštitucije, kontaktnimi podatki in morebitnimi dodatnimi informacijami o financerju študije, o tem, da je bil prispevek predstavljen na kakšnem od kongresov, ali zahvalo. Za angleškim naslovom naj bodo dodani imena in priimki avtorjev ter ime, kraj in država njihovih inštitucij v angleščini.

Avtorji tudi končno verzijo prispevka oddajo glavni in odgovorni urednici v elektronski obliki. Če je potrebno, natisnejo en izvod prispevka in ga pošljejo na naslov urednice (v tem primeru bodo tipkopis in slike mesec dni po objavi uničeni, če avtorji ne bodo posebej pisno zahtevali vrnitve originalnih gradiv).

Zaključne opombe

Poslana končna verzija rokopisa pomeni tudi potrditev avtorjev, da prispevek v enaki ali podobni obliki ni bil objavljen v kateri drugi domači ali tuji publikaciji in da tudi v bodoče ne bo brez poprejšnjega soglasja izdajatelja Psiholoških obzorij. S spletnih strani <http://psy.ff.uni-lj.si/i/Guests/Obzorja/Avtorjem/avtorjem.html> avtorji natisnejo, izpolnijo in podpišejo Obrazec za odstop avtorskih pravic ter ga po navadni pošti pošljejo urednici. Uredniški odbor, uredniški svet ter izdajatelj ne prevzemata odgovornosti za strokovna mnenja in trditve oziroma zaključke, ki so jih podali avtorji v posameznih prispevkih.

Instructions for Authors

Papers should be written either in Slovenian or English language (occasionally, the Scientific Board might also accept for publication papers in other languages). Scientific and technical papers should be written in economic, intelligible, clear and concise style. An *empirical paper* should report original research, presenting all the standard elements of scientific investigation (introduction, method — including *participants, instruments and procedure* - results, discussion, references). A *theoretic paper* is expected to examine in detail and critically analyse selected models and/or theories, and empirical data are described only if they are directly related to the theory. A *review paper* is expected to evaluate previously published work and it is typically composed of the following sections: problem definition, summary of previous research, explanation of subject matter inter-relations, contradictions, problems, and suggestions for further research. *Meta-analytic study* is a particular type of article, based on the established meta-analysis methodology, comparing different empirical investigations addressing a common problem.

The manuscript must contain the English and Slovenian version of the *title, keywords* (about five, defining the contents) and *abstract* in up to 300 words (the authors that do not speak Slovene should ask the Editor for help). If the paper is written in some other world language, the title, keywords, and abstract must be provided in that language in addition to the English and Slovenian version.

A typical empirical paper should be written in accordance with the following guidelines:

1. Introduction should not be too extensive, yet it should provide the necessary conceptual framework.
2. The problem should be clearly and consistently defined, following logically from the introduction. It should be of sufficient relevance and novelty, whereby the new dilemmas opened should be emphasised.
3. Research hypotheses and variables of interest should be concisely defined; the observation and measurement procedures should be precisely described. A short but accurate description of psychological instruments applied and of the methodology in general (research design, selection of participants) is mandatory.
4. Application of statistical techniques should be described in sufficient detail. The tables and figures may only contain essential information (if necessary, details can be presented separately in appendix).
5. Discussion and interpretation of the findings should refer to the established concepts and theories, regardless of whether they are supported by the findings or not.

The Editorial and Scientific Board assume no responsibility for the expert opinions, claims, and conclusions stated by the authors in their papers.

Technical Aspects of Manuscript Preparation

The manuscripts should be prepared in accordance with the *APA Publication Manual* (Fifth Edition, 2001). Each manuscript, meeting the technical standards and falling within the aims and scope of the journal, will be subject to double-blind review by two reviewers.

The manuscript must be typeset in a standard font (Times Roman, Arial, Helvetica, or Courier, 12 pt size), with left justification and double spacing. Titles and subtitles must be clearly indicated and pages must be numbered (no other header/footer information is allowed). The paragraphs must not be indented and they must be separated by a blank line. The paper should normally not exceed 32 standard pages (32 rows by 60 characters) in length. The main text, without author(s) name(s) and institution(s), should be saved in a .doc or .rtf file (e.g., in MS Word – if non-Windows software is used, the author must perform the necessary conversion to assure seamless operation on the Windows platform). Tables and figures should not be included in the text (but indicate their position). They should be added as separate files in a standard graphics format (EPS, JPG, PDF, PS, BMP, GIF, TIF etc.). Another separate file must be added containing the basic information on the paper – name(s) of the author(s), title(s), institution(s), title of the paper and exact address of the author the Editorial Board will contact for further correspondence (including telephone number, fax number, e-mail address, home page URL if possible etc.). The files should be named by the first author's surname and a short description of the file (e.g. socan-text.doc, socan-figure1.jpg, socan-about_authors.doc). All the files should be sent by e-mail to cveta.pucko@pef.uni-lj.si.

On request, the printed version (three copies) of the manuscript should be sent to Editor-in-Chief. Each table and/or figure with the proper caption should be provided on a separate sheet. Provide figures in camera-ready format without excessively small details. The manuscript will be destroyed one month after publication unless the author submits a request in writing for the originals to be returned to her/him.

After editorial consideration and review process a copy of the manuscript will be returned to the author together with the two reviews and editorial opinion on acceptability. In case the manuscript is accepted for publication, the author must take into account all the suggestions (including language and style changes) while preparing the final version. For all other aspects of the final version the instructions for the initial version apply, except that the authors' names and institutions should be added into the text and contact information should be added in a footnote. Additional information on funding and/or congress presentation and acknowledgements should be entered in a footnote, which will be attached to the paper's title.

Submission of the final version implies author's declaration that the paper has not been published in any other Slovenian or foreign publication in its present (or similar) form. At the same time it implies author's consent that the paper or its parts can only be reproduced in any other publication by permission of the publisher of the Horizons of Psychology. The 'Consent to Publish & Transfer of Copyright' form available at <http://psyjff.uni-lj.si/i/Guests/Obzorja/Instructions/instructions.html> should be printed, signed and posted to Editor-in-Chief.

For any additional correspondence please make use of e-mail.